

Η Ελλάδα στους πολέμους του 20ού αιώνα: Ιστορίες από τα κάτω

ΕΠΙΛΟΓΗ ΑΠΟ ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

Επιστημονική επιμέλεια:

ΑΘΗΝΑ ΣΥΡΙΑΤΟΥ

Η ΕΛΛΑΔΑ ΣΤΟΥΣ ΠΟΛΕΜΟΥΣ ΤΟΥ 20ού ΑΙΩΝΑ:
ΙΣΤΟΡΙΕΣ ΑΠΟ ΤΑ ΚΑΤΩ

Τίτλος: *Η Ελλάδα στους πολέμους του 20ού αιώνα:
Ιστορίες από τα κάτω*

Επιστημονική

επιμέλεια: Αθηνά Συριάτου

Επιμέλεια κειμένων: Μαρουσώ Περδίκη

Φωτογραφία

εξωφύλλου: © Κυβέλη Ζαχαρίου,
Παλιά ζύλα, 38,10 x 25,01 cm.

Σχεδιασμός

εξωφύλλου: Σπύρος Κακουριώτης

Copyright: © Οι συγγραφείς των άρθρων

Copyright: © Εργαστήριο Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας
και Ιστορικής Εκπαίδευσης, ΤΙΕ/ΔΠΘ

Εργαστήριο Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας και Ιστορικής Εκπαίδευσης,
Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Παν.
Τσαλδάρη 1, 691 32 Κομοτηνή

Laboratory of Modern and Contemporary History and Historical Education,
Department of History and Ethnology, Democritus University of Thrace, 1
Pan. Tsaldari St., 691 32 Komotini, Greece

<https://modernhistorylab.he.duth.gr/>

ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΝΕΟΤΕΡΗΣ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΕΘΝΟΛΟΓΙΑΣ, ΔΗΜΟΚΡΙΤΕΙΟ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΡΑΚΗΣ

Η Ελλάδα στους πολέμους του 20ού αιώνα: Ιστορίες από τα κάτω

ΕΠΙΛΟΓΗ ΑΠΟ ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ:
ΑΘΗΝΑ ΣΥΡΙΑΤΟΥ

ΚΟΜΟΤΗΝΗ 2024

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

<i>Αθηνά Συριάτου</i>	
Εισαγωγή.....	9
<i>Παναγιώτης Αγιάνογλου</i>	
Η διατροφή των Ελλήνων στρατιωτών στο μικρασιατικό μέ- τωπο (1919-1922).....	15
<i>Δέσποινα Αθανασιάδου</i>	
Η απόφαση για την απώλεια και την εκκένωση της Ανατολι- κής Θράκης το 1922.....	38
<i>Βασιλική Φίλιου</i>	
Η εγκατάσταση των προσφύγων στην περιφέρεια της Αλε- ξανδρούπολης το 1923, σύμφωνα με το αρχείο της Κοινω- νίας των Εθνών.....	64
<i>Γιάννης Κεφαλάς</i>	
Η εργασία στη βιομηχανία ενέργειας κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου: Ηλεκτροτεχνίτες και μηχανικοί στην Ηλε- κτρική Εταιρεία Αθηνών-Πειραιώς.....	82
<i>Δημήτρης Καλογιαννίδης</i>	
Πόλεμος στα μετόπισθεν. Όψεις της καθημερινής ζωής στην πόλη της Ξάνθης κατά τη διάρκεια της πολεμικής περιόδου 1940-1941.....	103

Κορτεσία Πασαδάκη-Μουλούδη

Η Αντίσταση στον Έβρο: Η περίπτωση του Γεωργίου Σταθάτου.....	122
---	-----

Δωροθέα Καρούτα

Η επιβίωση της υπαίθρου της Δ. Μακεδονίας μετά τη λήξη του Εμφυλίου Πολέμου: Το παράδειγμα του Επαχωρίου Καστοριάς.....	155
---	-----

Περιλήψεις / Abstracts.....	179
-----------------------------	-----

Εισαγωγή

Η διενέργεια νέας έρευνας και η παραγωγή νέας γνώσης είναι πάντα ο στόχος του έργου του ιστορικού. Όταν μάλιστα αυτή προκύπτει από νέους ιστορικούς, που δοκιμάζονται στα πρώτα στάδια της έρευνας και της συγγραφής, τότε μπορεί κανείς να αισιοδοξεί για τη διαμόρφωση και περαιτέρω ανάπτυξη της κριτικής ιστορικής σκέψης. Στον παρόντα τόμο δημοσιεύονται επιλεγμένα κείμενα που παρουσιάστηκαν στην 3η Ημερίδα Μεταπτυχιακών Φοιτητών, Υποψήφιων Διδασκτόρων και Μεταδιδακτορικών Ερευνητών, που διοργάνωσε το Εργαστήριο Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας και Ιστορικής Εκπαίδευσης του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης, στην Κομοτηνή, τον Μάιο του 2022.

Οι δυσκολίες για την παρούσα έκδοση υπήρξαν μεγάλες, καθώς δεν υπάρχει καμία χρηματοδότηση ούτε για τα συνέδρια του εργαστηρίου ούτε για την έκδοση. Υπάρχει όμως εθελοντική προσφορά από τους ανώνυμους κριτές που διάβασαν τα κεφάλαια του τόμου και συνέβαλαν στην αρτιότερη επιστημονική ολοκλήρωση της συγγραφής, καθώς και από την υποψήφια διδάκτορα Άρτεμη Κουρελά και την διδάκτορα του τμήματός μας Ματίνα Φωτιάδου, τους οποίους και τις οποίες ευχαριστώ θερμά και από αυτήν εδώ τη θέση για τη βοήθειά τους στην διεξαγωγή του συνεδρίου και την οργάνωση του τόμου. Ευχαριστώ επίσης την εικαστικό Κυβέλη Ζαχαρίου που πρόσφερε γενναιά δώρα το έργο της που κοσμεί το εξώφυλλο του τόμου και συνομιλεί με το περιεχόμενό του.

Το Εργαστήριο Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας και Ιστορικής Εκπαίδευσης, που αποτελεί μία από τις ερευνητικές μονάδες ενός

δημόσιου περιφερειακού πανεπιστημίου, παραμένει προσηλωμένο στην παραγωγή νέας γνώσης για τις ανθρωπιστικές επιστήμες και στηρίζει με όλες τις δυνάμεις του νέους ερευνητές και ερευνήτριες από όλη την Ελλάδα που θέλουν να δημοσιεύσουν τις εργασίες τους και να εμπλακούν στον επιστημονικό διάλογο, αναζητώντας ανατροφοδότηση από την ευρύτερη επιστημονική κοινότητα.

Ο παρών τόμος αποτελείται από επτά κεφάλαια τα οποία καλύπτουν το πρώτο μισό του ελληνικού 20ού αιώνα, δηλαδή τις πολεμικές δεκαετίες, καθώς και την άμεση μεταπολεμική περίοδο. Το φάσμα των ενδιαφερόντων των ερευνητών αποκαλύπτει ποικίλες ιστορικές μεθόδους και προσεγγίσεις και φανερώνει μια νέα δυναμική. Είναι χαρακτηριστικό ότι η πλειονότητα των εργασιών αυτών εντρυφεί στην αγωνιώδη προσπάθεια των ανθρώπων, είτε ως στρατιωτών είτε ως αμάχων, να επιβιώσουν στις συνθήκες που δημιουργήσαν οι δύο παγκόσμιοι πόλεμοι στον ελληνικό χώρο. Ιστορικά ερωτήματα που μόλις λίγες δεκαετίες πριν δεν θεωρούντο «ιστορικά» τώρα έρχονται στο επίκεντρο των προβληματισμών, ώστε να αποκαλυφθούν οι μηχανισμοί, των εθνικών κρατών αλλά και δημοσίων οργανισμών, συλλογικών πολιτισμικών στοιχείων διαφορετικών πληθυσμών, ιδεολογιών και πρακτικών, οι οποίοι λειτουργούν κάτω από τις ακραίες συνθήκες που παράγουν οι πόλεμοι του πρώτου μισού του 20ού αιώνα παγκοσμίως.

Στο πρώτο κεφάλαιο ο Παναγιώτης Αγιάνογλου ασχολείται με τη διατροφή των Ελλήνων στρατιωτών στη διάρκεια της μικρασιατικής εκστρατείας, 1919-1922. Ο Αγιάνογλου μελετά τη σχέση του στρατιωτικού σιτηρεσίου και του πολέμου, δηλαδή της στάσης των φαντάρων απέναντι στον πόλεμο. Εξετάζει τα συσσίτια των στρατιωτών και τη μονοτονία τους, που συχνά τους οδηγούσε στην αγανάκτηση, την έλλειψη του νερού και την απελπισία της δίψας, που πολλές φορές αποτελούσε το όριο μεταξύ ζωής και θανάτου. Οι λεηλασίες για εύρεση τροφής και οι κραυγές των λεηλατημένων που στοίχειωναν τους στρατιώτες, τα κεράσματα των κατοίκων που έβλεπαν τον ελληνικό στρατό ως απελευθερωτή, ακόμα και τα πακέτα από την πατρίδα αποτελούν τεκμήρια για την πιο ζωτική εμπει-

ρία του πολέμου. Ο Αγιάνογλου μελετά ημερολόγια, καθώς και την αλληλογραφία των στρατιωτών, γράφοντας τελικά μια ιστορία από τα κάτω για ένα κρίσιμο ζήτημα, που μέχρι σήμερα βρισκόταν στην αφάνεια.

Στο δεύτερο κεφάλαιο η Δέσποινα Αθανασιάδου αναδεικνύει τους λόγους που οδήγησαν στην απώλεια της Ανατολικής Θράκης κατά τη διετία 1922-1923, και πιο συγκεκριμένα επικεντρώνεται στον ρόλο του Ελευθέριου Βενιζέλου σε αυτήν. Η συγγραφέας αναλύει τις πολιτικές διαστάσεις της απόφασης για την αποχώρηση του ελληνικού πληθυσμού από την Ανατολική Θράκη και συγχρόνως σκιαγραφεί τις συνθήκες διαβίωσης του πληθυσμού κατά τις πρώτες ημέρες της εκκένωσης και τις προσπάθειες μεταφοράς της κινητής περιουσίας τους σε συνθήκες διωγμού. Παρότι το κεφάλαιο έχει στόχο την ερμηνεία των αποφάσεων της διεθνούς διπλωματίας σχετικά με την ανταλλαγή των πληθυσμών και την εκκένωση του χριστιανικού στοιχείου, η Αθανασιάδου παρακολουθεί τους πληθυσμούς αυτούς, στα τρένα, στα ατμόπλοια, στους αραμπάδες, καθώς εγκαταλείπουν τα πατρώα εδάφη και απεικονίζει ζωντανά την απήχηση των πολιτικών αποφάσεων στους μετακινούμενους πληθυσμούς.

Στο τρίτο κεφάλαιο η Βίκη Φίλιου, ακολουθώντας την πορεία των ίδιων πληθυσμών, εξετάζει τον τρόπο που οργανώθηκε η πρώτη οργανωμένη αρωγή και προστασία προσφύγων στον 20ό αιώνα. Εξετάζει την πορεία χριστιανών προσφύγων από την ανατολική στη δυτική Θράκη και στη Μακεδονία. Οι πληθυσμοί αυτοί εγκατέλειψαν τις εστίες τους μετά την υπογραφή της ανακωχής των Μουδανιών, τον Οκτώβριο του 1922, φοβούμενοι ένα ενδεχόμενο ξέσπασμα διωγμών, το οποίο θα εφάρμοζε εις βάρος τους το νέο τουρκικό καθεστώς. Η Φίλιου παρακολουθεί την πορεία των προσφύγων στους χώρους εγκατάστασής τους, ενώ συγχρόνως παρακολουθεί και τη σύσταση νέων θεσμών για την αποκατάσταση των διωκόμενων πληθυσμών, οι οποίοι, ουσιαστικά, οργανώνονταν συγχρόνως με τη δίωξη των πληθυσμών αυτών. Η Κοινωνία των Εθνών εφάρμοσε για πρώτη φορά ένα πειραματικό σχέδιο, βασικά σημεία του οποίου ήταν η εγκατάσταση των προσφύγων σε καταυλισμούς,

ο επισιτισμός των προσφύγων, η ιατροφαρμακευτική τους περίθαλψη και η επαγγελματική τους αποκατάσταση, με τη δημιουργία μιας μικρής βιομηχανικής ζώνης στην περιοχή. Υπ' αυτή την έννοια, είναι ένα κεφάλαιο το οποίο φωτίζει όχι μόνο την πορεία ενός μέρους από τις μυριάδες των εκτοπισμένων του Α' Παγκοσμίου Πολέμου αλλά και την εξέλιξη του θεσμού της ανθρωπιστικής βοήθειας σε μεγάλη κλίμακα, όπως ήταν οι ενέργειες της νεοσύστατης Κοινωνίας των Εθνών.

Το τέταρτο κεφάλαιο είναι το μοναδικό που αναφέρεται σε καιρό ειρήνης και εστιάζει στην κεντρική Ελλάδα. Ο Γιάννης Κεφαλάς ασχολείται με την ιστορία της εργασίας στον Μεσοπόλεμο και συγκεκριμένα σε μια βιομηχανία αιχμής, στην βιομηχανία ενέργειας, την Ηλεκτρική Εταιρεία Αθηνών Πειραιώς (ΗΕΑΠ). Μέσα από τη μελέτη των αρχείων της εταιρείας, που φυλάσσονται στο Ιστορικό Αρχείο της ΔΕΗ, του Αρχείου Ελευθερίου Βενιζέλου στο Μουσείο Μπενάκη, αλλά και του *Ριζοσπάστη* της περιόδου, ο Κεφαλάς ασχολείται με πτυχές των εργασιακών σχέσεων ηλεκτροτεχνιτών και μηχανικών, καθώς επίσης και με τα αιτήματα των εργαζομένων και τη συνδικαλιστική οργάνωσή τους στη μεσοπολεμική περίοδο. Εκτός από την ιστορική αναδρομή σχετικά με την ίδρυση της ΗΕΑΠ και την αναβάθμιση του ηλεκτρικού δικτύου της πρωτεύουσας, εξετάζει ειδικά τον ρόλο των μηχανικών στο εγχείρημα και τη συνακόλουθη ηγεμονική επαγγελματική τους θέση. Εξετάζει, επίσης, πτυχές της εργασίας και της συνδικαλιστικής δραστηριότητας των ηλεκτροτεχνιτών, καθώς επίσης και τις σχέσεις τους με τους μηχανικούς στον εργασιακό χώρο.

Το πέμπτο κεφάλαιο μας φέρνει στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, για να δούμε τη ζωή στα μετόπισθεν κατά τον πρώτο χρόνο του πολέμου, στην πόλη της Ξάνθης. Ο Δημήτρης Καλογιαννίδης εξετάζει τις ανατροπές που έφερε ο πόλεμος στην καθημερινότητα αυτής της επαρχιακής πόλης της Θράκης, επιχειρώντας μια ανθρωπολογική εξέταση της επίδρασης των μεγάλων ιστορικών γεγονότων στη ζωή των αμάχων. Ο περιορισμός της κυκλοφορίας, το κτύπημα του συναγερμού, η επισιτιστική κρίση που ακολούθησε, ο περιορισμός

της οικονομικής δραστηριότητας, η αναστολή της εκπαίδευσης και, τελικά, με την άφιξη των Γερμανών, η αναχώρηση των διοικητικών και αστυνομικών αρχών από την περιοχή, που ενέτεινε το αίσθημα της αγωνίας που είχε κατακυριεύσει τον τοπικό πληθυσμό και οδήγησε ακόμα και στην λεηλασία των κρατικών αποθηκών, δεν ήταν παρά μόνο η αρχή των συμφορών για την πόλη.

Στο έκτο κεφάλαιο του τόμου η Κορτεσία Πασαδάκη-Μουλούδη επικεντρώνεται στην αντιστασιακή δράση στον Έβρο, η οποία συγκροτήθηκε και αναπτύχθηκε σε απόλυτη απομόνωση από πολιτικά και διοικητικά κέντρα αποφάσεων. Επικεντρώνεται στη δράση του ταγματάρχη Γεώργιου Σταθάτου, ο οποίος, ενάντια στη βρετανική πολιτική, που επιδίωκε τη διείσδυση στα σώματα των ανταρτών και την ενίσχυση αντιεαμικών οργανώσεων, συγκρότησε αντιστασιακές ομάδες, αναλαμβάνοντας την αρχηγία τους στην περιοχή του Έβρου. Η συγγραφέας αναλύει τις περίπλοκες σχέσεις των ανταρτών και των συμμάχων μέσα από την προσωπικότητα και τη δράση του Σταθάτου, ο οποίος, τελικά, κατ' αντιστροφή της πραγματικότητας, κατηγορήθηκε και καταδικάστηκε σε θάνατο ως κατάσκοπος των Βρετανών. Το κεφάλαιο αυτό αναδεικνύει τις παθογένειες των αυτόκλητων ηγετών, τα τραγικά αποτελέσματα της βρετανικής εμπλοκής στο περιβάλλον τρομοκρατίας και στοχοποιημένης βίας, μέσα στο οποίο ο μαρτυρικός θάνατος του Σταθάτου αποτέλεσε κρίσιμο γεγονός για τη διαμόρφωση της ανάπτυξης της Αντίστασης, αλλά και των μετέπειτα πολιτικών εξελίξεων και ιδεολογικών επιλογών στα όρια κυρίως του Έβρου, όπως υποστηρίζει η συγγραφέας.

Τέλος, στο έβδομο κεφάλαιο, η Δωροθέα Καρούτα, μελετά έναν ακόμα εκτοπισμό, αυτόν των κατοίκων του Επταχωρίου Καστοριάς, κατά την περίοδο 1947-1952. Πρόκειται για μια μελέτη υποχρεωτικής «μετεγκατάστασης» του συνόλου των κατοίκων του χωριού από τον Εθνικό Στρατό, κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου, και του επαναπατρισμού τους μετά το τέλος του πολέμου, το 1952. Η συγγραφέας εξετάζει, μέσα από το πρίσμα αυτό, τις πληθυσμιακές αυτές μετακινήσεις ως διαδικασίες κοινωνικής μεταβολής στην περιοχή της Δυτικής Μακεδονίας. Στηριγμένη σε πλήθος βιβλιογραφικών

πηγών, αλλά και σε προφορικές μαρτυρίες των κατοίκων, προκειμένου να φωτίσει την τραυματική περίοδο του εκπατρισμού τους, εξετάζει τους τρόπους επιβίωσης και μετάβασης από την παραδοσιακή κοινωνική δόμηση της υπαίθρου στη νεωτερική αστική κοινωνία. Η Καρούτα επισημαίνει τις διαδικασίες που συνέβαλαν στις αλλαγές και μεταβάσεις αυτές, οι οποίες όμως είναι συγχρόνως και μέσα διατήρησης των δεσμών των κατοίκων με την κοινότητά τους.

Συνολικά, ο τόμος αυτός, ο οποίος αποτελείται από κεφάλαια εργασιών σε εξέλιξη, αναδεικνύει τον δυναμισμό της νεότερης έρευνας πάνω σε περιόδους κρίσης και μετασχηματισμού, επικεντρώνοντας στην εμπρόθετη δράση των «από τα κάτω», των υπάλληλων τάξεων και του ρόλου τους στα «μεγάλα» ιστορικά γεγονότα.

*Αθηνά Συριάτου
Αναπληρώτρια καθηγήτρια ΤΙΕ/ΔΠΘ
Διευθύντρια Εργαστηρίου Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας και
Ιστορικής Εκπαίδευσης*

Η διατροφή των Ελλήνων στρατιωτών στο μικρασιατικό μέτωπο (1919-1922)

Παναγιώτης Αγιάνογλου
ΜΔΕ στην Ιστορική Έρευνα, ΑΠΘ

Εισαγωγή

«Σήμερα πάλι δεν μας έδωσαν συσσίτιο· η πείνα έχει γίνει εφιάλτης. Ένας Τούρκος αιχμάλωτος ο Ουσεΐν, ας είναι καλά ο άνθρωπος, μου έδωσε μερικά ψίχουλα από την τσέπη του. Παρόλο που ήταν γεμάτα τρίχες και χώμα μου φάνηκαν νοστιμότητας».¹

Η εκατοστή επέτειος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου συνέπεσε με μια «στροφή» στην ιστοριογραφία του και στη μελέτη πτυχών του που δεν είχαν μελετηθεί. Ανάμεσα σε αυτές ήταν η καθημερινή εμπειρία των στρατιωτών στο μέτωπο και η μάχη τους με ανάγκες της καθημερινότητας, όπως η διατροφή.² Ενώ η ιστορία της Μικρασιατικής

¹ Θεόδωρος Π. Κιακίδης, *Το ημερολόγιο του Στρατιωτικού μου Βίου: Μικρασιατική Εκστρατεία 1920-1922*, επιμ. Περικλής Θ. Κιακίδης (Νέο Σιδηροχώρι: Δήμος Νέου Σιδηροχωρίου, 2010), 59.

² Βλ. ενδεικτικά Mark Harrison, *The Medical War: British Military Medicine in the First World War* (Oxford: Oxford University Press, 2010)· Robert Gerwarth και John Horne, επιμ., *War in Peace: Paramilitary Violence in Europe after the Great War* (Oxford: Oxford University Press, 2013)· Robert Gerwarth, *The Vanquished: Why the First World War Failed to End* (New York: Farrar, Straus and Giroux, 2016)· Jochen Böhrer, Włodzimierz Borodziej και Joachim von Puttkamer, επιμ., *Legacies of Violence. Eastern Europe's First World War* (München: Oldenbourg,

Εκστρατείας υπό το πρίσμα των στρατηγών και των πολιτικών γεγονότων είναι γνωστή, η εμπειρία των στρατιωτών παραμένει σχετικά ανεξερεύνητη. Η εργασία αυτή, επηρεασμένη από τη διεθνή ιστοριογραφία του Α΄ Π.Π. και από το κενό της εγχώριας βιβλιογραφίας, αποπειράται να παρουσιάσει την ιστορία «από τα κάτω», θέτοντας στο επίκεντρο τους στρατιώτες.³ Μέσα κυρίως από τα ημερολόγια, τις αναμνήσεις και την αλληλογραφία των Ελλήνων στρατιωτών που συμμετείχαν στη Μικρασιατική Εκστρατεία, επιχειρείται να απαντηθούν μια σειρά από ερωτήματα, όπως για το αν διαδραματίζει η τροφή των στρατιωτών εν καιρώ πολέμου κάποιον ρόλο στη διαμόρφωση του ηθικού τους· για το ποιες ήταν οι πηγές τροφοδοσίας των στρατιωτών· για το τι παρείχε το στρατιωτικό συσσίτιο· αν αυτό που παρείχε ήταν αρκετό για να καλύψει τις ανάγκες των στρατιωτών σε τροφή· τι έτρωγαν οι στρατιώτες κατά τη διάρκεια των ατελείωτων πορειών τους· ποια ήταν η θέση των αξιωματικών απέναντι στο πλιάτσικο καθώς και τι περιελάμβανε αυτό; Εξετάζεται ακόμη το ζήτημα της δίψας, ο μεγαλύτερος ίσως σκόπελος που οι στρατιώτες έπρεπε να ξεπεράσουν κατά τη διάρκεια των πορειών τους. Ενώ, τέλος, παρουσιάζονται τα προβλήματα επισιτισμού που αντιμετώπιζε η Στρατιά στα διάφορα στάδια της Εκστρατείας.

Η επάρκεια ή η έλλειψη τροφής έχει μεγάλη σημασία σε έναν πόλεμο μακράς διάρκειας. Η Erica Janik σε ένα άρθρο της με τίτλο «*Η τροφή θα νικήσει τον πόλεμο*» εξετάζει τη μεγάλη σημασία που δόθηκε στις Ηνωμένες Πολιτείες στη διατήρηση τροφίμων κατά τον

2014)· Jay Winter, επιμ., *The Cambridge History of the First World War*, Volumes 1, 2, 3 (Cambridge: Cambridge University Press, 2014)· «1914-1918-Online. International Encyclopedia of the First World War (WW1)», επιμ. Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer, και Bill Nasson, Freie Universität Berlin, <https://encyclopedia.1914-1918-online.net/home.html>. Ανακτήθηκε 16/10/2022.

³ Το άρθρο γράφτηκε πριν την έκδοση του σημαντικού συλλογικού τόμου Δημήτρης Καμούζης, Αλέξανδρος Μακρής και Χαράλαμπος Μηνασίδης, επιμ., *Ελληνες στρατιώτες και Μικρασιατική Εκστρατεία. Πτυχές μιας οδυνηρής εμπειρίας* (Αθήνα: Εστία, 2022), που ήρθε να καλύψει το ερευνητικό κενό.

Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και τη συνδρομή που είχε η συντήρηση φαγητού στην τελική νίκη των Συμμάχων.⁴ Δεν εξετάζεται, όμως, αν υπάρχει κάποια σύνδεση μεταξύ του ηθικού των στρατιωτών και της τροφής τους. Διαδραματίζει, άραγε, η τροφή των στρατιωτών εν καιρώ πολέμου κάποιον ρόλο στη διαμόρφωση του ηθικού τους; Μέσα από τα ημερολόγια και τις αναμνήσεις των Ελλήνων στρατιωτών που συμμετείχαν στη μικρασιατική εκστρατεία διαφαίνεται η σύνδεση τροφής και διάθεσης. Βλέπουμε, συνεπώς, τους στρατιώτες να χαίρονται όταν η τροφή είναι αρκετή και ποιοτική και να δυσανασχετούν στην αντίθετη περίπτωση. Έτσι και ο στρατιώτης Χρήστος Καραγιάννης φαίνεται πως απολάμβανε τις στιγμές καλού φαγητού:

Μύρισε ο τόπος φρέσκο ψάρι και χάρηκα που το μοιράστηκα με συναδέλφους. [...] Σπάσαμε την πόρτα ενός υδρόμυλου και τον χρησιμοποιήσαμε για να ψήσουμε μερικά γιδοπρόβατα. Πολλοί έγιναν μελισσοκόμοι σε τούρκικα μελίσσια και απολαμβάναμε το κρέας από την μια μεριά, το μέλι από την άλλη. Πάει να πεί πως περνούσαμε καλά, ενώ άλλοι σκοτώνονταν. Έτσι έχουν τα πράγματα: ο καθένας τη σειρά του.⁵

Παρακάτω, όμως, ο ίδιος στρατιώτης έχει γράψει: «Οι συνάδελφοι γκρίνιαζαν πως έξι μέρες έτρωγαν στάρι, ‘τα κόλλυβα του Γούναρη’, έλεγαν άφοβα, επειδή ο Γούναρης ήθελε να καταλάβουν την Άγκυρα».⁶ Γίνεται φανερό εδώ η σύνδεση που υπάρχει μεταξύ της κακής τροφοδοσίας και του ηθικού των στρατιωτών. Στην πείνα απέδιδε και ο λοχίας Μέμος Πολίτης την έλλειψη πειθαρχίας μεταξύ των στρατιωτών: «απειθαρχοί εκ της πείνας» είναι η χαρακτηριστική

⁴ Erica Janik, «Food will win the war: food conservation in World War I Wisconsin», *The Wisconsin Magazine of History* τόμ. 93, No. 3 (Wisconsin 2010): 17-27.

⁵ Χρήστος Καραγιάννης, *Η ιστορία ενός στρατιώτη. Μια συγκλονιστική μαρτυρία για τις ελληνικές εκστρατείες (1918-1922)*, επιμ. Φίλιππος Δρακονταειδής (Αθήνα: Κέδρος, 2013), 177, 185-186.

⁶ Καραγιάννης, *Η ιστορία ενός στρατιώτη*, 212.

έκφρασή του.⁷ Όπως και ο οπλίτης Χαράλαμπος Τριανταφυλλίδης, ο οποίος θεωρούσε την έλλειψη τροφής έναν από τους παράγοντες που οδήγησαν στη μείωση του ηθικού των στρατιωτών.⁸ Συναντάμε όμως και την αντίστροφη σχέση, όταν δηλαδή το καταρρακωμένο ηθικό εμπόδιζε τον στρατιώτη να απολαύσει την τροφή του: «Και ομολογώ πως σε όλα τα μέρη της Τουρκίας όπου είχα περάσει, τέτοιο καλό τυρί δεν είχα φάει. Τι να το κάνεις όμως; Σιγά σιγά το φαί δεν πήγαινε κάτω: κάθε διαταγή μας πήγαινε πιο πίσω».⁹

Το στρατιωτικό συσσίτιο ήταν η βασική πηγή επισιτισμού των στρατιωτών αλλά όχι και η μόνη. Πολλές φορές οι στρατιώτες προκειμένου να τραφούν επιδίδονταν σε λεηλασίες, άλλοτε πάλι κέρδιζαν τον «επιούσιο» από τα κεράσματα των κατοίκων, ή ήταν στην ευχάριστη θέση να λάβουν κάποιο δέμα με τρόφιμα από το ταχυδρομείο, ενώ τους παρεχόταν και ένα επίδομα.¹⁰ Όπως, όμως, ο στρατιώτης Δημήτριος Κεφαλογιάννης έγραφε: «η ακρίβεια είναι εν τούτοις ανυπόφορη που όσες δραχμές και αν έχεις δεν σε φθάνουν να φάης».¹¹ Αντίθετα, ο στρατιώτης Λευτέρης Παρασκευαΐδης, όντας στην Πάτρα για τη διεξαγωγή των εκλογών, είχε νοσταλγήσει το μικρασιατικό επίδομα: «Από οικονομική πλευρά, στη Μικρά Ασία περνούσαμε καλύτερα, γιατί εκτός που παίρνουμε 37,50 δρ. το μήνα, μένουμε και στο μέτωπο και δεν μπορούμε να τις

⁷ Αγαμέμνων Πολίτης, *Η ελληνική εκστρατεία στη Μικρά Ασία. Προσωπικές σελίδες ημερολογίου*, επιμ. Κωνσταντίνα Μπάδα (Αθήνα: Σοκόλη-Κουλεδάκη, 2009), 67.

⁸ Χαράλαμπος Δ. Τριανταφυλλίδης, *Η μικρασιατική εκστρατεία και το ημερολόγιον ενός οπλίτου. Μικρασιατικών Οροπέδιον-Αλμυρά Έρμηος-Σαργάριος-Αίτια της καταστροφής του Αυγούστου 1922*, Βιβλίου Δεύτερον (Αθήνα-Γιάννινα: Δωδώνη, 1984), 466.

⁹ Καραγιάννης, *Η ιστορία ενός στρατιώτη*, 223-224.

¹⁰ Ο αρχιστράτηγος Παπούλας ψέγει τους διοικητές εκείνους που επιχειρούν να κάνουν οικονομία για το δημόσιο κατακρατώντας μέρος του (25λεπτου) επιδόματος των στρατιωτών, βλ. Βαγγέλης Παπαευθυμίου, *Στρατιά Μικράς Ασίας. 28ο Σύνταγμα* (Αθήνα: Φιλιππότης, 1990), 46.

¹¹ Δημήτριος Κεφαλογιάννης, *Οδοιπορικό. Σμύρνη, Ιούνιος 1920-Νικομήδεια, Ιανουάριος 1921*, επιμ. Αγγελική Καραπάνου-Παλόγλου (Αθήνα: Εστία, 2005), 35.

ξοδέγουμε».¹² Έτσι, λοιπόν, όταν ήρθε η διαταγή της επιστροφής στη Μικρά Ασία (λίγο πριν αποστείλει γράμμα στον πατέρα του ζητώντας οικονομική βοήθεια) απευθύνθηκε στον φίλο του με τα παρακάτω λόγια: «Θα πλουτίσουμε πάλι, βρε Αντώνη! Η τσέπη μας θα γεμίσει λεφτά!». ¹³

Το στρατιωτικό συσσίτιο

Οι αναφορές στο στρατιωτικό συσσίτιο είναι άφθονες μέσα στα ημερολόγια και τις αναμνήσεις των στρατιωτών. Ο στρατιώτης Χαράλαμπος Πληζιώτης κατέγραφε σχεδόν καθημερινά το συσσίτιο, σχολιάζοντάς το πολλές φορές με χιούμορ:

Είχαμε πολύ όρεξιν, φένεται ότι θάταν από το βραδυνό συσσίτιον, τυρί σκουληκιασμένο!! [...] σισσίτιον μακαρόνια, που να βουλιάξει ο τόπος που τα βγάξη! Αμήν. [...] Σισσίτιον ρύζι, ρύζι, ρύζι... στο πύρ το εξώτερον κι ακόμη παρέκη! [...] Σισσίτιον ρύζι! Να πάη στον διάβολον, να πάρη μαζί του και τα μακαρόνια για να γλυτώση ο κόσμος!..¹⁴

Η μονοτονία του συσσιτίου εξαντλούσε, όπως είναι φυσικό, τους στρατιώτες. «Υποφέρομαι από μακαρονοφαγίαν μεσημέρι και βράδυ μέχρι εξαντλήσεώς μας», έγραψε ο στρατιώτης Τριανταφυλλίδης στο ημερολόγιό του.¹⁵ Χαρακτηριστικές είναι και οι αναφορές του Καραγιάννη στο προσφερόμενο ψωμί και στη διανομή του:

Για τόνωση ήρθαν δύο άνδρες του λόχου και μας ανακοίνωσαν πως ο σιτιστής είχε παραλάβει τέσσερις άρτους, ο ένας είχε πάει στους αξιωματικούς. Και για να υπάρχει δικαιοσύνη στη διανομή, είχαν

¹² Λεφτέρης Παρασκευαΐδης, *‘Αδελφή Στρατιώτου’*. *Ημερολόγιο και αλληλογραφία ενός φαντάρου της μικρασιατικής εκστρατείας*, επιμ. Γιώργος Παρασκευαΐδης (Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2006), 119.

¹³ Παρασκευαΐδης, *‘Αδελφή Στρατιώτου’*, 121.

¹⁴ Χαράλαμπος Πληζιώτης, *Αναμνήσεις του μετώπου 1920-1921 (Μικρά Ασία-Θράκη)*, επιμ. Ματούλα Ρίζου-Κουρουπού (Αθήνα: Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, 1991), 37, 114, 187.

¹⁵ Τριανταφυλλίδης, *Ημερολόγιον ενός οπλίτου*, 469.

τρίψει τους άλλους τρεις και τους είχαν ρίξει στο καζάνι μαζί με το στάρι. Έτσι, κάθε φαντάρος έπαιρνε με τη δίκαιη κουτάλα το δίκαιο μερτικό του. [...] Και το ψωμί εξακολουθούσε να είναι ανακατεμένο με τρίχες και κλωστές από τα τσουβάλια. Και το μοίρασμα γινόταν με τις χούφτες.¹⁶

Ο Αθανάσιος Αργυρόπουλος αναφέρεται επίσης στο καχεκτικό συσσίτιο: «Μήπως και η πείνα πήγαινε πίσω; Καθ' εκάστην κρέας, με ζωμόν και το βράδυ, ρεβύθια χωρίς αλάτι. Ο άρτος πολλές φορές ένα τέταρτον μόνον».¹⁷ Σχεδόν εβδομήντα χρόνια μετά ο ενενηντάχρονος λοχίας ιππικού τότε, Βάιος Παπαευθυμίου, θυμάται και αυτός την έλλειψη σε ψωμί και αλάτι: «πυρομαχικά και ψωμί δεν είχαμε. Επί 15 ημέρες αλωνίζαμε μόνοι μας τα στάρια που τα είχαν θημωνιές, και τρώγαμε μόνο στάρι βραστό και κρέας μπόλικο αλλά χωρίς άλας. Κάθε λόχος είχε 500 γιδοπρόβατα και εμείς τα φέραμε στο Εσκίσεχिर».¹⁸ Την ύπαρξη κοπαδιών στην κατοχή του στρατεύματος για τις ανάγκες των στρατιωτών σε τροφή έχει καταγράψει και ο Χαράλαμπος Πληζιώτης: «Μετά ακολουθούσαν μεγάλα κοπάδια ζοντανών, πρόβατα, αγελάδες, κατσίκες κτλ.».¹⁹ Και όταν τα κοπάδια αυτά χάνονταν, ο φόβος της επικείμενης πείνας ήταν τόσο δριμύς που δεν κρυβόταν ούτε μπροστά στον στρατηγό: «Είχα διακόσια πρόβατα του συντάγματός μου, στρατηγέ μου... τα οδηγούσα κατά δω και πέρασε το άλλο τάγμα και μου τα πήρε. Και τώρα τι θα γίνουμε εμείς; Τι θα φάμε;».²⁰

Οι οδηγίες σχετικά με το συσσίτιο, που δημοσιεύθηκαν σε μια Ημερήσια Διαταγή τον Νοέμβριο του 1920, ανέφεραν την παροχή μίας μερίδας κρέατος (η μερίδα ισούταν με 65 δράμια) πέντε φορές την εβδομάδα. Θεωρούνταν, επίσης, σημαντικό να υπάρχει ποικιλία σε τρόφιμα και φρούτα αλλά και επάρκεια ξηρών καρπών,

¹⁶ Καραγιάννης, *Η ιστορία ενός στρατιώτη*, 213, 229.

¹⁷ Αθανάσιος Αργυρόπουλος, *Μνήμες πολέμων 1917-1922* (Αθήνα: Τύποις Π. Παρασκευοπούλου, 1985), 62.

¹⁸ Παπαευθυμίου, *Στρατιά Μικράς Ασίας*, 280.

¹⁹ Πληζιώτης, *Αναμνήσεις του μετώπου*, 97.

²⁰ Καραγιάννης, *Η ιστορία ενός στρατιώτη*, 225.

καρυκευμάτων και σταφίδας. Σε περίπτωση κακών καιρικών συνθηκών, διατασσόταν η παροχή στους στρατιώτες τριών ροφημάτων τσαγιού ημερησίως και μιας ποσότητας κονιάκ (είκοσι δράμια ανά στρατιώτη).²¹ Σε άλλη διαταγή οριζόταν όριο τιμής σε προϊόντα που αγόραζε ο στρατός όπως κρεμύδια, ντομάτα πολτός, χαλβάς, ψάρια αλίπαστα και γεώμηλα.²² Ενώ οι πιο συνηθισμένες τροφές που παρήχονταν στο στρατιωτικό συσσίτιο, σύμφωνα με τα ημερολόγια των πρωταγωνιστών του πολέμου, ήταν η κουραμάνα, το ρύζι και το λάχανο, τα μακαρόνια, τα φασόλια και τα ρεβίθια, οι πατάτες, οι ρέγγες και το κρέας.²³

Πριν οι στρατιώτες φύγουν για πορεία εφοδιάζονταν με ξηρά τροφή. «Και όταν μας εφοδίασαν με ξηρά τροφή για τέσσερις μέρες, όλοι είπαμε πως καλά είχαμε περάσει ως εδώ, ο Θεός ας έβαζε το χέρι Του για τα παρακάτω», έγραψε στο ημερολόγιό του ο στρατιώτης Καραγιάννης.²⁴ Οι συνήθεις εφεδρικές τροφές που οι στρατιώτες κουβαλούσαν μαζί τους στις πορείες ήταν οι γαλέτες και οι κονσερβοποιημένες σαρδέλες: «Οι μεταγωγικοί ξεφόρτωναν τις κάσες των πυρομαχικών και τις εφεδρικές τροφές, μερίδες γαλέτες και κουτιά σαρδέλες».²⁵ Οι μεγάλες αποστάσεις και η προβληματική συγκοινωνία δυσχαίρεναν την τροφοδοσία των στρατιωτών στο μέτωπο και, όπως χαρακτηριστικά σημείωσε ο Λοχίας Απόστολος Ρόκος στο ημερολόγιό του: «Εις το διάστημα αυτό υποφέραμεν πάρα πολλή από πίνη αφού καταντήσαν να μας δώσουν μισή γαλέτα για μιά ημέρα διότι δεν είχαν συγκενονεία».²⁶

²¹ Παπαευθυμίου, *Στρατιά Μικράς Ασίας*, 46.

²² Παπαευθυμίου, *Στρατιά Μικράς Ασίας*, 50-51.

²³ Σε όλα τα ημερολόγια που εξετάστηκαν γίνονται αναφορές σε κάποια από αυτά τα τρόφιμα. Η καλύτερη όμως και διεξοδικότερη παρουσίαση του στρατιωτικού συσσιτίου γίνεται στο ημερολόγιο του Χαράλαμπου Πληξιώτη, βλ. ενδεικτικά Πληξιώτης, *Αναμνήσεις του μετώπου*, 14, 45, 64, 124, 125, 180, 187.

²⁴ Καραγιάννης, *Η ιστορία ενός στρατιώτη*, 139-140.

²⁵ Καραγιάννης, *Η ιστορία ενός στρατιώτη*, 256.

²⁶ Αθανάσιος Κ. Γραμμένος, *Τέλος και τω Θεώ δόξα. 1921. Ημερολόγιο Μικρασιατικής Εκστρατείας του Λοχία Αποστόλου Μ. Ρόκου* (Παλαιόκαστρο Χαλκιδικής: Ερωδιός, 2010), 141.

Εικόνα 1. Προετοιμασία συσσιτίου σε φορητό μαγειρείο Πεδινής Πυροβολαρχίας (Φωτογραφικό αρχείο Ε.Λ.Ι.Α., κωδικός τεκμηρίου: L202.360).

Και τις ημέρες εκείνες της μάχης με δύο εχθρούς, τον αντίπαλο στρατό και την πείνα, που η κουραμάνα έπρεπε να κοπεί σε οχτώ μερίδες, το βρασμένο σιτάρι βοήθησε στην επιβίωσή τους: «μας έδινον μιά κουραμάνα και την μεράζαμαι 8 άνδρες πέρναμαι από έν όγδοον της κουραμάνας αλλά μας έσωσεν ο σίτος έβραζον οι άνδρες κάθε ημέραν και έτρωγον και έτσι ζήσμαι». ²⁷ Ο στρατιώτης Κιακίδης έγραψε επίσης: «Όταν περνάμε κοντά σε κάποιο αλώνι, πέφτουμε στα τέσσερα, ψάχνοντας με τις παλάμες μας για μερικούς εναπομείναντες κόκκους σταριού. Οι λιγοστοί που βρίσκουμε είναι ανακατεμένοι με σκόνη, άχυρα και χώμα». ²⁸ Όσο οι άνδρες λιμοκτονούσαν, κατά την προέλαση προς τον Σαγγάριο, στίβες ολόκληρες από ψωμί παρέμεναν ανεκμετάλευτες, αφού δεν υπήρχαν σάκοι για τη μεταφορά τους. ²⁹

Το ρόφημα που προσφερόταν κατά κόρον στο συσσίτιο δεν ήταν

²⁷ Γραμμένος, *Τέλος και τω Θεώ δόξα*, 175.

²⁸ Κιακίδης, *Το ημερολόγιο του Στρατιωτικού μου Βίου*, 64.

²⁹ Αρχηγείον Στρατού, *Ανεφοδιασμοί και Μεταφοραί κατά την Μικρασιατικήν Εκστρατείαν (1919-1922)* (Αθήνα: Έκδοσις Διευθύνσεως Ιστορίας Στρατού, 1969), 155.

Εικόνα 2. Έλληνες στρατιώτες λιχνίζουν το θερισμένο στάρι (Φ.Α.: Ε.Λ.Ι.Α., κ.τ.: L203.405).

άλλο από το τσάι. Για τους στρατιώτες που βρίσκονταν στις προφυλακές είχε εγκριθεί η χορήγηση τριών δόσεων τσαγιού την ημέρα. Στους υπόλοιπους η δόση ήταν συνήθως διπλή.³⁰ Όταν μια φορά σταμάτησαν να παρέχονται και οι δύο δόσεις, είχε αντίκτυπο στην ψυχολογία των στρατιωτών: «Από σήμερα μας κόψαν το μεσημερινόν και το βραδυνόν τσάϊ, αυτό μας ελύπησε πολύ».³¹ Σε κάποιες σπάνιες περιπτώσεις, συνήθως με αφορμή κάποιον εορτασμό, προσφερόταν και κρασί. Ενώ και το κονιάκ παρεχόταν με φειδώ και μόνο όταν οι καιρικές συνθήκες το επέβαλαν, όπως ήδη έχει αναφερθεί.³²

Το πρόβλημα της δίψας

Οι περιπτώσεις, που το νερό ήταν σπάνιο στην εύρεσή του και πολύτιμο αγαθό για όποιον κατάφερνε να το εξασφαλίσει, δεν έλειπαν. Τέτοιες περιπτώσεις συναντάμε κατά τη διάρκεια των εξ-

³⁰ Παπαευθυμίου, *Στρατιά Μικράς Ασίας*, 51.

³¹ Πληζιώτης, *Αναμνήσεις του μετώπου*, 190.

³² Πληζιώτης, *Αναμνήσεις του μετώπου*, 69, 93, 101, 118, 160, 189, 190.

ντλητικών πορειών και μαχών.³³ Το παρακάτω απόσπασμα από το ημερολόγιο του στρατιώτη Πληζιώτη είναι διαφωτιστικό όσο και μακάβριο: «και το τελειότερον να αναγγάζεσαι πότε πότε να έρνης χιόνι από μέρος που έτυχε να βρίσκεται κάποιος σκωτομένος, να το καθαρίζεις από το αίμμα και... να το τρώς. Καλό κιαυτό, και να βρίσκεται!...».³⁴

Ακόμη όμως κι όταν οι στρατιώτες συναντούσαν πηγές στον δρόμο τους, δεν ήταν βέβαιο αν θα προλάβαιναν να γεμίσουν τα παγούρια τους: «Η έλλειψη νερού είναι εφιαλτική. Οι τρεις πηγές που βρίσκονται εδώ, βγάζουν νερό με το σταγονόμετρο. Μας παίρνει μισή ώρα για να γεμίσουμε ένα παγούρι. Πώς θα υδροδοτηθεί με αυτό τον τρόπο ένα ολόκληρο σύνταγμα;».³⁵ Σε μια τέτοια στάση για νερό, ο Τριανταφυλλίδης ίσα που κατάφερε να «ξεγελάσει» την δίψα του: «Σήμερα υποφέρωμεν πάρα πολύ από δίψα, βαδίζομεν επί ατελευτήτου παδιάδος μέσα σε απελπιστική ξηρασία. Περί την μεσημβρίαν συναντώμεν φρέαρ, τόσον βαθύ, ώστε δια να αντλήσωμεν ύδωρ προσεδέσαμεν τρεις τριχιάς. Μόλις μισό κύπελλο κατώρθωσα να πιάω».³⁶ Το να προλάβει κανείς να τοποθετηθεί σε μια ευνοϊκή θέση μπροστά από το φρεάτιο ίσως να ήταν ζωτικής σημασίας: «εν ριπή οφθαλμού είμαι άνωθεν του φρεάτος, αναμένων με αγωνίαν την άνοδον της ξυλίνου υδρίας, ότε η επιτακτική φωνή του λοχαγού ‘κακομαθημένε....!’ με απομακρύνει τούτου, πριν προφθάσω και δροσίσω τον αποξηραμένον λαιμόν μου».³⁷ Λοχαγός όμως και στρατιώτης δεν βίωναν τις ίδιες συνθήκες. Ο προσβεβλημένος στρατιώτης, όταν αργότερα δημοσίευσε το ημερολόγιό του, σχολία-

³³ Κεφαλογιάννης, *Οδοιπορικό*, 51-52, 53-54· Πληζιώτης, *Αναμνήσεις του μετώπου*, 53, 55, 57, 204-205.

³⁴ Πληζιώτης, *Αναμνήσεις του μετώπου*, 204-205.

³⁵ Κιακίδης, *Το ημερολόγιο του Στρατιωτικού μου Βίου*, 41.

³⁶ Χαράλαμπος Δ. Τριανταφυλλίδης, *Η μικρασιατική εκστρατεία και το ημερολόγιον ενός οπλίτου. Μικρασιατικόν Οροπέδιον-Αλμυρά Έρημος-Σαγγάριος-Αίτια της καταστροφής του Αυγούστου 1922*, Βιβλίον Πρώτον (Αθήνα-Γιάννινα: Δωδώνη, 1984), 289.

³⁷ Τριανταφυλλίδης, *Ημερολόγιον ενός οπλίτου*, Βιβλίον Πρώτον, 325.

σε: «Ο Γενναίος όμως λοχαγός ίππευεν ανθεκτικόν ίππον εκατέρωθεν δε της σέλλας του εκρέμοντο δύο μεγάλα παγούρια, διπλασίας χωρητικότητος έκαστον από το μικρό παγούρι του οπλίτου».³⁸

Ακόμη και σε τέτοιες ακραίες καταστάσεις απόλυτης δίψας, που λίγες σταγόνες νερού μπορούσαν να είναι το εισιτήριο για να παραμείνει κανείς στον κόσμο των ζωντανών, δεν έλειψε το φαινόμενο της αισχροκέρδειας: «Η δίψα έχει γίνει εφιάλτης. Κάποιοι επιτήδειοι έχουν φορτώσει νταμιτζάνες νερού στα μεταγωγικά και το πουλάνε στη μαύρη αγορά, επτά δραχμές το κύπελλο. Η δίψα μου είναι μεγάλη, αλλά στην τσέπη μου υπάρχουν μόνο δύο δραχμές».³⁹ Όταν οι στρατιώτες έβρισκαν επιτέλους νερό, φαίνεται πως το αν αυτό ήταν κατάλληλο για πόση δεν τους απασχολούσε: «Κάπου αναβλύζει νερό που βρωμάει κλούβιο αυγό από το θειάφι που περιέχει. Το πίνουμε, κλείνοντας τις μύτες μας. Σε μια λακκούβα που σχηματίζεται στα βράχια πλενόμαστε, ξανανιώνουμε. Οι γιατροί του τάγματος έχουν πάψει πια να ελέγχουν αν τα νερά είναι μολυσμένα ή όχι».⁴⁰

Διέξοδος στο πλιάτσικο

Επειδή το συσσίτιο πολλές φορές ήταν «ελεεινό», όπως χαρακτηριστικά το αποκαλεί ο στρατιώτης Κεφαλογιάννης,⁴¹ οι στρατιώτες προκειμένου να χορτάσουν την πείνα τους έβρισκαν διέξοδο στο πλιάτσικο. Για τον Mikhail Bakhtin στο έργο του *Rabelais and His World*, μια πράξη βίας, όπως είναι η λεηλασία ξένων περιουσιών, θεωρείται «εξουσιοδοτημένη παραβίαση».⁴² Με άλλα λόγια η συνθήκη του πολέμου επιτρέπει στον στρατιώτη να προβεί σε μία κίνη-

³⁸ Τριανταφυλλίδης, *Ημερολόγιον ενός οπλίτου*, Βιβλίον Πρώτον, 325.

³⁹ Κιακίδης, *Το ημερολόγιο του Στρατιωτικού μου Βίου*, 47.

⁴⁰ Κιακίδης, *Το ημερολόγιο του Στρατιωτικού μου Βίου*, 47.

⁴¹ Κεφαλογιάννης, *Οδοιπορικό*, 35.

⁴² Μαργαρίτα Ν. Δαλεζίου, «ΈΚάθισα στο αντίσκηνο και έγραφα τα πάθη μου.» Αφηγήσεις του ανδρικού εαυτού σε ημερολόγια στρατιωτών του Μικρασιατικού μετώπου (1919-1922)» (Μεταπτυχιακή Εργασία Ειδίκευσης, Ερμούπολη Σύρου, Μάιος 2010), 43.

Εικόνα 3. Άντληση νερού σε καταυλισμό του στρατού στη Μικρά Ασία (Φ.Α.:Ε.Λ.Ι.Α., κ.τ.: L200.045).

ση, όπως είναι το πλιάτσικο, η οποία εν καιρώ ειρήνης θα θεωρούνταν απαγορευμένη. Αν και εκ πρώτης όψεως η στρατιωτική ηγεσία φαίνεται να απαγορεύει το πλιάτσικο και σε ορισμένες περιπτώσεις να το τιμωρεί αυστηρά, αυτή η απαγόρευση ήταν μάλλον προσχηματική, καθώς δεν φαίνεται να αποτέλεσε κάποιο τροχοπέδη στη συνέχιση της συγκεκριμένης πρακτικής.

Βλέπουμε, έτσι, τον Πληξιώτη να γράφει στο ημερολόγιό του: «μας έπιασε στον δρόμο ο ταγματάρχης, και μας έστειλεν στο πειθαρχείον, γιατί λέγει γυρεύαμε για απίδια!!! Έως τας 10 το βράδυ ήμεθα μέσα».⁴³ Η επόμενη ημέρα που έχει μόνο την παρακάτω ημερολογιακή καταγραφή: «Ανάπαυσις και απίδια!»,⁴⁴ δείχνει και την πραγματική επιρροή που οι διαταγές για τέτοιου είδους απαγορεύσεις είχαν στους στρατιώτες. Όταν όμως σε μια επιθεώρηση των στρατιωτικών σάκων ανακαλύφθηκαν προϊόντα πλιάτσικου, κα-

⁴³ Πληξιώτης, *Αναμνήσεις του μετώπου*, 44.

⁴⁴ Πληξιώτης, *Αναμνήσεις του μετώπου*, 44.

τασχέθηκαν: «Σήμερον έχομε καθαρισμόν όπλων και επιθεώρησιν των γυλιών, όσοι είχαν μέσα πλιάτσικα, τα οποία δεν πρόφθασαν να τα πωλήσουν, τους τα πέρναν».⁴⁵

Οι αξιωματικοί ακροβατούσαν μεταξύ δύο επιλογών. Να πράξουν τα δέοντα νοθετώντας τους στρατιώτες τους ή να παραβλέψουν το πλιάτσικο μπροστά στην ανάγκη των στρατιωτών τους για τροφή; Ο ανθυπολοχαγός του Καραγιάννη είχε επιλέξει πλευρά. Αυτό που τον ενδιέφερε ήταν η επιλογή του αυτή να μείνει κρυφή. Είχε πεί, συνεπώς, στους άντρες του: «να τηρήσουμε μυστικό το συμβάν, δεν ήταν σωστό το πλιάτσικο». Και ο Καραγιάννης δικαίωσε την απόφασή του: «Σωστό δεν ήταν, αλλά άλλο είναι να ξεκινάς με το στομάχι γεμάτο».⁴⁶

Ο υπολοχαγός Σταύρος Χριστοδουλίδης έχει επίσης κάνει μνεία στο πλιάτσικο, χωρίς εντούτοις να παίρνει θέση υπέρ ή κατά της εν λόγω πρακτικής: «Οι Στρατιώται επιδίδονται εις άγριον πλιάτσικο. Οι γάλοι, χήνες και κότες καθώς και πολλά πρόβατα κάποιας αδεσπότης αγέλης έπαθαν πανωλεθρίαν».⁴⁷ Σε μία αναφορά του στο ημερολόγιό του ο στρατιώτης Καραγιάννης έκανε ανοιχτά λόγο για συμμετοχή αξιωματικών στη λεηλασία: «Είκοσι ένας άνδρες και επτά αξιωματικοί πήραμε τον κατήφορο ένοπλοι και χαρούμενοι λες και πηγαίναμε για έργο αγαθό και όχι να αφαιρέσουμε και να χαράμισουμε ξένες περιουσίες και να σκοτώσουμε όποιον μας αντιστεκόταν».⁴⁸ Βλέποντας τον εαυτό του στους ποιμένες που έχαναν το βίός τους, προσπαθούσε να ελαφρύνει τη συνείδησή του από τις τύψεις: «Εγώ, που είχα γεννηθεί σε μαντρί και μεγάλωσα με τα πρόβατα, είχα συγκινηθεί που συμμετείχαμε σε τέτοιο αδίκημα. Σκεφτόμουν μόνο πως έφταιγε η πείνα και πως δεν θα βγάζαμε λεφτά

⁴⁵ Πληζιώτης, *Αναμνήσεις του μετώπου*, 99.

⁴⁶ Καραγιάννης, *Η ιστορία ενός στρατιώτη*, 117.

⁴⁷ Σταύρος Χριστοδουλίδης, *Ημερολόγιον Εκστρατείας Μ. Ασίας*, επιμ. Κωνσταντίνος Κρίνος-Πανίτσας (Αθήνα: Συλλογές, 2005), 31.

⁴⁸ Καραγιάννης, *Η ιστορία ενός στρατιώτη*, 226.

από τέτοιο χουνέρι που είχαμε στήσει».⁴⁹ Κι ο ανθυπολοχαγός Παντελής Πρινιωτάκης θλιβόταν με την κατάσταση που επικρατούσε και προσπαθούσε συνεχώς να συγκρατεί τους άνδρες του:

Την τύχη των διαφόρων χωριών ακολουθεί και το Αράμπ Εϋρέν. Μετά την γενικήν λεηλασίαν ακολουθεί εμπρησμός των οικιών και των σιτηρών, τον οποίον οι δυστυχείς και άξιοι οίκτου κάτοικοι παρακολουθούν έντρομοι. Η κατάστασις είναι λυπηρά και αξιοθρήνητος, από της εκ Σαγγαρίου αποχωρήσεώς μας ιδίως. Διαρκώς γίνομαι κακός με τους άνδρας του Λόχου μου, τους οποίους με κάθε τρόπον συγκρατώ και περιορίζω κατά το δυνατόν.⁵⁰

Θα μπορούσαμε να διακρίνουμε τη λεία από το πλιάτσικο σε δύο κατηγορίες. Η μία περιελάμβανε τα προϊόντα που παρήγε η γη, όπως είναι τα σταφύλια, τα καρπούζια, τα πεπόνια, τα βατόμουρα, τα σύκα, τα μήλα, τα απίδια, τα κυδώνια, τα κάστανα, τα καρύδια, ο σίτος.⁵¹ Μαζί με αυτά κι ό,τι άλλο παρήγαν τα μποστανία και τα χωράφια που οι στρατιώτες συναντούσαν μπροστά τους, όπως χαρακτηριστικά έγραψε ο στρατιώτης Παρασκευαΐδης σε ένα γράμμα που απέστειλε από το Κινίκ της Μικράς Ασίας στην αδερφή του Ευανθία: «Εγώ εδώ περνώ πολύ καλά. Έχουμε άφθονα τρόφιμα, φρούτα. Όλα τα αμπέλια και οι μπαχτσέδες είναι δικοί μας. Πηγαίνουμε τρώμε ό,τι θέλουμε δεν μας μιλά κανείς».⁵² Δεν μιλούσε κανείς, μα οι οιμωγές των γυναικών στοίχειωσαν τη σκέψη του στρατιώτη Πληζιώτη που θέλησε να τις καταγράψει στο ημερολόγιό του:

Στας 2 σηκώθηκα... οι φαντάροι τρέχαμε δεξιά και αριστερά σαν δαμονισμένοι, άλλος κρατούσε καιρί, άλλος φανάρι, και μπαίνανε στα μαγαζιά και τα σπίτια, οι χανούμησησες χαλούσαν τον κόσμο με της φωνές των, σκληρίζανε, κλαίγανε, αλλά ποιός τους ήκου-

⁴⁹ Καραγιάννης, *Η ιστορία ενός στρατιώτη*, 227.

⁵⁰ Παντελής Πρινιωτάκης, *Ατομικόν ημερολόγιον. Μικρά Ασία, 1919-1922*, επιμ. Νίκος Καββαδίας (Αθήνα: Εστία, 1998), 147.

⁵¹ Πληζιώτης, *Αναμνήσεις του μετώπου*, 13, 72, 249· Πολίτης, *Η ελληνική εκστρατεία στη Μικρά Ασία*, 67· Κεφαλογιάννης, *Οδοιπορικό*, 51.

⁵² Παρασκευαΐδης, *Ώδεληή Στρατιώτου*, 32.

εν. Γενόντουσαν μυστήρια. Πήγα και εγώ έξω με τον Πεζάρον να ιδούμε τι γέινεται, τι να ιδούμε όμως; είναι απερίγραπτα εκείνα που εγείνοντο, μόνον η σφαγή έλειπεν.⁵³

Η δεύτερη κατηγορία λείας περιελάμβανε ζώα και ζωικά προϊόντα, όπως είναι οι κόττες, οι χήνες, τα πρόβατα, τα κατσίκια, τα βόδια, το τυρί και τα αυγά.⁵⁴ Κάποιες μέρες η τύχη «χαμογελούσε» στους στρατιώτες. Μια τέτοια μέρα ήταν η 12^η Ιουλίου του 1920 για τον Χαράλαμπο Πληζιώτη: «Μας διατάσση λοιπόν ο συνταγματάρχης να κάνομαι έρευνα, και τι ναβρούμε; κόττες, αυγά, τυρί και άλλα, έφοδος τρομερή!!! Σε 10 λεπτά δεν υπήρχε τίποτα το εχθρικών, εγώ, ο Πεζάρος και ο Σιμιτόπουλος πήραμε μόνον 4 κόττες και λίγο τυρί. Τι να τα κάνομε περισσότερα;».⁵⁵ Έναν μήνα μετά παρόμοια τύχη είχε και ο στρατιώτης Κεφαλογιάννης:

Την επομένην έβλεπε τίς κατά τόπους ερριμμένα διάφορα τεμάχια ή κεφαλές των ανωτέρω μηρυκαστικών [προβάτων, αιγών, βοδιών]. Είχε γίνει αφάνταστος καταστροφή εις τα ζώα ως και τους κήπους των Δερμιτζιωτών. Μήλα, απίδια, πεπόναι, σταφύλια, καρπούζια διά μίαν στιγμήν με κρέας οπτόν απετέλεσαν τη αληθεία λουκούλειον γεύμα, πρωτοφανές διά τον στρατόν μας.⁵⁶

Όταν ο πόλεμος τελείωσε και ο ηττημένος ελληνικός στρατός εκκένωσε τη Μικρά Ασία το πρόβλημα της εύρεσης τροφής ακολούθησε τους καταπονημένους στρατιώτες στον τόπο αποβίβασής τους: «Έτσι μάθαμε πως η πόλη όπου είχαμε φτάσει ήταν η Μυτιλήνη. Μείναμε μέρες και κλέβαμε να φάμε, ο κόσμος δεν άνοιγε τις πόρτες του, έξω από κάτι γερόντια, κάτι γριές και άλλους που προτιμούσαν να μας δίνουν φαγώσιμα αντί να σπαράζουμε το βίός τους».⁵⁷

⁵³ Πληζιώτης, *Αναμνήσεις του μετώπου*, 96.

⁵⁴ Γραμμένος, *Τέλος και τω Θεώ δόξα*, 99, 111· Καραγιάννης, *Η ιστορία ενός στρατιώτη*, 186, 190, 246· Κεφαλογιάννης, *Οδοιπορικό*, 51· Πληζιώτης, *Αναμνήσεις του μετώπου*, 14.

⁵⁵ Πληζιώτης, *Αναμνήσεις του μετώπου*, 55.

⁵⁶ Κεφαλογιάννης, *Οδοιπορικό*, 51.

⁵⁷ Καραγιάννης, *Η ιστορία ενός στρατιώτη*, 288.

Κεράσματα και «δώρα» από το σπίτι

Μια ακόμη πηγή τροφοδοσίας για τους στρατιώτες ήταν τα διάφορα κεράσματα των ντόπιων κατοίκων στις πόλεις και τα χωριά από τα οποία περνούσαν. Το κέρασμα φρούτων, φαγητών ή ποτών φαίνεται πως ήταν μία αυθόρμητη κίνηση χαράς, ενθουσιασμού και ευγνωμοσύνης των χριστιανικών πληθυσμών (Ελλήνων και Αρμενίων) της μικρασιατικής γης. Βλέπουμε, έτσι, πως όταν ο στρατιώτης Καραγιάννης πέρασε από τα Θείρα, οι Έλληνες και Αρμένιοι κάτοικοι μοίρασαν σε αυτόν και τους συναδέλφους του: «ένα σωρό καλούδια».⁵⁸ Τα ίδια και κατά την πορεία τους προς την Αδριανούπολη, όταν στο Μπουγιούκ Ντερέ οι Έλληνες ντόπιοι: «έσπευδαν με χαρά να προσφέρουν διάφορα φαγητά στον Ελληνικό Στρατό».⁵⁹ Αλλά και έπειτα στη Ραιδεστό όπου, όπως έγραψε: «μείναμε πέντε μέρες και στυλωθήκαμε από φιλοξενίες και κεράσματα».⁶⁰

Ο Χαράλαμπος Πληζιώτης με τον ιδιότυπο καυστικό του τρόπο κατέγραψε επίσης τον ζήλο με τον οποίο οι ντόπιοι προσέφεραν βοήθεια στους στρατιώτες: «Υποφέρομε πολύ από δίψαν, ευτυχώς υπάρχουν πολλά χωριά ελληνικά, και τρέχουν οι καϊμένοι οι κάτοικοι και σκωτόνονται, ποιος να προτοφέρει νερό για να πιούν οι Ελευθερωταί!!!».⁶¹ Οι κάτοικοι στόλιζαν με σημαίες τα χωριά τους, επευφημούσαν και χτυπούσαν χαρμόσυνα τις καμπάνες.⁶² «Μας πρόσφεραν φαγητά, αυγά, τυριά, γάλα, παστουρμάδες, γλυκά, φρούτα κ.α. Επιπλέον δε, μας έδωσαν και από μια πανκανότα (λίρα)», έγραψε στο ημερολόγιό του ο στρατιώτης Παρασκευαΐδης.⁶³ Σε ένα χωριό μάλιστα οι ντόπιοι «απαίτησαν» να περάσει ο στρατός από τον τόπο τους: «Κατά απέτησιν των κατοίκων του

⁵⁸ Καραγιάννης, *Η ιστορία ενός στρατιώτη*, 115.

⁵⁹ Καραγιάννης, *Η ιστορία ενός στρατιώτη*, 151.

⁶⁰ Καραγιάννης, *Η ιστορία ενός στρατιώτη*, 152.

⁶¹ Πληζιώτης, *Αναμνήσεις του μετώπου*, 57.

⁶² Παρασκευαΐδης, *‘Αδελφή Στρατιώτου’*, 66· Πληζιώτης, *Αναμνήσεις του μετώπου*, 58.

⁶³ Παρασκευαΐδης, *‘Αδελφή Στρατιώτου’*, 67.

χωρίου Μεσόπωλις επήγεν ο λόχος μας εκεί, και αφού έγεινε δοξολογία, μας πήγαν μετά σε κάποιο εξωκλήσι, όπου είχαν ετοιμάση φαγητά και τσήπουρον άφθονον!!».⁶⁴

Εικόνα 4. Έλληνες στρατιώτες λίγο πριν τη σφαγή προβάτων στο Ινλάρ Κανταντζί το 1921 (Φ.Α.: Ε.Λ.Ι.Α., κ.τ.: ΒΟΙ2. 122).

Άξιες μνείας είναι επίσης δύο αναφορές του στρατιώτη Πληζιώτη για κεράσματα από Τούρκους κατοίκους. Στη μία αναφέρεται σε έναν μουχτάρη που «για να συνχωρεθή» η γυναίκα του πρόσφερε στους στρατιώτες το μποστάνι του.⁶⁵ Η άλλη αφορά δύο τουρκικά χωριά στα οποία είχαν πάει με σκοπό να αφοπλίσουν τους κατοίκους τους: «πήγαμε σε δύο τουρκικά χωριά, περάσαμε πάλι καλά, οι άνθρωποι μας εσέρβειραν ό,τι είχαν ευχαρίστεισιν, γάλα, τυρί κτλ...».⁶⁶ Ο στρατιώτης Παρασκευαΐδης αναφέρεται και αυτός σε

⁶⁴ Πληζιώτης, *Αναμνήσεις του μετώπου*, 62.

⁶⁵ Πληζιώτης, *Αναμνήσεις του μετώπου*, 53.

⁶⁶ Πληζιώτης, *Αναμνήσεις του μετώπου*, 59.

ένα Γιουρούκικο⁶⁷ χωριό, του οποίου οι κάτοικοι εντυπωσίασαν αυτόν και τους συναδέλφους του με τη φιλοξενία τους: «Άντρες, γυναίκες, κορίτσια και μικρά παιδιά, πρόθυμα και πρόσχαρα μας δέχτηκαν και μας πρόσφεραν ό,τι τους ζητήσαμε, γάλα, αυγά, βούτυρο κ.ά. Εμείς τους ευχαριστήσαμε και τους δωρίσαμε ζάχαρη, αλάτι και μερικές κονσέρβες σαρδέλλες που μας περίσσευαν».⁶⁸

Υπήρχαν, τέλος, φορές που ο ταχυδρόμος πέρα από το γράμμα με τα νέα από το σπίτι έφερνε και κάποιο φαγώσιμο, συνήθως γλυκό, που οι συγγενείς είχαν καταφέρει να ταχυδρομήσουν. Οι στρατιώτες μάλιστα μοιράζονταν τα «δώρα» τους: «Εδώ ήνειξα ένα κουτάκι καφέ, που μέστεilon η μητέρα μου και τον ψήσαμε, έγεινε ακριβώς δυο καραβανιές!! Κατόπιν ήνειξεν και ο Πεζάρης ένα κουτάκι βύσσινο, που του έστειλε η μικρή, και γλυκάναμε το δόντι μας στην υγεία της».⁶⁹ Σε μια επιστολή του προς την αδερφή του, ο στρατιώτης Παρασκευαΐδης, την ευχαριστούσε για τα σύκα που του έστειλε, ενώ σε μια άλλη την ενημέρωνε πως είχε λάβει τα μελομακάρόνα της.⁷⁰ Σύκα ζητούσε επίσης και από τη μητέρα του: «Όταν κάμετε φουρνιστά σύκα φετεινά, να μου στείλετε λίγα διότι εδώ επάνω εις τα βουνά δεν έχει τίποτα».⁷¹ Τρόφιμα είχε θελήσει και από την «Αδελφή Στρατιώτου»⁷² Άννα Σαρόγλου, με την οποία αντάλλασσε συχνά αλληλογραφία, όμως κάποιες φορές το ταχυδρομείο απαγόρευε την αποστολή δεμάτων: «Με εστενοχώρησες ακόμη πολύ που μου ζητείς φαγώσιμο σε στιγμήν που το ταχυδρομείον δεν δέχεται διόλου δέματα. Μόλις δεχθεί, θα τα καταφέρω και

⁶⁷ Οι Γιουρούκοι ήταν νομάδες τουρκικής καταγωγής, βλ. Apostolos Vakalopoulos, *Origins of the Greek nation; The Byzantine period, 1204-1461* (New Brunswick, N.J.: Rutgers University Press, 1970), 64.

⁶⁸ Παρασκευαΐδης, 'Αδελφή Στρατιώτου', 54.

⁶⁹ Πληζιώτης, *Αναμνήσεις του μετώπου*, 55-56.

⁷⁰ Παρασκευαΐδης, 'Αδελφή Στρατιώτου', 169, 231.

⁷¹ Παρασκευαΐδης, 'Αδελφή Στρατιώτου', 199.

⁷² Είχαν συσταθεί σύλλογοι με την επωνυμία «Αδελφή Στρατιώτου», όπου γυναίκες αλληλογραφούσαν με στρατιώτες παρέχοντάς τους σημαντική ψυχολογική υποστήριξη.

θα σου στείλω γλυκά, λουκούμια, ζαχαρωτά, σοκολάτες. Έχω γνωστούς αξιωματικούς οι οποίοι θα τα δώσουν εις το ταχυδρομείον».⁷³

Ο πόλεμος της συγκοινωνίας

Όπως πολύ εύστοχα έχει υποστηριχθεί, ο πόλεμος στη Μικρά Ασία ήταν κατά κύριο λόγο ένας πόλεμος συγκοινωνιών. Αυτό εν συντομία σημαίνει πως οι δύο αντιμαχόμενες πλευρές επιχείρησαν την απόκτηση και διατήρηση των βέλτιστων για την κάλυψη των αναγκών τους σιδηροδρομικών ή οδικών δικτύων. Ο εκάστοτε ηττημένος στη μάχη για την ευνοϊκότερη συγκοινωνία, επιχειρούσε είτε την ανάκτησή της είτε την πρόκληση φθορών με σκοπό να την καταστήσει άχρηστη για τον αντίπαλο.⁷⁴

Η μεταφορά, συνεπώς, των εφοδίων από τα κέντρα εφοδιασμού στις μονάδες δεν ήταν μία εύκολη υπόθεση. Όπως έγραψε χαρακτηριστικά ο Κιακίδης: «Οι Κεμαλικοί, κατά την υποχώρησή τους, κατέστρεψαν όλες τις σιδηροδρομικές γραμμές και τις περισσότερες γέφυρες· έτσι προκύπτει σοβαρό πρόβλημα εφοδιασμού. Οι Τσέτες στα μετόπισθεν λεηλατούν τις αποστολές τροφίμων και το ταχυδρομείο μας και έτσι ούτε σιτιζόμαστε κανονικά ούτε μαθαίνουμε νέα από τους δικούς μας».⁷⁵ Όσο η Στρατιά προχωρούσε προς ανατολάς, συναντούσε μια γη δύσβατη, αφιλόξενη και φτωχή σε τρόφιμα, όπως «φτωχό» ήταν και το συγκοινωνιακό της δίκτυο. Τις μεγαλύτερες εν τούτοις δυσκολίες το σύστημα επιμελητείας τις συναντούσε τις περιόδους των εξορμήσεων, που η απόσταση μεταξύ του αντικειμενικού στόχου και της βάσης ήταν πολλά χιλιόμετρα δυσπρόσιτων, κατεστραμένων και εχθρικών διαδρομών. Η προέλαση προς τον Σαγγάριο, ειδικά, κατέδειξε με σαφήνεια τις περιορισμένες δυνατότητες στη μεταφορά των εφοδίων, αφού ο αριθμός αυτοκινήτων δεν ήταν αρκετός και οι καμήλες, οι γαίδαροι και τα μουλάρια

⁷³ Παρασκευαΐδης, *‘Αδελφή Στρατιώτου’*, 201.

⁷⁴ Αρχηγείον Στρατού, *Ανεφοδιασμοί και Μεταφοραί*, VII-VIII.

⁷⁵ Κιακίδης, *Το ημερολόγιο του Στρατιωτικού μου Βίου*, 32.

είχαν εξαντληθεί σε βαθμό που δεν ήταν σε θέση να αποδώσουν.⁷⁶ Άλλες αιτίες των δυσχερειών που αντιμετώπιζε ο ανεφοδιασμός των τμημάτων ήταν και η ανυπαρξία IV Επιτελικών Γραφείων στα Σώματα Στρατού που θα μπορούσαν να οργανώσουν καλύτερα την επιμελητεία, αλλά και ο μικρός αναλογικά αριθμός σκαπανέων επιφορτισμένων με το έργο της επισκευής των δρόμων.⁷⁷

Ο τελευταίος χρόνος παραμονής στο μέτωπο φαίνεται πως ήταν εφιαλτικός. Ο πολυετής πόλεμος είχε εξαντλήσει τα κρατικά ταμεία και η άρνηση πίστωσης από τις Δυνάμεις είχε οδηγήσει την ελληνική πλευρά σε αδιέξοδο. Οι εργολάβοι απειλούσαν με παύση παροχής τροφίμων και οι σιδηροδρομικές εταιρείες με διακοπή των μεταφορών στρατιωτικού υλικού.⁷⁸ Από τον Οκτώβριο του 1921 μέχρι και τον Απρίλιο του επόμενου έτους ο επισιτισμός του στρατεύματος χόλωνε εμφανώς⁷⁹ όπως έγραφε ο Παρασκευαΐδης στην αδελφή του τον Φεβρουάριο του 1922: «Κοντεύει πια ο κόσμος να βγει στην ελεημοσύνη στα τουρκικά χωριά».⁸⁰ Ζάχαρη, λάδι, τυρί και όσπρια σχεδόν δεν παρέχονταν στο συσσίτιο, αλλά και η ποιότητα των ζυμαρικών και των αλίπαστων ήταν τέτοια που τα καθιστούσε ακατάλληλα για βρώση, ενώ και το κρέας παρέχόταν μόνο δύο φορές την εβδομάδα. Ούτε τα κέντρα εκμετάλλευσης επιτόπιων πόρων που είχαν συσταθεί δεν φαίνεται να λειτουργούσαν όπως θα έπρεπε, αφού είχαν παρατηρηθεί προβλήματα στη διαδικασία οργάνωσης και διανομής, αλλά και εκβιαστικές πρακτικές κατά του ντόπιου πληθυσμού. Αξιωματικοί και στρατιώτες επίσης δεν λάμβαναν τον προβλεπόμενο μισθό τους. Για τους τελευταίους μάλιστα το εικοσιπεντάλεπτο αυτό επίδομα ήταν ζωτικής σημασίας, καθώς αξιοποιούνταν συνήθως για την αγορά τροφής. Μια προσωρινή λύση στον «γόρδιο δεσμό» έδωσε στα τέλη Μαρτίου ο υπουργός οικονομικών Πέτρος Πρωτοπαπαδάκης διχτομομώντας το χαρτονόμισμα,

⁷⁶ Αρχηγείον Στρατού, *Ανεφοδιασμοί και Μεταφοραί*, VII, 156-158.

⁷⁷ Αρχηγείον Στρατού, *Ανεφοδιασμοί και Μεταφοραί*, VIII.

⁷⁸ Αρχηγείον Στρατού, *Ανεφοδιασμοί και Μεταφοραί*, 160.

⁷⁹ Αρχηγείον Στρατού, *Ανεφοδιασμοί και Μεταφοραί*, 166.

⁸⁰ Παρασκευαΐδης, *‘Αδελφή Στρατιώτου’*, 236.

μια ευφυής κίνηση που όμως το μόνο που μπορούσε να προσφέρει πλέον ήταν να επιτείνει την παραμονή της Στρατιάς στο μέτωπο για λίγους μήνες ακόμη. Η μοίρα της Μικράς Ασίας ήταν εντούτοις προδιαγεγραμμένη.⁸¹

Εν κατακλείδι ο προβληματικός επισιτισμός κατά τη διάρκεια των διαφόρων σταδίων της Εκστρατείας κατέδειξε μεταξύ άλλων τη σύνδεση που υπήρχε ανάμεσα στην τροφή και την έκβαση του πολέμου. Θα ήταν σίγουρα παράτολμο να προταθεί μια σχέση απόλυτης αλληλεξάρτησης του επισιτισμού με την τελική ήττα, δεν θα ήταν ωστόσο άτοπο να επισημανθεί η μεταξύ τους σχέση. Η έλλειψη νερού και τροφής δεν ευθύνεται μόνο για τη μείωση του ηθικού των στρατιωτών, αλλά και για τη δημιουργία συνθηκών διαβίωσης που δυσχέραιναν την ομαλή διεξαγωγή του πολέμου. Είναι λογικό πως ο στρατιώτης σε συνθήκες πείνας και δίψας δεν μπορούσε να αποδώσει τα αναμενόμενα. Η διατροφή, επομένως, ήταν μια από τις σημαντικότερες όψεις της καθημερινής ζωής και διαβίωσης των στρατιωτών στο μέτωπο και, κατά συνέπεια, ένα σημαντικό κεφάλαιο της ίδιας της μικρασιατικής εκστρατείας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αργυρόπουλος, Αθανάσιος. *Μνήμες πολέμων 1917-1922*. Αθήνα: Τύποις Π. Παρασκευοπούλου, 1985.
- Αρχηγείον Στρατού, *Ανεφοδιασμοί και Μεταφοραί κατά την Μικρασιατικήν Εκστρατείαν (1919-1922)*. Αθήνα: Έκδοσις Διευθύνσεως Ιστορίας Στρατού, 1969.
- Γραμμένος, Αθανάσιος Κ. *Τέλος και τω Θεώ δόξα. 1921. Ημερολόγιο Μικρασιατικής Εκστρατείας του Λοχία Αποστόλου Μ. Ρόκου*. Παλαιόκαстро Χαλκιδικής: Ερωδιός, 2010.

⁸¹ Αρχηγείον Στρατού, *Ανεφοδιασμοί και Μεταφοραί*, 160-161, 166-167.

- Δαλεζίου, Μαργαρίτα Ν. «'Κάθισα στο αντίσκηνο και έγραφα τα πάθη μου.' Αφηγήσεις του ανδρικού εαυτού σε ημερολόγια στρατιωτών του Μικρασιατικού μετώπου (1919-1922)». Μεταπτυχιακή Εργασία Ειδίκευσης, Ερμούπολη Σύρου, Μάιος 2010.
- Καμούζης, Δημήτρης, Αλέξανδρος Μακρής και Χαράλαμπος Μηνασίδης, επιμ. *Έλληνες στρατιώτες και Μικρασιατική Εκστρατεία. Πτυχές μιας οδυνηρής εμπειρίας*. Αθήνα: Εστία, 2022.
- Καραγιάννης, Χρήστος. *Η ιστορία ενός στρατιώτη. Μια συγκλονιστική μαρτυρία για τις ελληνικές εκστρατείες (1918-1922)*. Επιμ. Φίλιππος Δρακονταειδής. Αθήνα: Κέδρος, 2013.
- Κεφαλογιάννης, Δημήτριος. *Οδοιπορικό. Σμύρνη, Ιούνιος 1920-Νικομήδεια, Ιανουάριος 1921*. Επιμ. Αγγελική Καραπάνου-Παλόγλου. Αθήνα: Εστία, 2005.
- Κιακίδης, Θεόδωρος Π. *Το ημερολόγιο του Στρατιωτικού μου Βίου: Μικρασιατική Εκστρατεία 1920-1922*. Επιμ. Περικλής Θ. Κιακίδης. Νέο Σιδηροχώρι: Δήμος Νέου Σιδηροχωρίου, 2010.
- Παπαευθυμίου, Βαγγέλης. *Στρατιά Μικράς Ασίας. 28ο Σύνταγμα*. Αθήνα: Φιλипπότης, 1990.
- Παρασκευαΐδης, Λεφτέρης. *‘Αδελφή Στρατιώτου’*. *Ημερολόγιο και αλληλογραφία ενός φαντάρου της μικρασιατικής εκστρατείας*. Επιμ. Γιώργος Παρασκευαΐδης. Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2006.
- Πληξιώτης, Χαράλαμπος. *Αναμνήσεις του μετώπου 1920-1921 (Μικρά Ασία-Θράκη)*. Επιμ. Ματούλα Ρίζου-Κουρουπού. Αθήνα: Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, 1991.
- Πολίτης, Αγαμέμνων. *Η ελληνική εκστρατεία στη Μικρά Ασία. Προσωπικές σελίδες ημερολογίου*. Επιμ. Κωνσταντίνα Μπάδα. Αθήνα: Σοκόλη-Κουλεδάκη, 2009.
- Πρινωτάκης, Παντελής. *Ατομικόν ημερολόγιον. Μικρά Ασία, 1919-1922*. Επιμ. Νίκος Καβαβιάς. Αθήνα: Εστία, 1998.
- Τριανταφυλλίδης, Χαράλαμπος Δ. *Η μικρασιατική εκστρατεία και το ημερολόγιον ενός οπλίτου. Μικρασιατικόν Οροπέδιον-Αλμυρά Έρημος-Σαγγάριος-Αίτια της καταστροφής του Αυγούστου 1922*, Βιβλίου Δεύτερον. Αθήνα-Γιάννινα: Δωδώνη, 1984.
- Τριανταφυλλίδης, Χαράλαμπος Δ. *Η μικρασιατική εκστρατεία και το ημερολόγιον ενός οπλίτου. Μικρασιατικόν Οροπέδιον-Αλμυρά Έρη-*

- μος-Σαγγάριος-Αίτια της καταστροφής του Αυγούστου 1922, Βιβλίων Πρώτων. Αθήνα-Γιάννινα: Δωδώνη, 1984).
- Χριστοδουλίδης, Σταύρος. *Ημερολόγιον Εκστρατείας Μ. Ασίας*. Επιμ. Κωνσταντίνος Κρίνος-Πανίτσας. Αθήνα: Συλλογές, 2005.
- Böhler, Jochen, Włodzimierz Borodziej και Joachim von Puttkamer, επιμ., *Legacies of Violence. Eastern Europe's First World War*. München: Oldenbourg, 2014.
- Gerwarth, Robert, και John Horne, επιμ. *War in Peace: Paramilitary Violence in Europe after the Great War*. Oxford: Oxford University Press, 2013.
- Gerwarth, Robert. *The Vanquished: Why the First World War Failed to End*. New York: Farrar, Straus and Giroux, 2016.
- Harrison, Mark. *The Medical War: British Military Medicine in the First World War*. Oxford: Oxford University Press, 2010.
- Janik, Erica. «Food will win the war: food conservation in World War I Wisconsin». *The Wisconsin Magazine of History* τόμ. 93, No. 3 (Wisconsin 2010): 17-27.
- Vakalopoulos, Apostolos. *Origins of the Greek nation; The Byzantine period, 1204-1461*. New Brunswick, N.J.: Rutgers University Press, 1970.
- Winter, Jay, επιμ. *The Cambridge History of the First World War*, Volumes 1, 2, 3. Cambridge: Cambridge University Press, 2014.

Διαδικτυακές Πηγές

«1914-1918-Online. International Encyclopedia of the First World War (WW1)», επιμ. Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer, και Bill Nasson, Freie Universität Berlin. Διαθέσιμο στο <https://encyclopedia.1914-1918-online.net/home.html>. Ανακτήθηκε 16/10/2022.

Η απόφαση για την απώλεια και την εκκένωση της Ανατολικής Θράκης το 1922

Δέσποινα Αθανασιάδου
Υποψήφια διδάκτωρ, ΤΙΕ/ΔΠΘ

Εισαγωγή

Η απόφαση για τη στρατιωτική εκκένωση της Ανατολικής Θράκης και τη συνακόλουθη απώλειά της το 1922 συνεχίζει να προβληματίζει την κοινή γνώμη, δεδομένου ότι η περιοχή κατείχετο στρατιωτικά από τον ελληνικό στρατό ήδη από τον Ιούλιο του 1920. Αν και εκ πρώτης όψεως είναι δυνατόν να αναγνωρίσει κανείς ορισμένα στρατιωτικά πλεονεκτήματα που συνηγορούν στη διατήρηση της ελληνικής κατοχής στην περιοχή αμέσως μετά την κατάληψη της Σμύρνης από τις δυνάμεις του Κεμάλ,¹ εντούτοις φαίνεται ότι η

¹ Το Δ' Σώμα Στρατού (Στρατιά Θράκης) δε φαίνεται να έχει υποστεί σημαντικές φθορές, αν και το ηθικό του στρατεύματος είναι ήδη χαμηλό. Τον Ιούλιο του 1922 προπαρασκευάζει επιχείρηση κατάληψης της Κωνσταντινούπολης -προς επιβολή των όρων της Συνθήκης των Σεβρών- η οποία βέβαια δεν πραγματοποιείται ύστερα από διάβημα των Συμμάχων, ενώ το Σεπτέμβριο του ίδιου έτους ανασυγκροτείται. Άλλωστε και η αμυντική θωράκιση της περιοχής είναι δυνατόν να υποστηριχτεί στρατιωτικά. Ο κεμαλικός στρατός είναι δύσκολο να διαπεραωθεί από την ασιατική στην ευρωπαϊκή όχθη, καθώς αφενός μεν υπολείπεται ναυτικής υποστήριξης, ώστε να μεταφέρει τα στρατεύματά του στην Ανατολική Θράκη, αφετέρου δε τα στενά βρίσκονται υπό διασυμμαχικό έλεγχο. Τέλος, ο ελληνικός στρατός βρίσκεται κοντά στις βάσεις ανεφοδιασμού του σε αντίθεση με τον κεμαλικό και αναμφισβήτητα υπερέχει στη θάλασσα. Βλ. σχετικά Γεώργιος

απώλεια της Ανατολικής Θράκης ήταν οριστική και δεδομένη πριν ακόμα αρχίσει τις εργασίες της η Σύσκεψη των Μουδανιών.² Τι συνέβη λοιπόν και φθάσαμε στην απώλεια της Ανατολικής Θράκης; Είναι σημαντικό εδώ να γίνει κατανοητό ότι κάθε πόλεμος διεξάγεται σε δύο επίπεδα, στο πεδίο της μάχης αλλά και στους λαβύρινθους της διεθνούς διπλωματίας• επίπεδα τα οποία δεν ακολουθούν παράλληλους και μοναχικούς δρόμους, αλλά αντίθετα συμπλέκονται και αλληλεπιδρούν. Με το παρόν άρθρο επιδιώκεται να υποστηριχθεί ότι στην περίπτωση της Ανατολικής Θράκης, αν και η απόφαση για την εκκένωση της περιοχής ήταν αποτέλεσμα πολιτικών και στρατιωτικών χειρισμών στο ευρύτερο μέτωπο της Ανατολίας, υπήρξε εντούτοις περισσότερη πολιτική απόφαση και πάρθηκε κατά κύριο λόγο στο πεδίο της διεθνούς διπλωματίας• αλλά και να αναδειχθεί η πολιτική φυσιογνωμία και η στάση του Ελευθέριου Βενιζέλου την κρίσιμη και ύστατη εκείνη στιγμή των

Μικρούδης, 1919: *Το μετέωρο βήμα στη Μικρασία* (Αθήνα: Εκδόσεις Νεφέλη, 2019), 216-219· Αθανάσιος Α. Κόρμαλης, *Ανατολική Θράκη* (Αθήνα: Εκδόσεις Πελασγός, 1994), 104· Γιάννης Ν. Γιαννουλόπουλος, *‘Η ευγενής μας τύφλωσις...’: Εξωτερική πολιτική και «εθνικά θέματα» από την ήττα του 1897 έως τη μικρασιατική καταστροφή* (Αθήνα: Εκδόσεις Βιβλιόραμα, 2003), 300-301· Thanassis Bravos, «The Allied Note of 23rd September and Great Britain’s retreat on the question of eastern Thrace», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τ. 13ος (Αθήνα: 1999-2000): 180-182· Άγγελος Συρίγος και Εύανθης Χατζηβασιλείου, *Μικρασιατική Καταστροφή: 50 ερωτήματα και απαντήσεις* (Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη, 2022), 212

² Στις 15-28 Σεπτεμβρίου 1922 ο Πλαστήρας και ο Γονατάς συναντήθηκαν από κοινού με τους πρεσβευτές της Αγγλίας και της Γαλλίας, Lindley και de Marcilly αντίστοιχα, από τους οποίους πληροφορήθηκαν ότι η παραχώρηση της Ανατολικής Θράκης στην Τουρκία ήταν πια οριστική, βλ. Ιωάννης Γιαννουλόπουλος, «Η Επανάσταση του 1922, η Δίκη των εξ και η Συνθήκη της Λωζάννης», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ, (Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1978), 248-259· *Διεύθυνσις Ιστορίας Στρατού, Επιχειρήσεις εις Θράκην (1919-1920)* (Αθήνα: Έκδοσις Διευθύνσεως Ιστορίας Στρατού, 1969), 118-119. Αξιοσημείωτο είναι ότι λίγες μέρες νωρίτερα, στις 7/20 Σεπτεμβρίου 1922, η βρετανική πολιτική διετείνετο ότι ό,τι κι αν συμβεί στην Ανατολία η Ανατολική Θράκη θα παραμείνει ελληνική και η Καλλίπολη υπό διασυμμαχικό έλεγχο, βλ. Bravos, «The Allied Note of 23rd September», 181· Μικρούδης, 1919: *Το μετέωρο βήμα στη Μικρασία*, 212.

αποφάσεων κατά τη Συνδιάσκεψη των Μουδανιών, όπως αποδεικνύεται μέσα από την έρευνα στο αρχείο του Ελευθέριου Βενιζέλου και του Απόστολου Δοξιάδη (Μουσείο Μπενάκη), στα αρχεία του Διπλωματικού και Ιστορικού αρχείου του Υπ. Εξωτερικών (ΑΥΕ), στο αρχείο Πάλλη (Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών) και στα Γενικά Αρχεία του Κράτους (ΓΑΚ, Αθήνα).

Η Ανατολική Θράκη στο πλαίσιο του ελληνοτουρκικού πολέμου (1919-1923)

Κομβικό σημείο είναι η υπογραφή της Συνθήκης των Σεβρών (28 Ιουλίου/10 Αυγούστου 1920), η οποία επιδίκασε την Ανατολική Θράκη στην Ελλάδα, και κυρίως οι εξελίξεις λίγο πριν την υπογραφή της.³ Ήδη από τη Συνδιάσκεψη του Σαν Ρέμο, τον Απρίλιο του 1920, οι συμμαχικές δυνάμεις της Entente είχαν κατασταλάξει στις ρυθμίσεις που θα επέβαλλαν στην ηττημένη Οθωμανική Αυτοκρατορία. Έμενε μόνο να διαμορφωθεί το πλέγμα των πιέσεων προς την τελευταία ώστε να δεχθεί αυτές τις ρυθμίσεις.

Στο μεσοδιάστημα λοιπόν μεταξύ της Συνδιάσκεψης του Σαν Ρέμο και της υπογραφής της Συνθήκης των Σεβρών (καλοκαίρι 1920), προκειμένου να ασκηθεί πίεση στην Οθωμανική Αυτοκρατορία για την αποδοχή των όρων της επερχόμενης συνθήκης ειρήνης, εγκρίνεται από τους Συμμάχους η προέλαση του ελληνικού στρατού στο μικρασιατικό μέτωπο έως την Bursa -ήδη από τον Μάιο του 1919 ο ελληνικός στρατός με συμμαχική εντολή είχε αποβιβαστεί στη Σμύρνη έχοντας ως αρμοδιότητα τη διοίκηση της περιοχής και

³ Το συνέδριο ειρήνης των Παρισίων άρχισε τις εργασίες του τον Ιανουάριο του 1919 και κήρυξε την επίσημη λήξη τους ένα χρόνο αργότερα, τον Ιανουάριο του 1920. Στο μεσοδιάστημα αυτό υπεγράφησαν όλες οι συνθήκες ειρήνης εκτός από αυτή που αφορούσε την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Σχετικά με τη συνθήκη και τους όρους της: Ιωάννης Κυμιωνής, 1920: Η Συνθήκη των Σεβρών-Η εύθραυστη ειρήνη, Τα Άρθρα, οι Διατάξεις, τα Πρωτόκολλα (Αθήνα: Ιδιωτική έκδοση, 2013)· Υπουργείον επί των Εξωτερικών, Συνθήκη Ειρήνης μεταξύ των συμμάχων και συνησπισμένων δυνάμεων και της Τουρκίας υπογραφείσα εν Σέβραις τη 28 Ιουλίου/ 10 Αυγούστου.

την προστασία του χριστιανικού πληθυσμού- και η κατάληψη της Ανατολικής Θράκης έως την Τσατάλτζα (Ιούλιος 1920).

Η παρουσία του ελληνικού στρατού στο ευρύτερο μέτωπο της Εγγύς Ανατολής συν τω χρόνω ήταν απαραίτητη και για έναν επιπλέον λόγο.⁴ Λειτουργούσε ως ασπίδα μεταξύ των συμμαχικών δυνάμεων στα Στενά και του ολοένα και πιο ισχυρού κεμαλικού κινήματος. Αγγλία και Γαλλία, λόγω των πιέσεων που είχαν δεχτεί από την κοινή γνώμη των χωρών τους εξαιτίας του αντιπολεμικού ρεύματος που είχε σταθερά αναπτυχθεί κατά τον Μεσοπόλεμο, άρχισαν να προβαίνουν σε εκτεταμένες αποστρατείες. Συνεπώς, και οι δύο δυνάμεις -αρχικά τουλάχιστον και οι δύο- προσέβλεπαν στην παρουσία του ελληνικού στρατού στην περιοχή όχι μόνο για να ασκήσουν πίεση στην ολοένα και πιο ανίσχυρη Οθωμανική Αυτοκρατορία αλλά και για να αντιμετωπίσουν τον σταθερά πια ισχυροποιούμενο κεμαλικό στρατό με απώτερο στόχο να επιτευχθεί η επιβολή των όρων της επερχόμενης συνθήκης ειρήνης.

Για την ελληνική πλευρά, οι συμμαχικές αυτές αποφάσεις δεν ήταν παρά βήματα προς την ολοκλήρωση του εθνικού οράματος. Ο Βενιζέλος συναίνεσε με αυτές τις αποφάσεις.⁵ Εδώ να σημειωθεί ότι ο Βενιζέλος προφανώς δεν εξαπατήθηκε ούτε εκβιάστηκε από τους Συμμάχους να συμμετέχει σε αυτές τις επιχειρήσεις. Μάλιστα, επεδίωξε και πέτυχε τη συμμαχική εντολή για τη Σύμρνη και την έγκριση για την Ανατολική Θράκη, προβάλλοντας τη χώρα ως χρήσιμο έρεισμα των αγγλογαλλικών συμφερόντων στην περιοχή, καθώς με αυτό τον τρόπο προωθούσε την εθνική (μεγαλοϊδεατική) πολιτική.⁶ Δεν ήταν μόνο η προσήλωσή του προς την Μεγάλη Ιδέα,

⁴ Σχετικά με τη στάση των συμμαχικών δυνάμεων: Γιαννουλόπουλος, *Η ευγενής μας τύφλωση*, 259- 260· Μικρούδης, 1919: *Το μετέωρο βήμα στη Μικρασία*, 87· Συρίγος και Χατζηβασιλείου, *Μικρασιατική Καταστροφή*, 119· Τίτος Αθανασιάδης, *Μικρά Ασία 1919-1922, Από την Εποποιία στην Καταστροφή* (Αθήνα: Εκδόσεις Απογευματινή, 2002), 30- 31, 45- 46.

⁵ Σχετικά με τη στάση του Βενιζέλου: Συρίγος και Χατζηβασιλείου, *Μικρασιατική Καταστροφή*, 79-82.

⁶ Σχετικά βλ. Ιωάννης Σ. Κολιόπουλος, *Ιστορία της Ελλάδος από το 1800, Η δια-*

η οποία άλλωστε εκείνη την εποχή υπήρξε το κέντρο της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, αλλά λόγοι ρεαλιστικοί τον οδήγησαν σε αυτή τη στάση. Πρώτον είχε σε εκείνη την πρώτη φάση τους συμμάχους στο πλευρό του (ακόμα δεν είχαν διαφανεί οι μεταξύ τους διαφορές) και η αντίσταση του κεμαλικού στρατού δεν είχε ακόμα ανδρωθεί. Έπειτα, ήταν η εποχή των ανακατατάξεων -στο μεταβατικό εκείνο στάδιο από το πέρασμα των πολυεθνικών αυτοκρατοριών στα εθνικά κράτη, τα έθνη που διαβιούσαν στην καταρρέουσα πια Οθωμανική Αυτοκρατορία πάσχιζαν να διαμορφώσουν τα σύνορά τους. Τέλος, με τους διωγμούς που είχε ήδη υποστεί το ελληνικό στοιχείο του πληθυσμού της αυτοκρατορίας ήδη από τις αρχές του 20ού αιώνα θα ήταν τουλάχιστον ανεύθυνο εκ μέρους του Έλληνα πρωθυπουργού να αφήσει την ευκαιρία ανεκμετάλλευτη και το εκεί ελληνικό στοιχείο στο έλεος των σουλτανικών/νεοτουρκικών αρχών.

Από τα ανωτέρω, γίνεται κατανοητό πως υπάρχει μία αδιαμφισβήτητη σχέση μεταξύ του μικρασιατικού μέτωπου και εκείνου της Ανατολικής Θράκης, καθώς η επιτυχής έκβαση της στρατιωτικής επιχείρησης στο μικρασιατικό μέτωπο συνδέεται άμεσα με την επιβολή και εφαρμογή των όρων της Συνθήκης των Σεβρών, η οποία υπογράφεται τελικά ένα μήνα μετά την κατάληψη της Ανατολικής Θράκης. Στην πραγματικότητα, οι σύμμαχοι εκλαμβάνουν το μέτωπο Μικράς Ασίας-Ανατολικής Θράκης ως ενιαίο. Ενδεχόμενη στρατιωτική ήττα στο μικρασιατικό μέτωπο συνεπάγεται αυτόματα και την εξασθένηση της ελληνικής ισχύος όσον αφορά την ικανότητα επιβολής και εφαρμογής της συνθήκης των Σεβρών, ενώ καθιστά για τους συμμάχους, άλλους περισσότερο και άλλους λιγότερο, δυνητικά αδιάφορο, στρατιωτικά και διπλωματικά, το μέτωπο της Ανατολικής Θράκης. Το θέμα, λοιπόν, ήταν κατά πόσο η ελληνική παρουσία στην Μικρά Ασία θα μπορούσε να εξασφαλίσει τα συμμαχικά συμφέροντα στην Εγγύς Ανατολή. Όσο μπορεί, η ελληνι-

κή παρουσία διατηρείται και η ελληνική πολιτική πραγματοποιεί το εθνικό της όραμα. Μόλις όμως γίνεται αντιληπτό ότι αδυνατεί να αναχαιτίσει τις κεμαλικές δυνάμεις, αρχίζει να αμφισβητείται η παρουσία της στην περιοχή. Πρώτη η Γαλλία -η Ιταλία ήδη από τις πρώτες μέρες της ελληνικής διοίκησης της Σμύρνης και της γύρω περιοχής επιδιίδεται σε δολιοφθορές εις βάρος της ελληνικής πλευράς- προσανατολίζεται σε μία εκ νέου διαπραγμάτευση των όρων της συνθήκης των Σεβρών, διατηρώντας εφεξής μία ενδοτική στάση προς τις κεμαλικές απαιτήσεις.

Η στρατιωτική ήττα στο μικρασιατικό μέτωπο, επομένως, έφερε αλυσιδωτές εξελίξεις επηρεάζοντας, όπως καταλαβαίνουμε από τα ανωτέρω, και τις τελικές αποφάσεις για την Ανατολική Θράκη περί εκκένωσης της περιοχής από τον ελληνικό στρατό και απόδοσης της στις κεμαλικές δυνάμεις. Ήδη, όμως, πριν από τον Αύγουστο του 1922 είχε διαφανεί το αρνητικό κλίμα που προδίκαιζε τις εξελίξεις. Η κατάρρευση του μικρασιατικού μετώπου απλώς επιτάχυνε τη ροή των γεγονότων.

Καταλυτικό ρόλο στις εξελίξεις διαδραμάτισε η ισχυροποίηση του κεμαλικού κινήματος. Η Γαλλία, έχοντας αντιμετωπίσει κεμαλικές επιθέσεις στην περιοχή εντολής της, την Κιλικία, αναγκάζεται να εγκαταλείψει ήδη από τον Φεβρουάριο του 1921 στρατηγικά σημεία της περιοχής, ενώ αρχίζει να προσανατολίζεται προς μία συμβιβαστική και φιλοκεμαλική τακτική, η οποία εκδηλώθηκε ανοικτά μετά την Παλινόρθωση στην Ελλάδα -και όχι εξαιτίας αυτής-, ζητώντας αναθεώρηση του διακανονισμού των Σεβρών εις βάρος των ελληνικών επιδιώξεων. Η Αγγλία, από την άλλη, επιδιώκοντας να διατηρήσει τον έλεγχο των Στενών, αδυνατεί να συμβιβαστεί με τις κεμαλικές απαιτήσεις. Στέκεται εγγύτερα των ελληνικών επιδιώξεων παρά την από κοινού με τους Συμμάχους εκδήλωση δυσανεμίας για τις πολιτικές εξελίξεις στην Ελλάδα μετά τις εκλογές του Νοεμβρίου του 1920.

Οι επαφές, όμως, του Κεμάλ με το σοβιετικό καθεστώς και ειδικότερα η υπογραφή του τουρκοσοβιετικού Συμφώνου Φιλίας και Συνεργασίας (18 Μαρτίου 1921) θορύβησε τους Συμμάχους με αποτέλεσμα να ακολουθήσουν μέσα σε διάστημα ενός έτους (Μάρτιος

1921-Μάρτιος 1922) τρεις Διασυμμαχικές Συνδιασκέψεις με στόχο την εκ νέου διαπραγμάτευση των όρων της Συνθήκης των Σεβρών.

Και στις τρεις η ελληνική πλευρά με την αρωγή της Βρετανίας διατηρεί κάποια ισχύ στην Ανατολική Θράκη.⁷ Στη Διασυμμαχική Συνδιάσκεψη του Λονδίνου (21 Φεβρουαρίου/18 Μαρτίου 1921) δε γίνεται μνεία για την Ανατολική Θράκη.⁷ Στην επόμενη στο Παρίσι (Ιούνιος 1921) προτείνεται η αποστρατικοποίηση της Ανατολικής Θράκης εκτός από τη Ζώνη των Στενών.⁸ Στην τρίτη διασυμμαχική Συνδιάσκεψη, πάλι στο Παρίσι τον Μάρτιο του 1922, προκρίνεται η αποχώρηση του ελληνικού στρατού από την μισή σχεδόν Ανατολική Θράκη.⁹ Και τα τρία σχέδια απορρίπτονται από την κεμαλική πλευρά, η οποία από θέση ισχύος πια απαιτεί την αποχώρηση του ελληνικού στρατού από την Μικρά Ασία και την Ανατολική Θράκη αμέσως μετά την υπογραφή της ανακωχής. Τα δύο πρώτα σχέδια απορρίπτονται όμως και από την ελληνική πλευρά, ή αντιμετωπίζονται αρνητικά ως ανεπαρκή παρά την αντίθετη γνώμη του Βενιζέλου. Στις προτάσεις όμως της Συνδιάσκεψης του Παρισιού, τον Μάρτιο του 1922, η ελληνική πλευρά είχε συμφωνήσει εκ των προτέρων, αφού νωρίτερα ευρισκόμενη σε στρατιωτικό αδιέξοδο¹⁰

⁷ Γιανουλόπουλος, *Η ευγενής μας τύφλωσις*, 282· Ιωάννης Γιανουλόπουλος, «Οι εκλογές της 1ης Νοεμβρίου 1920 και η επάνοδος του Κωνσταντίνου», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ (Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1978), 163.

⁸ Γιανουλόπουλος, *Η ευγενής μας τύφλωσις*, 286· Γιανουλόπουλος, «Οι εκλογές της 1ης Νοεμβρίου 1920 και η επάνοδος του Κωνσταντίνου», 170- 171.

⁹ Γιανουλόπουλος, *Η ευγενής μας τύφλωσις*, 291· Γιανουλόπουλος, «Οι εκλογές της 1ης Νοεμβρίου 1920 και η επάνοδος του Κωνσταντίνου», 193.

¹⁰ Από τις αρχές του 1921 (Ιανουάριος) αναχαίτιζεται η ελληνική προέλαση στο μικρασιατικό μέτωπο και διαφαίνονται οι πρώτες στρατιωτικές αποτυχίες. Μετά τη σύντομη σταθεροποίηση του μετώπου το καλοκαίρι του 1921 στη γραμμή Εσκί Σεχίρ-Αφιόν Καρα Χισάρ οι στρατιωτικές επιχειρήσεις έχουν τελματώσει και το στρατιωτικό αδιέξοδο είναι εμφανές. Η γαλλοκεμαλική προσέγγιση έχει ισχυροποιηθεί μετά και την υπογραφή του γαλλοκεμαλικού συμφώνου Franklin Bouillon. Την ίδια πολιτική είχαν ακολουθήσει και οι Ιταλοί, οι οποίοι υπέγραψαν συμφωνία με τον Κεμάλ τον Μάρτιο του 1921.

είχε θέσει «τας τύχας της Ελλάδος εις τας χείρας της Αγγλίας».¹¹

Παρατηρεί λοιπόν κανείς ότι υπάρχει μία σταδιακή διάθεση των συμμάχων, κυρίως των Γάλλων -οι Ιταλοί εξαρχής ήταν αντίθετοι με την ελληνική παρουσία στην Εγγύς Ανατολή-, να απομακρύνουν την ελληνική στρατιωτική παρουσία από την Ανατολική Θράκη. Οι Βρετανοί, έχοντας σημαντικά συμφέροντα στην περιοχή των Στενών προσανατολίζονται προς μία στρατιωτική λύση του προβλήματος με τις κεμαλικές δυνάμεις και γι' αυτό επιδιώκουν όσο το δυνατόν να διατηρήσουν την ελληνική παρουσία στην περιοχή. Ακόμα κι αν διατηρούν επιφυλάξεις σχετικά με τη δυνατότητα του ελληνικού στρατού να αντιμετωπίσει αποτελεσματικά τις κεμαλικές δυνάμεις, εμμένουν στην τακτική ότι απλώς και μόνο η παρουσία του ελληνικού στρατού στην περιοχή λειτουργεί απειλητικά προς την κεμαλική δύναμη ώστε να επιτύχει η Βρετανία έναν διακανονισμό με τον Κεμάλ, σαφώς λιγότερο ευνοϊκό σε περίπτωση στρατιωτικής ελληνικής νίκης αλλά σίγουρα πιο βέβαιο.

Από την άλλη, γίνεται αντιληπτό ότι η ελληνική πλευρά γινόταν μεν δέκτης μηνυμάτων σχετικά με την τύχη της περιοχής και ότι οι ελληνικές κυβερνήσεις της περιόδου 1921-1922 -και μάλλον όχι η κοινή γνώμη- είχαν κάποια γνώση των τεκταινομένων σχετικά με την τύχη της Ανατολικής Θράκης, παρ' όλες βέβαια τις προσπάθειες να διασωθεί η περιοχή και να μη χαθεί στη δίνη των διεθνών συμφερόντων και διαβουλεύσεων αλλά και του στρατιωτικού και πολιτικού αδιεξόδου στο οποίο είχε περιέλθει η χώρα κατά το ανωτέρω διάστημα. Εύλογα όμως τίθεται το ερώτημα εάν η ελληνική πλευρά, η οποία αντιλαμβανόταν πού οδηγούσαν οι εξελίξεις, είχε σαφή γνώση των πραγματικών παραγόντων (στρατιωτικών, οικονομικών, πολιτικών) που επηρέαζαν την πορεία των γεγονότων και των εξελίξεων σχετικά με τις ελληνικές διεκδικήσεις. Είχε γνώση και εθελοτυφλούσε ή δεν είχε καταφέρει να αντιληφθεί τις πραγματικές αιτίες και τους παράγοντες που τις επηρέαζαν; Τελικά γίνεται αντιληπτό ότι είτε συνέβαινε το πρώτο είτε το δεύτερο, το συμπερά-

¹¹ Γιαννιολόπουλος, *Η ευγενής μας τύφλωσις*, 290.

σμα είναι το ίδιο: ότι η άσκηση της εξωτερικής πολιτικής εκ μέρους της Ελλάδας σε εκείνη την περίοδο βρισκόταν μάλλον ακόμη σε εμβρυακό στάδιο. Επομένως, στο ερώτημα κατά πόσο οι ελληνικές κυβερνήσεις της περιόδου 1921-1922 είχαν τη δυνατότητα να επηρεάσουν προς όφελος της χώρας τις διαπραγματεύσεις, η απάντηση έχει κάπως σκιαγραφηθεί. Διεθνώς απομονωμένη η χώρα, με μόνη αρωγή την όποια διπλωματική στήριξη της Βρετανίας -περισσότερο ηθική παρά πραγματική-, ευρισκόμενη σε στρατιωτικό-επιχειρησιακό αδιέξοδο, στερούμενη το κρίσιμο εκείνο διάστημα την επίσημη και ικανή διπλωματική παρουσία του Βενιζέλου στη διεθνή σκηνή και, το σημαντικότερο ίσως όλων, σχετικά ανώριμη ως προς την άσκηση της εξωτερικής πολιτικής της, είναι δύσκολο να υποστηρίξει κανείς ότι θα μπορούσε να αναστρέψει το δυσμενές κλίμα έχοντας επιπροσθέτως να αντιπαλέψει το ισχυρό κεμαλικό κίνημα καθώς και τη διχογνωμία και την έλλειψη ενότητας μεταξύ των Συμμάχων.

Η ελληνική πολιτική ως προς την Ανατολική Θράκη την περίοδο της συνδιάσκεψης των Μουδανιών και ιδιαίτερα η στάση του Ελευθέριου Βενιζέλου στις ύστατες διαβουλεύσεις

Σε αυτή την κρίσιμη για τα ελληνικά πράγματα στιγμή, καθοριστική υπήρξε η πολιτική στάση και η διαπραγματευτική δεινότητα του Βενιζέλου, ο οποίος από το Παρίσι συμβούλευε την ελληνική κυβέρνηση και την ελληνική αντιπροσωπεία στα Μουδανιά.

Ο Βενιζέλος ενημερώθηκε επίσημα για την απόφαση της Entente σχετικά με την τύχη της Ανατολικής Θράκης από τον Άγγλο Υπουργό Εξωτερικών, Lord Curzon, στο Λονδίνο στις 20 Σεπτεμβρίου/3 Οκτωβρίου.¹² Είχε όμως ανεπίσημα πληροφορηθεί το γεγονός νωρίτερα. Σε τηλεγράφημά του προς την Επαναστατική Κυβέρνηση στις 18 Σεπτεμβρίου 1922, μηνύει τα ακόλουθα:

¹² Γιαννουλόπουλος, «Η Επανάσταση του 1922, η Δίκη των εξ και η Συνθήκη της Λωζάννης», 248-259· Bruce Clark, *Twice a stranger: how mass expulsion forged modern Greece and Turkey*, (London: Granta Books, 2006), 50.

Εφ' όσον αι τρεις μεγάλαι δυνάμεις απεφάσισαν την απόδοσιν της Ανατολικής Θράκης εις την Τουρκίαν ουδείς εχέφρων πολίτης δύναται να διανοηθή την συνέχισιν του πολέμου [...]. Εάν η πολιτική αύτη [εννοείται η ελληνική πολιτική] περιλαμβάνει την απόφασιν όπως εμμένωμεν να κρατήσωμεν την Θράκην και εναντίον της γνώμης πρώην Συμμάχων μας, αι θερμαί μου ευχαί θα συνοδεύουν τον αγώνα τούτον του Έθνους, αλλά ευρίσκομαι εν τοιαύτη περιπτώσει εις την θλιβεράν ανάγκην να αρνηθώ την αποδοχήν της τιμητικής εντολής όπως αντιπροσωπεύσω την χώραν εις το εξωτερικόν.¹³

Με δεδομένη την απώλεια της Ανατολικής Θράκης ο Βενιζέλος θέτει για την ελληνική πολιτική συγκεκριμένους στόχους και προς την επίτευξή αυτών διαμορφώνει τη συμβουλευτική τακτική του προς την Επαναστατική Κυβέρνηση.

Πρώτο μέλημα της ελληνικής πολιτικής σύμφωνα με τον Βενιζέλο δεδομένης της απώλειας της Ανατολικής Θράκης θα έπρεπε εφεξής να είναι η με κάθε τρόπο κατοχύρωση της Δυτικής Θράκης και των νησιών του Αιγαίου. Έκρινε ότι μόνο αν διατηρηθεί η Θράκη ισχυρή, θα μπορούσε η διαπραγματευτική πολιτική της Ελλάδας να είναι αποτελεσματική και όχι περιττή στην επερχόμενη Συνδιάσκεψη Ειρήνης.¹⁴

Έτσι, προτείνει στην ελληνική αντιπροσωπεία στα Μουδανιά να αρνηθεί την εκκένωση της Ανατολικής Θράκης πριν από την υπογραφή της Συνθήκης Ειρήνης.¹⁵ Επίσης, προτείνει να γίνει δεκτή μόνο η στρατιωτική εκκένωση της περιοχής με συνακόλουθη συμμαχική συγκατοχή ή απλή συμμαχική κατοχή της περιοχής, προκειμένου να μην προδικασθούν οι αποφάσεις της επερχόμενης διάσκεψης για την ειρήνη. Καθώς όμως υποψιαζόταν ότι οι Συμμαχικές Δυνάμεις ενδέχεται να υποχρεωθούν να επιτρέψουν την μεταφορά

¹³ Γιαννουλόπουλος, «Η Επανάσταση του 1922, η Δίκη των εξ και η Συνθήκη της Λωζάννης», 248-259· Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Επιχειρήσεις εις Θράκην*, 121.

¹⁴ Clark, *Twice a stranger*, 50.

¹⁵ Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Επιχειρήσεις εις Θράκην*, 120-121· Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου/ Αρ. Εισ. 173/ Φακ. 29/ Υπ. Εξ. 1922.

τουρκικών στρατευμάτων στην Θράκη, προτείνει την αναδιοργάνωση του στρατού της Ανατολικής Θράκης, όχι όμως και την ενίσχυσή του από άλλους άνδρες, προκειμένου η κινητικότητα στην περιοχή να μην προκαλέσει την κεμαλική πλευρά.¹⁶ Όσον αφορά τη μεθοριακή γραμμή πέρα από την οποία θα αποσύρονταν τα ελληνικά στρατεύματα, ο Βενιζέλος, ενώ αρχικά αποδέχθηκε τη γραμμή του Έβρου, τελικά ανακάλεσε και συμβούλεψε την ελληνική αντιπροσωπεία να εμμένει στη μεθοριακή γραμμή Οθωμανικής Αυτοκρατορίας-Βουλγαρίας, έτσι όπως αυτή είχε καθορισθεί από την μεταξύ τους συνθήκη του 1915.¹⁷

Δεύτερο μέλημα του Βενιζέλου υπήρξε η προστασία του ελληνικού πληθυσμού της περιοχής. Σε τηλεγράφημά του προς το Υπουργείο Εξωτερικών στις 24 Σεπτεμβρίου/7 Οκτωβρίου έγραφε:

Ανατολική Θράκη απωλέσθη ατυχώς δι' Ελλάδα [...] αποκλειομένης πάσης ενδιαμέσου λύσεως [...]. Ολόκληρος προσπάθειά μου στρέφεται, πώς χάνοντες Θράκην, να σώσωμεν εν μέτρω δυνατό Θράκας [...]. Όσον τραγική και αν είναι ανάγκη Θρακών να εγκαταλείψουν την γην ην από τσοούτων αιώνων κατοικοῦν αυτοί και πρόγονοί των δεν υπάρχει άλλο μέσον σωτηρίας δι' αυτούς μετά την θριαμβευτικήν επιστροφὴν των Τούρκων εις Ευρώπην [...].¹⁸

Για το ζήτημα αυτό απέστειλε μάλιστα σχετική επιστολή στους

¹⁶ Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Επιχειρήσεις εις Θράκην*, 120-121· Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου/ Αρ. Εισ. 173/ Φακ. 29/ Υπ. Εξ. 1922.

¹⁷ Η αποδοχή της γραμμής του Έβρου σήμαινε ότι τα ελληνικά στρατεύματα όφειλαν να αποσυρθούν πίσω από τον ποταμό, εκκενώνοντας τη δεξιά του όχθη και την περιοχή του Κάραγατς. Αντίθετα, η μεθοριακή γραμμή Οθωμανικής Αυτοκρατορίας-Βουλγαρίας του 1915 βρισκόταν ανατολικά του ποταμού σε απόσταση δύο χιλιομέτρων από αυτόν, περιοχή η οποία περιελάμβανε μέρος της Αδριανούπολης με φρούρια, σιδηροδρομικό σταθμό και την πόλη του Κάραγατς. Η έκταση αυτή ανατολικά του Έβρου, την οποία με τη Συνθήκη του 1915 η Οθωμανική Αυτοκρατορία παραχώρησε στην Βουλγαρία, παραδόθηκε με τη Συνθήκη των Σεβρών (10 Αυγούστου 1920) από τη Βουλγαρία στους Συμμάχους της Entente και ως εκ τούτου δεν ήταν θεμιτό να αποτελέσει μέρος των τουρκικών διεκδικήσεων.

¹⁸ Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου/ Αρ. Εισ. 173/ Φακ. 29/ Υπ. Εξ. 1922.

Times,¹⁹ ενώ ήρθε και σε συνεννόηση με τον Poincare αποσπώντας του σχετική υπόσχεση.²⁰

Προς την κατεύθυνση αυτή συνέστησε στην ελληνική αντιπροσωπεία να αποδεχτεί τη στρατιωτική εκκένωση της περιοχής μόνο με τον όρο ότι αμέσως μετά την αποχώρηση των ελληνικών στρατευμάτων η διοίκηση θα περάσει στους Συμμάχους και όχι στις τουρκικές αρχές, ώστε να προστατευθούν οι περίπου 1.000.000 Έλληνες και Αρμένιοι της περιοχής και να αποφευχθεί η τραγική κατάσταση της Σμύρνης.²¹ Επίσης, ζητά να διατεθούν για την μεταφορά των προσφύγων από την Ανατολική Θράκη πλοία, τα οποία χρησιμοποιούνταν ήδη για την μεταφορά των προσφύγων από την Μικρά Ασία, να διορισθεί από την κυβέρνηση ανώτατος υπάλληλος που θα οργανώσει και θα εποπτεύσει την εκκένωση και να καταρτισθεί σχέδιο εκκενώσεως στο οποίο έπρεπε να καθοριστούν πρωτίστως οι τόποι προορισμού.²²

Βέβαια, η αποχώρηση του ομογενούς στοιχείου πριν την υπογραφή της συνθήκης ειρήνης εγκυμονούσε κινδύνους, τους οποίους διαπίστωναν κύκλοι Ελλήνων πολιτικών, ανάμεσά τους και ο ίδιος ο Βενιζέλος, αλλά και ο Α. Α. Πάλλης.²³ Ήταν κοινός τόπος ότι η εκκένωση της Ανατολικής Θράκης από το ομογενές στοιχείο της θα καθιστούσε περιττή κάθε περαιτέρω διαπραγμάτευση σχετικά με την ανταλλαγή των πληθυσμών²⁴ και την εκτίμηση των εκατέρωθεν

¹⁹ Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου/ Αρ. Εισ. 173/ Φακ. 29/ Υπ. Εξ. 1922.

²⁰ Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου/ Αρ. Εισ. 173/ Φακ. 29/ Υπ. Εξ. 1922· Alexandros Mazarakis-Ainian, *Memoires*, (Thessaloniki: Institute for Balkan Studies, 1979), 289.

²¹ Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Επιχειρήσεις εις Θράκην*, 124· Mazarakis-Ainian, *Memoires*, 287, Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου/ Αρ. Εισ. 173/ Φακ. 29/ Υπ. Εξ. 1922.

²² Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου/ Αρ. Εισ. 173/ Φακ. 29/ Υπ. Εξ. 1922.

²³ Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου/ Αρ. Εισ. 173/ Φακ. 29/ Υπ. Εξ. 1922· Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου/ Αρ. Εισ. 173/ Φακ. 30/ Υπ. Εξ. 1922.

²⁴ Η ανταλλαγή των πληθυσμών ήταν επιβεβλημένη κυρίως για δύο λόγους. Πρώτον, το γεγονός των διώξεων έπρεπε να αποκτήσει νομική κάλυψη· οι εκδιωγμένοι ήταν ανάγκη να περιβληθούν του καθεστώτος του πρόσφυγα, ώστε να διατηρηθούν δικαιώματα, όπως αυτό της περιουσίας που εγκαταλείπονταν στην πατρίδα

περιουσιών.²⁵ Για το λόγο αυτό, ο Βενιζέλος στις 13 Οκτωβρίου και ενώ είχε ήδη πληροφορηθεί την οριστική απώλεια της Ανατολικής Θράκης, ζητά από τον Nansen να ρυθμιστεί και να καθοριστεί η συμφωνία της πληθυσμιακής ανταλλαγής πριν την υπογραφή της συνθήκης ειρήνης.²⁶

Από την άλλη, ήταν σχεδόν σίγουρο, δεδομένης και της εμπειρίας των διώξεων κατά τις παραμονές του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, ότι μετά την παρέλευση των τριάντα ημερών από την έναρξη της στρατιωτικής εκκένωσης της Ανατολικής Θράκης οπότε και η διοίκηση θα μεταβιβαζόταν στις τουρκικές αρχές, το ελληνικό στοιχείο του θρακικού πληθυσμού θα οδηγείτο σε εκδίωξη ενώ οι περιουσίες του θα διαρπάζονταν. Επομένως, η θέση της ελληνικής ηγεσίας σχετικά με την εκκένωση της περιοχής από τον άμαχο πληθυσμό ήταν ιδιαίτερα δυσχερής. Τελικά πρυτάνευσε η άποψη να διευκολυνθούν

γη, αλλά και να δοθεί η δυνατότητα διαπραγμάτευσης για τη διεκδίκησή τους. Δεύτερον, ήταν ανάγκη με κάποιο τρόπο οι εναπομείναντες από την περίοδο των πολέμων μουσουλμάνοι που διαβιούσαν στην Ελλάδα να αποχωρήσουν από τη χώρα, ώστε να διευκολυνθεί το έργο της αποκατάστασης των εκδιωγμένων Ελλήνων από τη Μικρά Ασία, τον Πόντο και την Ανατολική Θράκη.

²⁵ Σε τηλεγράφημά του προς το Υπουργείο Εξωτερικών ο Βενιζέλος έγραφε σχετικά: «Νομίζω ότι η κυβέρνησις θα διέπραττε έγκλημα αν απέτρεπε πληθυσμούς Ανατολικής Θράκης θέλοντας μεταναστεύσουν. Βεβαίως αν ήτο δυνατόν ν' ασφαλισθή ζωή και περιουσία αυτών μέχρι συνομολογήσεως ειρήνης θα ευρισκόμεθα εις καλλιτέραν θέσιν όπως διαπραγματευθώμεν ανταλλαγήν πληθυσμών κατά συνδιάσκεψιν», Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου/ Αρ. Εισ. 173/ Φακ. 29/ Υπ. Εξ. 1922. Μάλιστα η αναγκαιότητα της διατήρησης της ελληνικής πληθυσμιακής υπεροχής στην Ανατολική Θράκη, παρ' όλες τις διώξεις που υπέστη το χριστιανικό της στοιχείο, είναι εμφανής ακόμα και λίγους μήνες πριν την υπογραφή της Ανακωχής των Μουδανιών. Σε Δελτίο Τύπου της 14ης Μαΐου 1922 αναφέρεται ότι σε συνεδρίαση της Βουλής (στις 13 Μαΐου 1922) έγινε λόγος για νομοσχέδιο σχετικά με τον εποικισμό της Θράκης από Έλληνες προερχόμενους από τη Βουλγαρία, τον Πόντο και αλλού. Πρόκειται για πρόσφυγες/εκδιωγμένους Έλληνες αυτών των περιοχών που σκοπό είχαν να εγκαταστήσουν στην Ανατολική Θράκη και να τους πολιτογραφήσουν, ώστε να ενισχυθεί το ελληνικό στοιχείο του πληθυσμού της τις δύσκολες και κρίσιμες εκείνες μέρες. ΓΑΚ, Μικρές Συλλογές, Έγγραφο 115.

²⁶ Clark, *Twice a stranger*, 52.

με οποιονδήποτε τρόπο αυτοί που επιθυμούσαν να εγκαταλείψουν τις πατρογονικές εστίες.²⁷

Επιπλέον, ο Βενιζέλος θεωρεί ότι είναι επιβεβλημένο από τις περιστάσεις οι επιθυμούντες να εγκαταλείψουν την πατρώα γη να έχουν τη δυνατότητα -τυπική και ουσιαστική- να μεταφέρουν και μέρος της περιουσίας τους. Κατά την άποψή του, η δυνατότητα μεταφοράς εκ μέρους των προσφύγων και ενός τμήματος της κινητής τους περιουσίας ήταν επιβεβλημένη, όχι μόνο για λόγους αλληλεγγύης και φιλανθρωπίας, αλλά και οικονομικού συμφέροντος.²⁸ Μία τέτοια παράμετρος θα λειτουργούσε επικουρικά στο έργο της προσφυγικής αποκατάστασης, καθώς η χώρα ήδη είχε δεχτεί πλήθος «γυμνητευόντων»²⁹ προσφύγων, τους οποίους όφειλε να περιθάλψει και να αποκαταστήσει. Γι' αυτό το λόγο προτείνει ο ελληνικός στρατός να μην αποχωρήσει πριν δώσει χρόνο στους κατοίκους που θέλουν να φύγουν να μεταφέρουν την κινητή τους περιουσία, ακόμα κι αν πιέζονται από τις συστάσεις των ξένων πρεσβευτών.³⁰

Με αυτές τις κατευθυντήριες γραμμές εν ολίγοις προσέρχεται η ελληνική αντιπροσωπεία³¹ στα Μουδανιά όπου υπογράφεται το ομώνυμο Πρωτόκολλο ανακωχής³² μεταξύ 27ης και 28ης Σεπτεμβρίου 1922.

²⁷ Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου/ Αρ. Εισ. 173/ Φακ. 29/ Υπ. Εξ. 1922.

²⁸ Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου/ Αρ. Εισ. 173/ Φακ. 29/ Υπ. Εξ. 1922.

²⁹ Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου/ Αρ. Εισ. 173/ Φακ. 29/ Υπ. Εξ. 1922.

³⁰ Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου/ Αρ. Εισ. 173/ Φακ. 29/ Υπ. Εξ. 1922.

³¹ Αυτή αποτελούνταν από τον υποστράτηγο Αλέξανδρο Μαζαράκη ως πρόεδρο, τον συνταγματάρχη Νικόλαο Πλαστήρα, ο οποίος ήταν αρχηγός του επαναστατικού κινήματος, τον συνταγματάρχη Πτολεμαίο Σαρηγιάννη και τον Π. Οικονόμου-Γκούρα, ο οποίος ήταν Γραμματέας του Υπουργείου Εξωτερικών, ως μέλη.

³² Σύμφωνα με τους όρους του Πρωτοκόλλου τα ελληνικά στρατεύματα όφειλαν να εκκενώσουν την Ανατολική Θράκη και να αποσυρθούν δυτικά του Έβρου ποταμού μέσα σε διάστημα 15 ημερών. Η διοίκηση θα παραδιδόταν στους Συμμάχους, οι οποίοι μέσα σε 30 μέρες θα την μεταβίβαζαν στις τουρκικές αρχές. Ο κεμαλικός στρατός, μέχρι την υπογραφή της συνθήκης ειρήνης, δεν είχε δικαίωμα να παραβιάσει την ουδέτερη ζώνη και περνώντας τα Στενά να διεκπεραιωθεί στην Ανατολική Θράκη. Η μόνη δύναμη που θα μπορούσε να εγκατασταθεί στην περιοχή πέρα από τα συμμαχικά στρατεύματα κατοχής και τις τουρκικές αρχές

Η υπογραφή της ανακωχής των Μουδανιών και ιδιαίτερα ο όρος περί στρατιωτικής εκκένωσης της Ανατολικής Θράκης, την οποία ακολούθησε και άτυπα εκκένωση του ελληνικού στοιχείου του πληθυσμού της, υπήρξε στην ουσία των πραγμάτων προπαρασκευαστικός όρος για τη Σύγκληση της Συνδιάσκεψης της Ειρήνης και την προσέλευση σε αυτήν της τουρκικής αντιπροσωπείας.³³ Σε αυτή τη Συνδιάσκεψη που πραγματοποιήθηκε στη Λωζάννη, η απόφαση για την απώλεια της Ανατολικής Θράκης γίνεται ισχυρό διαπραγματευτικό χαρτί στα χέρια του Ελευθέριου Βενιζέλου, ο οποίος επίσημα τώρα αντιπροσωπεύει τη χώρα και διαπραγματεύεται τη συνθήκη ειρήνης, που θα σφραγίσει την τελευταία αιματηρή και σκληρή προσπάθεια της αλτρωτικής πολιτικής της Ελλάδας, διευθετώντας παράλληλα και το ζήτημα των διώξεων του ελληνικού στοιχείου της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, που προκάλεσαν οι συνεχείς πολεμικές συρράξεις του 20ού αιώνα. Κατά τις συζητήσεις για την ανταλλαγή των πληθυσμών, απέναντι στην τουρκική απαίτηση περί μετακίνησης των Ελλήνων ομογενών της Κωνσταντινούπολης,³⁴ ο Βενιζέλος ενδυναμώνει την ελληνική διαπραγματευτική πολιτική υποστηρίζοντας ότι η παραχώρηση της Ανατολικής Θράκης είναι μία αξιόπιστη ενέργεια που δείχνει τις προθέσεις της ελληνικής πολιτικής, ότι δηλαδή δεν έχει στο εξής εθνικές βλέψεις ανατολικά των συνόρων της.³⁵

ήταν η τουρκική χωροφυλακή, η οποία όμως δεν θα υπερέβαινε ως δύναμη τους 8.000 άνδρες. Η ανακωχή θα ίσχυε από την 1η Οκτωβρίου και έως την υπογραφή της συνθήκης ειρήνης. Επομένως, ο ελληνικός στρατός όφειλε να εκκενώσει την περιοχή μέχρι τις 15 Οκτωβρίου μεταφέροντας και όλο το στρατιωτικό υλικό του.

³³ Αρχείο Ελ. Βενιζέλου/ Αρ. Εισ. 173/ Φακ. 29/ Υπ. Εξ. 1922.

³⁴ Η εκκένωση της Κωνσταντινούπολης από τον ελληνικού γένους πληθυσμό της, εκτός του ότι θα δημιουργούσε περεταίρω προβλήματα στις ελληνοτουρκικές σχέσεις που θα άπτονταν της θέσεως του Οικουμενικού Πατριαρχείου, πρακτικά δεν θα προσέφερε καμία ανακούφιση στο προσφυγικό πρόβλημα που αντιμετώπιζε η ήδη εξαθλιωμένη κοινωνικά και οικονομικά Ελλάδα, ακόμα και αν πραγματοποιείτο η αναχώρηση των μουσουλμάνων Ελλήνων πολιτών της. Αρχείο Ελ. Βενιζέλου/ Αρ. Εισ. 173/ Φακ. 29/ Υπ. Εξ. 1922.

³⁵ Αρχείο Ελ. Βενιζέλου/ Αρ. Εισ. 173/ Φακ. 29/ Υπ. Εξ. 1922.

Η εκκένωση της Ανατολικής Θράκης

Το Πρωτόκολλο της Ανακωχής των Μουδανιών δεν περιείχε καμία σαφή αναφορά σχετικά με την εκκένωση της περιοχής από το γηγενές ελληνικό στοιχείο.³⁶ Παρ' όλα αυτά, την αποχώρηση του ελληνικού στρατού ακολούθησε πλήθος Ελλήνων το γένος Οθωμανών υπηκόων (Ρωμιών). Η έκρυθμη κατάσταση που είχε δημιουργηθεί λόγω και της δραστηριοποίησης βουλγαρικών ενόπλων άτακτων ομάδων, ο οποίες συνέπρατταν με το τουρκικό στοιχείο, καθώς και η εισροή προσφύγων από την Μικρά Ασία στην Ανατολική Θράκη³⁷ καλλιέργησαν κλίμα πανικού και οδήγησαν τους περισσότερους στην απόφαση να εγκαταλείψουν την πατρώα γη. Ο ψυχολογικός παράγοντας, όπως είναι φυσικό, διαδραμάτισε σημαίνοντα ρόλο στην απόφαση της εγκατάλειψης της περιοχής.

Ήδη από τις παραμονές της υπογραφής του Πρωτοκόλλου των Μουδανιών η Στρατιά Θράκης ενημέρωσε την Γενική Διοίκηση Θράκης σχετικά με την χρονική προθεσμία της αποχώρησης του ελληνικού στρατού. Παράλληλα, πρότεινε και τη λήψη μέτρων ώστε να ρυθμιστούν θέματα σχετικά με την αποχώρηση και των Ελλήνων

³⁶ Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Επιχειρήσεις εις Θράκην*, 134. Ο Βακαλόπουλος αναφέρει συγκεκριμένα ότι το Πρωτόκολλο των Μουδανιών προέβλεπε την δυνατότητα αποχώρησης των Ελλήνων, στο Κωνσταντίνος Α. Βακαλόπουλος, *Θρακική Έξοδος (1918-1922): Από τη γενοκτονία, την παλιννόστηση, το ταγιαρικό καθεστώς και την απελευθέρωση στο δεύτερο ξεριζωμό* (Αθήνα: Εκδόσεις Ηρόδοτος, 2003), 399.

³⁷ Μετά την κατάρρευση του μικρασιατικού μετώπου και την καταστροφή της Σμύρνης, πρόσφυγες από την Μικρά Ασία αποβιβάζονταν στη Ραιδεστό, από όπου προωθούνταν προς τα ενδότερα της Ανατολικής Θράκης. Η Γενική Διοίκηση Θράκης περιέθαλπε κατά το δυνατόν τους πρόσφυγες, όμως η εικόνα τους ενέσπειρε στους ομογενείς της Ανατολικής Θράκης το φόβο για τα επερχόμενα δεινά. Τον Οκτώβριο του 1922 είχαν συνωστισθεί στην Ανατολική Θράκη περίπου 150.000 πρόσφυγες από την Μικρά Ασία, βλ. Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου/ Αρ. Εισ. 173/ Φακ. 29/ Υπ. Εξ. 1922 και ΓΑΚ, Μικρές Συλλογές, Έγγραφο 071. Για την περίθαλψη των Μικρασιατών προσφύγων που κατέκλυσαν την Ανατολική Θράκη ενδιαφέρθηκαν και αμερικανικές φιλανθρωπικές εταιρίες αλλά και ιδιώτες, βλ. ΓΑΚ, Μικρές Συλλογές, Έγγραφο 077.

το γένος κατοίκων της περιοχής που επιθυμούσαν να εγκαταλείψουν τη γη τους.³⁸ Η Στρατιά Θράκης και προσωπικά ο Λοχαγός του Επιτελείου της, Γεωργαντόπουλος, φρονούσε ότι οι Έλληνες το γένος κάτοικοι της Ανατολικής Θράκης που επιθυμούσαν να αποχωρήσουν έπρεπε να ενημερωθούν εγκαίρως και η αποχώρησή τους να αρχίσει αμέσως, ώστε να καλύπτεται από τα ελληνικά στρατεύματα τα οποία επίσης αποχωρούσαν. Και αυτό γιατί μετά την εκκένωση της περιοχής από τον ελληνικό στρατό η ολιγάριθμη ελληνική δύναμη χωροφυλακής δεν θα μπορούσε να εγγυηθεί την ασφάλεια των πληθυσμών, δεδομένης και της έκρυθμης κατάστασης λόγω και της δράσης ατάκτων ενόπλων σωμάτων.

Για το ζήτημα της εκκένωσης της περιοχής από το ελληνικό στοιχείο της διατυπώθηκε και καταρτίστηκε σχέδιο το οποίο καθόριζε τους τόπους συγκέντρωσης, τα δρομολόγια, τα λιμάνια και τους σταθμούς από όπου όσοι επιθυμούσαν θα μπορούσαν να αναχωρήσουν από την Ανατολική Θράκη.³⁹ Τις διαδικασίες της εκκένωσης ανέλαβε να φέρει εις πέρας ο νέος Γενικός Διοικητής Θράκης, υποστράτηγος Γεώργιος Κατεχάκης, ο οποίος έφθασε στην Αδριανούπολη στις 2 Οκτωβρίου αναλαμβάνοντας επίσημα τα καθήκοντά του.

Η αποχώρηση των ομογενών, Οθωμανών υπηκόων (Ρωμιών) κατοίκων της Ανατολικής Θράκης φαίνεται ότι είχε αρχίσει σταδιακά πριν την υπογραφή του Πρωτοκόλλου. Οι Έλληνες βουλευτές της περιοχής φαίνεται να πληροφορήθηκαν την στρατιωτική εκκένωση της πατρίδας τους ήδη από τις 25 Σεπτεμβρίου/9 Οκτωβρίου, γεγονός που προκάλεσε αναστάτωση στις κατά τόπους διοικητικές αρχές.⁴⁰ Σχετικό είναι και το τηλεγράφημα του Βενιζέλου από το

³⁸ Σχετικά βλ. Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Επιχειρήσεις εις Θράκην*, 134· Βακαλόπουλος, *Θρακική Έξοδος*, 381-382· Κωνσταντίνος Γεραγάς, *Αναμνήσεις εκ Θράκης 1920-1922*, (Αθήνα: Εστία, 1926), 154-155.

³⁹ Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Επιχειρήσεις εις Θράκην*, 134· Γεραγάς, *Αναμνήσεις εκ Θράκης*, 155- 156.

⁴⁰ Βακαλόπουλος, *Θρακική Έξοδος*, 380-381.

Παρίσι προς το Υπουργείο Εξωτερικών, με το οποίο προτρέπει τις ελληνικές αρχές να ενημερώσουν τους πληρεξουσίου της Θράκης για την απώλεια της Ανατολικής Θράκης και την στρατιωτική εκκένωση της περιοχής.⁴¹

Πρώτα άρχισαν να αποχωρούν οι κάτοικοι των παραμεθόριων επαρχιών (Σηλυβρίας, Σεραγίου, Τυρολόης) και γενικά της ενδοχώρας ακολουθώντας την αποχώρηση του στρατού των περιοχών αυτών.⁴² Και αυτό έγινε γιατί ο στρατός της παραμεθορίου όφειλε να αρχίσει την εκκένωση της περιοχής νωρίς, ευθύς αμέσως μετά την υπογραφή του Πρωτοκόλλου, ώστε να προλάβει την προθεσμία των δεκαπέντε ημερών. Έτσι αναγκαστικά ακολούθησε και ο άμαχος πληθυσμός, για να μην μείνει απροστάτευτος μετά την αποχώρηση του στρατού.

Τα μεταφορικά μέσα τα οποία χρησιμοποιήθηκαν ήταν τρένα, ατμόπλοια και αραμπάδες (κάρα). Πολλοί βέβαια εξήλθαν της πατρώας γης και πεζοί.

Με τρένα κυρίως αναχώρησαν οι κάτοικοι της ενδοχώρας, οι οποίοι συγκεντρώθηκαν στους κυριότερους σιδηροδρομικούς σταθμούς των Σαράντα Εκκλησιών, του Αρτισκού και της Αρκαδιούπολης. Εκεί ανέμεναν τους σιδηροδρομικούς συρμούς έχοντας να αντιμετωπίσουν πέραν των υπολοίπων και δύο ακόμα προβλήματα. Πρώτον, έπρεπε να προηγηθεί η φόρτωση του στρατιωτικού υλικού και έπειτα στα εναπομείναντα βαγόνια να επιβιβασθεί ο άμαχος πληθυσμός. Ο αριθμός όμως των βαγονιών ήταν ανεπαρκής και η Εταιρεία Ανατολικών Σιδηροδρόμων απέφυγε να χορηγήσει περισσότερα⁴³. Επίσης αξίωνε, προκειμένου να μεταφέρει τους

⁴¹ Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου/ Αρ. Εισ. 173/ Φακ. 29/ Υπ. Εξ. 1922.

⁴² Αυτό φαίνεται να δικαιολογεί και την ημερομηνία ανάληψης της διοίκησης από τις τουρκικές αρχές. Προηγήθηκαν οι παραμεθόριοι καζάδες Σηλυβρίας, Τυρολόης, Ανακτορίων και Σιδηροχωρίου, όπου η διοίκηση μεταβιβάσθηκε στις τουρκικές αρχές την 1η Νοεμβρίου, ακολούθησε ο καζάς Σαράντα Εκκλησιών την 8η Νοεμβρίου και τέλος η Ραϊδεστός και άλλοι καζάδες μεταξύ 18ης και 28ης Νοεμβρίου, Αρχείο Ελ. Βενιζέλου/ Αρ. Εισ. 173/ Φακ. 30/ Υπ. Εξ. 1922.

⁴³ Γεραγάς, *Αναμνήσεις εκ Θράκης*, 164.

πρόσφυγες, να καταβληθούν εκ των προτέρων τα οφειλόμενα των μεταφορών (ναύλα).⁴⁴ Η Γενική Διοίκηση Θράκης κατόρθωσε να συγκεντρώσει κάποια χρήματα και να προπληρώσει τα οφειλόμενα, δίνοντας τη δυνατότητα σε ορισμένους πρόσφυγες να μεταφερθούν στην Ελλάδα με το σιδηροδρομικό συρμό.⁴⁵

Με ατμόπλοια κατέφυγαν στην Ελλάδα κυρίως οι κάτοικοι των παραλίων. Αλλά και όσοι από την ενδοχώρα δεν είχαν καταφέρει να επιβιβασθούν στα τρένα, συνέρρεαν στα λιμάνια της Θυνιάδας, της Μήδειας, του Εξάστερου, των Επιβατών, της Σηλυβρίας, της Ηράκλειας, του Μυριοφύτου, της Περίστασης, της Καλλίπολης και της Ραιδεστού.⁴⁶ Το τελευταίο μάλιστα ήταν και το κύριο λιμάνι εξόδου των Ανατολικοθρακών. Και σε αυτή την περίπτωση ενδεικτικός της δυσχερούς κατάστασης εκτός των υπολοίπων ήταν και ο ανεπαρκής αριθμός ατμόπλοιων.

Το μεγαλύτερο όμως μέρος του πληθυσμού αναγκάστηκε να εγκαταλείψει τις εστίες του οδικώς, χρησιμοποιώντας αραμπάδες (υποζύγια-βοϊδάμαξες).⁴⁷ Και σε αυτή την περίπτωση υπήρχαν δυσκολίες, καθώς τα μεταγωγικά αυτά μέσα στο μεγαλύτερο ποσοστό ανήκαν σε μουσουλμάνους. Αυτοί υπακούοντας σε οδηγίες αρνούνταν να τα παραχωρήσουν σε πρόσφυγες, ή τα έκρυβαν, ή έσπαζαν τους τροχούς τους.⁴⁸ Όσοι λοιπόν έφυγαν με αραμπάδες ή πεζοί, ακολούθησαν κυρίως την εξής διαδρομή: από την ενδοχώρα, από τα υψώματα των Σαράντα Εκκλησιών, της Βιζύης και των γύρω περιοχών κατευθύνονταν προς την Αδριανούπολη, από εκεί περνούσαν το γεφύρι που ενώνει την Αδριανούπολη με το Κάραγατς, από όπου

⁴⁴ Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Επιχειρήσεις εις Θράκην*, 135-136· Βακαλόπουλος, *Θρακική Εξοδος*, 379-389· Γεραγάς, *Αναμνήσεις εκ Θράκης*, 164.

⁴⁵ Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Επιχειρήσεις εις Θράκην*, 135-136· Βακαλόπουλος, *Θρακική Εξοδος*, 379-389· Γεραγάς, *Αναμνήσεις εκ Θράκης*, 164.

⁴⁶ Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Επιχειρήσεις εις Θράκην*, 135-136· Βακαλόπουλος, *Θρακική Εξοδος*, 379-389.

⁴⁷ Γεραγάς, *Αναμνήσεις εκ Θράκης*, 165.

⁴⁸ Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Επιχειρήσεις εις Θράκην*, 136· Βακαλόπουλος, *Θρακική Εξοδος*, 385.

ακολουθώντας τις διαβάσεις του Έβρου ποταμού κατέληγαν στις περιοχές της Δυτικής Θράκης⁴⁹.

Οι Ανατοlikoθρακιώτες πρόσφυγες που εγκατέλειψαν τις εστίες τους λίγο πριν και αμέσως μετά την υπογραφή του Πρωτοκόλλου των Μουδανιών είχαν τη δυνατότητα να αποκομίσουν και μέρος της κινητής τους περιουσίας. Τη δυνατότητα αυτή έμμεσα την παρείχε όρος του Πρωτοκόλλου, σύμφωνα με τον οποίο οι τουρκικές πολιτικές αρχές θα εγκαθίσταντο στην Ανατολική Θράκη τριάντα μέρες μετά την εκκένωση. Σε αυτό το χρονικό περιθώριο, αν και δεν έλειψε ο πανικός, οι πρόσφυγες πήραν μαζί τους κυρίως ζώα, σιτηρά και γεωργικά εφόδια.⁵⁰ Μόνο αρκετοί ομογενείς Ανατοlikoθρακιώτες της Αδριανούπολης αποκόμισαν μικρό μέρος της κινητής τους περιουσίας ελπίζοντας στην επιστροφή⁵¹.

Ο κύριος όγκος των προσφύγων, και κυρίως αυτοί που εγκατέλειπαν την Ανατολική Θράκη οδικώς ή σιδηροδρομικώς, διαπεραιωνόταν στην Αλεξανδρούπολη. Στα τέλη Οκτωβρίου 1922 υπολογίζεται ότι στην πόλη είχαν καταλύσει πάνω από 10.000 πρόσφυγες χωρίς να συνυπολογίζεται σε αυτούς το Γενικό Στρατηγείο, το Γενικό Επιτελείο, ο εφοδιασμός, τα στρατιωτικά νοσοκομεία και γενικά οι κεντρικές υπηρεσίες του στρατεύματος.⁵² Αρκετά επίσης τμήματα προσφύγων, ιδιαίτερα όσοι εγκατέλειπαν τις εστίες τους με ατμόπλοια από τα λιμάνια της Ραιδεστού και της Προποντίδας,

⁴⁹ Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Επιχειρήσεις εις Θράκην*, 136· Αρχείο Πάλλη, Φακ. 10, Αναδρομή στο Προσφυγικό Ζήτημα, 8.

⁵⁰ Αρχείο Απόστολου Δοξιάδη/ 256/ Φακ. 3. Βέβαια, όσον αφορά τα σιτηρά, το μεγαλύτερο μέρος αυτών εγκαταλείφθηκε σε κάποιες περιφέρειες λόγω κυρίως της έλλειψης μέσων μεταφοράς, βλ. Γεραγάς, *Αναμνήσεις εκ Θράκης*, 169.

⁵¹ Κωνσταντίνος Βακαλόπουλος, *Φιλεκπαιδεντικός Σύλλογος Αδριανουπόλεως (1872-1996): από την μαρτυρική θρακική γη στα άγια χώματα της Μακεδονίας* (Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Κυριακίδη, 1996), 188-189.

⁵² ΑΥΕ, Έτος 1923/ Φακ. 7/ Υποφακ. 2, 29-10-1922, Γενική Διοίκηση Θράκης, Νομαρχία Έβρου προς Υπουργείο Εξωτερικών. Σε άλλο κατάλογο Θρακών προσφύγων της 27ης Οκτωβρίου 1922, οι Ανατοlikoθρακιώτες πρόσφυγες στην Αλεξανδρούπολη ανέρχονται σε 20.000, βλ. Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου/ Αρ. Εισ. 173/ Φακ. 29/ Υπ. Εξ. 1922.

κατέληγαν στην Μακεδονία αλλά και στην Παλαιά Ελλάδα.⁵³ Στα τέλη Οκτωβρίου 1922 υπολογιζόταν ότι περίπου 4.000 Ανατολικοθρακιώτες είχαν καταλύσει σε Λάρισα και Τρίκαλα, 1.200 στην Αιδηψό, 2.900 στην Χαλκίδα, 3.500 στην Λήμνο δια Κωνσταντινουπόλεως, 2.000 στην Ιτέα, 500 στην Φλώρινα, 4.000 στο Αίγιο, 1.200 στη Λίμνη, 60.000 στη Θεσσαλονίκη και στην περιφέρειά της, 23.000 στην Καβάλα, 7.080 στις Σέρρες και στην περιφέρειά της.⁵⁴

Το πρώτο δεκαήμερο του Οκτωβρίου σχεδόν ο μισός πληθυσμός είχε εγκαταλείψει τις εστίες του και ήδη βρισκόταν στο δρόμο της φυγής, ενώ τέλη και του δεύτερου δεκαημέρου είχε σχεδόν ολοκληρωθεί η έξοδος των περισσότερων ομογενών κατοίκων της Ανατολικής Θράκης.⁵⁵ Υπολογίζεται ότι περίπου 200.000 Ανατολικοθρακιώτες εγκατέλειψαν τις εστίες τους κατά τον Οκτώβρη του 1922.⁵⁶ Για να γίνει αντιληπτό το μέγεθος της προσφυγικής εξόδου, αρκεί να αναφερθεί ότι την ίδια περίοδο το ελληνικό στοιχείο του πληθυσμού της Ανατολικής Θράκης υπολογιζόταν περίπου στις 250.000-260.000 ψυχές.⁵⁷

Η περίπτωση της Καλλίπολης

Σε αυτό το σημείο, αξίζει να ειπωθούν ορισμένα λόγια για την περιοχή της Καλλίπολης η οποία, αν και είχε την ίδια τύχη με την υπόλοιπη Ανατολική Θράκη, εντούτοις η περίπτωσή της παρουσιάζει κάποιες ιδιαιτερότητες. Η Θρακική Χερσόνησος ήταν ιδιαίτερα σημαντική για τα ευρωπαϊκά συμφέροντα, κυρίως τα αγγλικά. Για τους Βρετανούς, η διατήρηση των Στενών και του Βοσπόρου ήταν πρωταρχικής σημασίας λόγω της γεωστρατηγικής τους θέσης. Οι

⁵³ ΑΥΕ, Έτος 1923/ Φακ. 7/ Υποφак. 2, 29-10-1922, Γενική Διοίκηση Θράκης, Νομαρχία Έβρου προς Υπουργείο Εξωτερικών.

⁵⁴ Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου/Αρ. Εισ. 173/ Φακ. 29/ Υπ. Εξ. 1922.

⁵⁵ Βακαλόπουλος, *Θρακική Έξοδος*, 384, 387.

⁵⁶ Αρχείο Απόστολου Δοξιάδη/ 256/ Φακ. 3.

⁵⁷ Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου/Αρ. Εισ. 173/ Φακ. 29/ Υπ. Εξ. 1922· ΓΑΚ, Μικρές Συλλογές, Έγγραφο 077.

Βρετανοί επεδίωκαν τη διατήρηση της ελεύθερης ναυσιπλοΐας στα Στενά τα οποία επικοινωνούν τόσο με τη Μαύρη θάλασσα όσο και με την ανατολική Μεσόγειο. Για το λόγο αυτό, στις 7/20 Σεπτεμβρίου του 1922 η βρετανική πολιτική διετίνετο ότι, ό,τι κι αν συμβεί στο μέτωπο της Ανατολίας, η Χερσόνησος της Καλλίπολης, αλλά και ολόκληρη η ανατολική Θράκη, θα παρέμενε υπό διασυμμαχικό έλεγχο.⁵⁸

Στη διάσκεψη των Μουδανιών το ζήτημα της Καλλίπολης δεν εθίγη. Επικράτησε έτσι η εντύπωση, ακόμη και σε αγγλικούς κύκλους, ότι το καθεστώς εκεί δεν επρόκειτο να μεταβληθεί, οπότε δεν ετίθετο ζήτημα εκκένωσης της περιοχής από τους ομογενείς Έλληνες οθωμανούς υπηκόους. Άλλωστε και ο ίδιος ο Βενιζέλος στα τέλη του 1922 και ενώ έχει ήδη πληροφορηθεί την απώλεια της Ανατολικής Θράκης θεωρεί το καθεστώς της Θρακικής Χερσονήσου ακόμη αόριστο.⁵⁹

Αυτό εν μέρει εξυπηρετούσε την ελληνική πολιτική, η οποία προσανατολιζόταν στη συγκράτηση μέρους του ομογενούς στοιχείου του πληθυσμού της Ανατολικής Θράκης στις εστίες του μέχρι την υπογραφή της ειρήνης. Μάλιστα, ο Έλληνας πρεσβευτής στο Λονδίνο, Κακλαμάνος, τηλεγράφησε την 1η Οκτωβρίου ύστερα από παραίνεση του Βενιζέλου στην ελληνική κυβέρνηση ότι είναι πολιτικά και διπλωματικά συμφέρον να παραμείνει το ελληνικό στοιχείο του πληθυσμού της Καλλίπολης στις εστίες του.⁶⁰ Επίσης, υπήρχε η σκέψη να προσελκυσθούν στην περιοχή και Έλληνες το γένος πρόσφυγες από άλλα μέρη της Ανατολικής Θράκης. Το τελευταίο όμως ήταν σχεδόν ανέφικτο, όχι μόνο εξαιτίας της ρευστότητας της πολιτικής κατάστασης στην περιοχή, αλλά επιπλέον διότι αφενός μεν δεν διετίθεντο ατμόπλοια για μεταφορά προσφύγων από την Καλλίπολη, αφετέρου δε η χρησιμοποίηση οποιωνδήποτε

⁵⁸ Bravos, «The allied Note of 23rd September», 181· Μικρούδης, 1919: *Το μετέωρο βήμα στη Μικρασία*, 212.

⁵⁹ Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου/ Αρ. Εισ. 173/ Φακ. 29/ Υπ. Εξ. 1922.

⁶⁰ Γεραγός, *Αναμνήσεις εκ Θράκης*, 171-173.

άλλων μεταγωγικών μέσων καθώς και οικημάτων συναντούσε την αντίδραση των γαλλικών στρατιωτικών αρχών.

Στις 20 Οκτωβρίου ο Έλληνας στρατηγός Κατεχάκης πληροφορήθηκε τηλεγραφικά από τον στρατηγό Harigton την απόφαση των Συμμάχων Στρατηγών να αναλάβουν τη διοίκηση της Χερσονήσου της Καλλίπολης. Η είδηση αυτή προκάλεσε αναστάτωση στο ελληνικό στοιχείο του πληθυσμού της, καθώς συνεπαγόταν την απόσυρση από την περιοχή των ελληνικών αρχών, αλλά και το ενδεχόμενο να αποδοθεί η περιοχή στον κεμαλικό στρατό. Η εξέλιξη αυτή οδήγησε σημαντικό μέρος των ομογενών στην απόφαση να εγκαταλείψουν την πατρώα γη, αν και όταν είχε γίνει γνωστή η υπογραφή της Ανακωχής οι Έλληνες ομογενείς της Θρακικής Χερσονήσου φαίνεται ότι δεν «υπάκουσαν» στην εκκένωση, καθώς θεωρούσαν ότι η Χερσόνησος λόγω των Στενών θα διεθνοποιείτο.⁶¹ Υπό την πίεση όμως των τελευταίων εξελίξεων και ύστερα από σύσταση του Βενιζέλου,⁶² αναγκάστηκαν να εκκενώσουν την περιοχή.

Στις 25 Οκτωβρίου έγινε η τελευταία συνεδρίαση της εφοροδημογεροντίας της Καλλίπολης. Στις 31 Οκτωβρίου διατάχθηκαν τα επίτακτα πλοία που βρίσκονταν στα λιμάνια της Θράκης και της Μακεδονίας να καταπλεύσουν στην Καλλίπολη για την μεταφορά των προσφύγων.⁶³ Επίσης, επειδή μέχρι την εκπνοή της προθεσμίας (7 Νοεμβρίου) ήταν σχεδόν αδύνατον να αποχωρήσουν οι επιθυμούντες αυτό Έλληνες το γένος οθωμανοί υπήκοοι, ζητήθηκε και τελικά δόθηκε από τους Συμμάχους Στρατηγούς στην Κωνσταντινούπολη παράταση μέχρι τις 11 του ίδιου μήνα για τους ομογενείς Ανατολικοθρακιώτες της Καλλίπολης.⁶⁴

⁶¹ Οικονόμος Κωνσταντίνος Λουΐζος, «Ιστορία Καλλιπόλεως Ανατολικής Θράκης» στο Θρακικά, τόμ. 25ος (Αθήνα, Γραφεία Θρακικού Κέντρου, 1959): 142.

⁶² Λουΐζος, «Ιστορία Καλλιπόλεως Ανατολικής Θράκης», 142.

⁶³ Λουΐζος, «Ιστορία Καλλιπόλεως Ανατολικής Θράκης», 143-144.

⁶⁴ Γεραγάς, *Αναμνήσεις εκ Θράκης*, 171-173. Ο Μικρούδης αναφέρει ότι η εκκένωση της Καλλίπολης έγινε στις 24 Νοεμβρίου/ 7 Δεκεμβρίου 1922, Μικρούδης, 1919: *Το μετέωρο βήμα στη Μικρασία*, 215.

Συμπεράσματα

Ανακεφαλαιώνοντας, η απόφαση για την εκκένωση της Ανατολικής Θράκης ήταν περισσότερο πολιτική και πάρθηκε στο πεδίο της διεθνούς διπλωματίας. Υπήρξε δε η συνισταμένη πολλαπλών παραγόντων. Εν ολίγοις, η ισχυροποίηση του κεμαλικού κινήματος, η τουρκοσοβιετική προσέγγιση, η ελληνική στρατιωτική ήττα στο μικρασιατικό μέτωπο και η ανάδειξη της διχογνωμίας μεταξύ των συμμάχων συνέπραξαν ώστε οι εξελίξεις να οδηγήσουν στην απόφαση για την εκκένωση της Ανατολικής Θράκης. Οι αποφάσεις της Συνδιάσκεψης των Μουδανιών αποδεικνύουν τον συγκυριακό χαρακτήρα του δικαίου στις διεθνείς σχέσεις. Το τελευταίο, διατηρώντας τα βασικά στοιχεία του μεταβάλλεται ανάλογα με την εκάστοτε διεθνή πολιτική, η οποία με τη σειρά της διαμορφώνεται από τα εκάστοτε διεθνή συμφέροντα. Και η διεθνής πολιτική εκείνη τη χρονική στιγμή εκ του αποτελέσματος φαίνεται ότι δεν ευνοούσε την ελληνική διπλωματία, καθώς τα διεθνή συμφέροντα είχαν μεταβληθεί εις βάρος της.

Χαρακτηριστικές των εξελίξεων είναι δύο φράσεις του Ελευθερίου Βενιζέλου τις οποίες έγραψε σε τηλεγραφήματά του προς το ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών, «Ανατολική Θράκη άπωλέςθη άτυχώς»⁶⁵ στις 24-9-1922 και «Ανατολική Θράκη έχάθη οριστικώς»⁶⁶ στις 3-10-1922. Τα ρήματα τα οποία χρησιμοποίησε υποδηλώνουν απώλεια. Τα επιρρήματα άτυχως και όριστικώς επιτείνουν τη σημασία της απώλειας, το μεν πρώτο αιτιολογεί την απώλεια εσωκλείοντας το σύνολο των εξελίξεων που οδήγησαν στην απόφαση, ενώ το δεύτερο δηλώνει το αμετάκλητο της απώλειας.

⁶⁵ Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου/ Αρ. Εισ. 173/ Φακ. 29/ Υπ. Εξ. 1922.

⁶⁶ Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου/ Αρ. Εισ. 173/ Φακ. 29/ Υπ. Εξ. 1922.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αθανασιάδης, Τίτος. *Μικρά Ασία 1919-1922, Από την Εποποιία στην Καταστροφή*. Αθήνα: Εκδόσεις Απογευματινή, 2002.
- Βακαλόπουλος, Κωνσταντίνος Α. *Θρακική Εξοδος (1918-1922): Από τη γενοκτονία, την παλιννόστηση, το ταγιαρικό καθεστώς και την απελευθέρωση στο δεύτερο ξεριζωμό*. Αθήνα: Εκδόσεις Ηρόδοτος, 2003.
- Βακαλόπουλος, Κωνσταντίνος. *Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Αδριανουπόλεως (1872-1996): από την μαρτυρική θρακική γη στα άγια χώματα της Μακεδονίας*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Κυριακίδη, 1996.
- Γεραγός, Κωνσταντίνος. *Αναμνήσεις εκ Θράκης 1920-1922*. Αθήνα: Εστία, 1926.
- Γιαννουλόπουλος, Ιωάννης. «Η Επανάσταση του 1922, η Δίκη των εξ και η Συνθήκη της Λωζάννης». Στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ, 248-259. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1978.
- Γιαννουλόπουλος, Γιάννης, Ν. *‘Η ευγενής μας τύφλωσις...’: Εξωτερική πολιτική και «εθνικά θέματα» από την ήττα του 1897 έως τη μικρασιατική καταστροφή*. Αθήνα: Εκδόσεις Βιβλιόραμα, 2003.
- Γιαννουλόπουλος, Ιωάννης. «Οι εκλογές της 1ης Νοεμβρίου 1920 και η επάνοδος του Κωνσταντίνου». Στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ, 146-172. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1978.
- Διεύθυνσις Ιστορίας Στρατού, *Επιχειρήσεις εις Θράκην (1919-1920)*. Αθήνα: Έκδοσις Διευθύνσεως Ιστορίας Στρατού, 1969.
- Κολιόπουλος, Ιωάννης Σ. *Ιστορία της Ελλάδος από το 1800, Η διαμόρφωση και η άσκηση της εθνικής πολιτικής*, τεύχος Β΄. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Βάνιας, 2002.
- Κόρμαλης, Αθανάσιος, Λ. *Ανατολική Θράκη*. Αθήνα: Εκδόσεις Πελαγός, 1994.
- Κυμιωνής, Ιωάννης. *1920: Η Συνθήκη των Σεβρών-Η εύθραυστη ειρήνη, Τα Άρθρα, οι Διατάξεις, τα Πρωτόκολλα*. Αθήνα: Ιδιωτική έκδοση, 2013.
- Λουΐζος, Οικονόμος Κωνσταντίνος. «Ιστορία Καλλιπόλεως Ανατολικής

- Θράκης» στο *Θρακικά*, τόμ. 25ος (Αθήνα, Γραφεία Θρακικού Κέντρου, 1959): 8-148.
- Μικρούδης, Γεώργιος. 1919: *Το μετέωρο βήμα στη Μικρασία*. Αθήνα: Εκδόσεις Νεφέλη, 2019.
- Συρίγος, Άγγελος, και Ευάνθης Χατζηβασιλείου. *Μικρασιατική Καταστροφή: 50 ερωτήματα και απαντήσεις*. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη, 2022.
- Υπουργείον επί των Εξωτερικών, *Συνθήκη Ειρήνης μεταξύ των συμμάχων και συνησπισμένων δυνάμεων και της Τουρκίας υπογραφείσα εν Σέβραις τη 28 Ιουλίου/ 10 Αυγούστου*.
- Bravos, Thanassis. «The Allied Note of 23rd September and Great Britain's retreat on the question of eastern Thrace». *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τ. 13ος (Αθήνα: 1999-2000): 179-208.
- Clark, Bruce. *Twice a stranger: how mass expulsion forged modern Greece and Turkey*. London: Granta Books, 2006.
- Mazarakis-Ainian, Alexandros. *Memoires. Thessaloniki*: Institute for Balkan Studies, 1979.

Πρωτογενείς Πηγές

- Αρχείο Απόστολου Δοξιάδη/ 256/ Φακ. 3
- Αρχείο Ελ. Βενιζέλου/ Αρ. Εισ. 173/ Φακ. 29/ Υπ. Εξ. 1922
- Αρχείο Ελ. Βενιζέλου/ Αρ. Εισ. 173/ Φακ. 30/ Υπ. Εξ. 1922
- ΑΥΕ, Έτος 1923/ Φακ. 7/Υποφακ. 2, 29-10-1922, Γενική Διοίκηση Θράκης, Νομαρχία Έβρου προς Υπουργείο Εξωτερικών
- ΓΑΚ, Μικρές Συλλογές, Έγγραφο 071
- ΓΑΚ, Μικρές Συλλογές, Έγγραφο 077
- ΓΑΚ, Μικρές Συλλογές, Έγγραφο 115
- Αρχείο Πάλλη, Φακ. 10, Αναδρομή στο Προσφυγικό Ζήτημα

Η εγκατάσταση των προσφύγων στην περιφέρεια της Αλεξανδρούπολης το 1923, σύμφωνα με το αρχείο της Κοινωνίας των Εθνών

Βασιλική Φίλιου
Υποψήφια διδάκτωρ, ΤΙΕ/ΔΠΘ

Η άφιξη των προσφύγων στη Θράκη και τα πρώτα κρατικά μέτρα για την αντιμετώπιση της προσφυγικής κρίσης

Αμέσως μετά από την υπογραφή της ανακωχής των Μουδανίων (9 Οκτωβρίου 1922), χιλιάδες χριστιανοί κάτοικοι της ανατολικής Θράκης αποφάσισαν να εγκαταλείψουν τις εστίες τους, φοβούμενοι ένα ενδεχόμενο ξέσπασμα διωγμών, το οποίο θα εφάρμοζε εις βάρος τους το νέο τουρκικό καθεστώς διοίκησης που θα επιβαλλόταν στην περιοχή σε διάστημα τριάντα ημερών από την υπογραφή της ανακωχής.¹

Μεταξύ των προσφύγων κατοίκων της ανατολικής Θράκης, συγκαταλέγονταν και πολλοί πρόσφυγες Μικρασιάτες, Αρμένιοι και Πόντιοι, που είχαν καταφθάσει στην περιοχή μετά από τους διωγμούς που υπέστησαν από τα κεμαλικά στρατεύματα τον Αύγουστο του 1922. Εκτός όμως από τους χριστιανούς πρόσφυγες, την περιοχή εγκατέλειψαν και ορισμένοι μουσουλμάνοι κάτοικοι «από φόβο αντιποίνων, επειδή είχαν σχέσεις με τους γκιοσύρηδες».²

¹ Harry Psomiades, «Η Θράκη και η ανακωχή των Μουδανίων: 3-11 Οκτωβρίου 1922», Δελτίον Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών 12 (1997): 213-254, 228-234.

² ΕΒΕ-Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Εφημερίδων και Περιοδικών Τύπου, «Η τραγική έξοδος των Θρακών. Μαζί με τους ομογενείς φεύγουν και πολλοί Τούρκοι. Πώς

Οι χριστιανικοί πληθυσμοί που βρίσκονταν εγκατεστημένοι στις παραθαλάσσιες περιοχές του Ευξείνου Πόντου και της Προποντίδας, συγκεντρώνονταν αρχικά στα λιμάνια «Ουσιάδος, Μηδείας, Εξαστέρου, Επιβατών, Σηλυβρίας, Ηρακλείας, Ραιδεστού, Μυριοφύτου-Περιστάσεως, ως και των ενδιάμεσων μικρών όρμων της Προποντίδας».³ Στη συνέχεια, επιβιβάζονταν στα ατμόπλοια που είχαν σταλεί από το ελληνικό κράτος και αποβιβάζονταν, οι μεν αστοί πρόσφυγες στα λιμάνια της Θεσσαλονίκης και της Καβάλας, ενώ οι αγρότες πρόσφυγες σε διάφορες περιοχές της Χαλκιδικής.⁴ Παράλληλα, από τα λιμάνια της Αλεξανδρούπολης και της Καβάλας στέλνονταν μικρά ιστιοφόρα πλοία στην Αίνο, για να παραλάβουν τους πρόσφυγες και τα σιτηρά που είχαν συγκεντρωθεί από τις περιφέρειες της Κεσσάνης και των Μαλγάρων.⁵

Η αποχώρηση των χριστιανικών πληθυσμών που βρίσκονταν εγκατεστημένοι στις πεδινές και ορεινές περιοχές της ανατολικής Θράκης έγινε με δύο τρόπους: ο πρώτος τρόπος βασιζόταν σε ένα οργανωμένο σχέδιο αναχώρησης των πληθυσμών, βασικά σημεία του οποίου ήταν είτε να ακολουθήσουν τα απερχόμενα ελληνικά στρατεύματα, είτε να αναχωρήσουν από τους σιδηροδρομικούς σταθμούς της περιοχής.⁶ Ωστόσο, ένα μεγάλο μέρος αυτού του

οργανώθηκαν αι υπηρεσίες της μεταφοράς των προσφύγων», εφ. *Μακεδονία* της Θεσσαλονίκης, αρ. φ. 3815 (13 Οκτωβρίου 1922), <http://efimeris.nlg.gr/ns/main.html> (τελευταία πρόσβαση: 2/12/2023).

³ «Το ελληνικόν στοιχείον εκκενώνει την Θράκην. Ο πληθυσμός πανικόβλητος εγκαταλείπει τας περιουσίας του. Έλλειψις μεταφορικών μέσων. Η άφιξις του γαλλικού στρατού», εφ. *Μακεδονία* της Θεσσαλονίκης, αρ. φ. 3808 (6 Οκτωβρίου 1922).

⁴ Μακεδονία, «Το ελληνικόν στοιχείον εκκενώνει την Θράκην».

⁵ Μακεδονία, «Η τραγική έξοδος των Θρακών».

⁶ Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου [στο εξής ΑΕΒ], φακ. 030-170, αρ. 73/107. Σύμφωνα με τις πληροφορίες του εγγράφου, ο συνολικός αριθμός των προσφυγικών οικογενειών που αναχώρησαν το 1922 από τους σιδηροδρομικούς σταθμούς «Βιζύης, Σαράντα Εκκλησιών, Αρκαδιούπολης, Μπαμπά Εσκή (Αρτισκού), Μπουνάρ Χισάρ (Βρύσης), Σιδηροχωρίου, Ανακτορίου, Ραιδεστού, Μαλγάρων, Χαριουπόλεως, Τυρολόης, Μυριοφύτου, Σηλυβρίας,

προσφυγικού πληθυσμού εγκατέλειψε άτακτα την περιοχή, εξαιτίας των επιθέσεων που δέχονταν τόσο από τους μουσουλμάνους κατοίκους των περιοχών που εγκατέλειπαν, όσο και από τις άτακτες ομάδες του τουρκικού στρατού.⁷

Οι πρόσφυγες που εγκατέλειψαν την ανατολική Θράκη κατέφθασαν στην ελεύθερη Θράκη ακολουθώντας τρεις διαδρομές: α) από την γέφυρα της Αδριανούπολης, ακολουθώντας κατόπιν τον δρόμο «Διδυμότειχο-Σουφλί-Δεδέαγατς (Αλεξανδρούπολη)», συνέχιζαν δυτικά «διά μέσου της Γκιουμουλτζίνας (Κομοτηνής)»· β) από το «Ουζούν-Κιουπρού (Μακρά Γέφυρα)», ακολουθώντας κατόπιν το δρόμο του Διδυμότειχου και συνεχίζοντας δυτικά, διά μέσου της «Γκιουμουλτζίνας (Κομοτηνής)»· και γ) διασχίζοντας τον ποταμό Έβρο με πλωτήρες, ακολουθώντας κατόπιν τον δρόμο «Σουφλί-Φέρες-Δεδέαγατς».⁸

Η συνεχόμενη άφιξη των πολυάριθμων προσφυγικών ομάδων από την ανατολική στην ελληνική Θράκη είχε ως αποτέλεσμα τη φραγή της κεντρικής οδικής αρτηρίας Διδυμοτείχου-Αλεξανδρούπολης. Για την αποσυμφόρηση αυτής της κατάστασης, δημιουργήθηκε τον Οκτώβριο του 1922 με απόφαση του Υπουργού Περιθάλψεως, Αποστόλου Δοξιάδη, η «Επιτροπή Αποστολής και Κατανομής των Προσφύγων». Κύριος σκοπός της Επιτροπής ήταν να διακόπτει

Κεσσάνης και Περιστάσεως» ανερχόταν στις 21.700 οικογένειες, που αντιστοιχούσαν σε 108.500 άτομα περίπου (λαμβάνοντας υπόψη το γεγονός ότι μια οικογένεια αποτελείτο από 5 μέλη).

⁷ Κώστας Γεραγάς, Αναμνήσεις εκ Θράκης 1920-1922 (Κατερίνη: Μάτι, 2005), 140-141, 178-180. Φωτομηχανική ανατύπωση της πρώτης έκδοσης (Εν Αθήναις: Εστία, 1925).

⁸ United Nations Office at Geneva [στο εξής UNOG], Registry Archives of «Societe des Nations» (SdN) at Records and Archives Unit (1870-)/ Refugees Mixed Archival Group (Nansen Fonds) (1919-1947)/ Commission Files (1919-1947)/ External Missions Offices. Delegation of the High Commissioner for Refugees-the Balkan Collection (1920-1938)/ Delegation in Greece (1922-1927)/ Delegation in Greece of the High Commissioner for Refugees and of the Refugees Service: Archives of Colonel Treloar and Baron Kaufmann (1922-1923), f. C 1128/24/N8, βλ. το έγγραφο «Colonel Chrichton, Dedeagatch 2/11/1922».

κάθε 48 ώρες τις προσφυγικές ροές από το Διδυμότειχο, αποτρέποντας με τον τρόπο αυτόν την είσοδο επιπλέον προσφύγων στην πόλη της Αλεξανδρούπολης.⁹

Ειδικότερα, αποφασίστηκε η μεταφορά των προσφύγων με «ειδικές αμαξοστοιχίες οι οποίες θα μετέφεραν τους πρόσφυγες του νομού Σαράντα Εκκλησιών και μέρος του νομού Αδριανουπόλεως και των μεσογείων του νομού Ραιδεστού», για να εγκατασταθούν σε «πόλεις, χωριά και μοναστηριακά τσιφλίκια του νομού Γκιουμουλτζίνας, Δράμας και Σερρών».¹⁰

Επιπλέον, η υγειονομική επίβλεψη της περιφέρειας της Αλεξανδρούπολης ανατέθηκε πάλι με εντολή του Υπουργού Περιθάλψεως στον υγειονομικό επιθεωρητή Ελευθεριάδη και στον αρχίατρο Καναβάτσoglou, ενώ η Στρατιά Θράκης, με εντολή του αρχιστράτηγου Νίδερ, ίδρυσε ένα πρόχειρο προσφυγικό ιατρείο για την ιατροφαρμακευτική περίθαλψη των προσφύγων.¹¹ Τον επισιτισμό των προσφύγων ανέλαβε ο σύλλογος «Επιτροπή Κυριών της Αλεξανδρούπολης», που είχε ως έδρα του τον σιδηροδρομικό σταθμό της πόλης, παρέχοντας στους πρόσφυγες βασικά είδη πρώτης ανάγκης όπως φαγητό, νερό, ζάχαρη, καφέ και μακαρόνια, που ήταν δωρεά του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού.¹²

⁹ «Από την πολύπαθη Θράκην μας. Η τραγωδία της εξόδου του ελληνικού στοιχείου. Η απόγνωση και ο πανικός των κατοίκων», εφ. *Μακεδονία* της Θεσσαλονίκης, αρ.φ. 3812 (10 Οκτωβρίου 1922).

¹⁰ Μακεδονία, «Από την πολύπαθη Θράκην μας». Σύμφωνα με τις πληροφορίες του ίδιου άρθρου, με διαταγή του Υπουργού Περιθάλψεως, Αποστόλου Δοξιάδη, αποφασίστηκε τον Οκτώβρη του 1922 η μεταφορά 7.500 προσφύγων στην περιφέρεια των Σερρών, 50.000 προσφύγων στο νομό Δράμας, 7.000 προσφύγων στην Ξάνθη και 15.000 προσφύγων στην Γκιουμουλτζίνα (Κομοτηνή). Το μέτρο αυτό είχε ως στόχο να αποσυμφορήσει την περιφέρεια της Αλεξανδρούπολης από τους χιλιάδες πρόσφυγες που κατέφθαναν συνεχώς από τα λιμάνια και τους χερσαίους δρόμους της ανατολικής Θράκης και να αποτρέψει σοβαρούς επισιτιστικούς και ανθυγιεινούς κινδύνους.

¹¹ Μακεδονία, «Από την πολύπαθη Θράκην μας».

¹² «Πώς συνετελέσθη η εγκατάσταση των προσφύγων. Από το Δεδέαγατς», εφ. *Μακεδονία* της Θεσσαλονίκης, αρ.φ. 3877 (16 Δεκεμβρίου 1922). Στο ίδιο άρθρο.

Τα μέτρα, όμως, που έλαβε η ελληνική πολιτεία για την αντιμετώπιση της προσφυγικής κρίσης με τη στήριξη της Διευθύνσεως Περιθάλψεως Θράκης, του Ταμείου Περιθάλψεως των Προσφύγων, καθώς και με τη βοήθεια διαφόρων φιλανθρωπικών οργανώσεων, δεν επαρκούσαν. Οι πρόσφυγες κατέλαβαν αγροτικές εκτάσεις γύρω από την πόλη της Αλεξανδρούπολης, στήνοντας πρόχειρα παραπήγματα, στις οποίες λίγο αργότερα ξεκίνησαν να κατασκευάζονται οι προσφυγικοί συνοικισμοί.¹³

Παράλληλα, κατέλαβαν εγκαταλειμμένα τσιφλίκια στις περιοχές Γελ Βουργάζ (Πύργος), Κούμ Τσιφλίκ (Άρζος), Διβανέ Ελιάς (Ελιά), Οσμανλή Τσιφλίκ (Δύμη), Αχήρκιοϊ (Αχυροχώρι) και Κουλακλή (Αμπελάκια), που βρίσκονταν μεταξύ της Αλεξανδρούπολης και της Ορεστιάδας. Η συνολική έκταση των παραπάνω τσιφλικιών ανέρχονταν στα 43.915 στρέμματα, από τα 91.045 που είχαν καταλάβει οι πρόσφυγες σε ολόκληρη την Θράκη.¹⁴

Οι πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν επίσης σε πρόχειρες σκηνές, αυτοσχέδιες καλύβες και στάβλους, σε ενοικιαζόμενα δωμάτια ή κατοικίες, σε επιταγμένα ή απαλλοτριωμένα οικήματα του ντόπιου πληθυσμού,¹⁵ καθώς και στις εγκαταλειμμένες οικίες των σλαβό-

θορο αναφέρεται πως επικεφαλής του παραρτήματος του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού στην Αλεξανδρούπολη ήταν ο «κ. Δάβιδσον» (Davidson), που ξεχώριζε για τα φιλελληνικά του αισθήματα. Ο ίδιος μερίμνησε για τη δημιουργία κέντρου τροφοδοσίας στην Αλεξανδρούπολη, διανέμοντας ψωμί στους πρόσφυγες.

¹³ Αποκεντρωμένη Διοίκηση νομού Ροδόπης, φακ. «Οικόπεδα προς αποκατάστασιν των προσφύγων, Παραχώρησις οικοπέδου τελωνείου», βλ. το έγγραφο «Πίνακες ΕΑΠ. Κατάστασις εμφανίονσα τους Αστικούς Προσφυγικούς Συνοικισμούς».

¹⁴ Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Σοφοκλή Βενιζέλου, φακ. 035-103, βλ. το έγγραφο «Πίναξ εμφανίων τα παρά του Δημοσίου μέχρι σήμερον καταληφθέντα τσιφλίκια ως εγκαταλειμμένα τσιφλίκια της Δυτικής Θράκης».

¹⁵ UNOG, f. R 1762/48/27978/24912, βλ. το έγγραφο «Societe des Nations, Refugies du Proche-Orient. Colonies des Refugies de la Thrace Occidentale. Rapport du dr. Nansen, Haut Commissaire pour les refugies»· Μουσείο Μπενάκη, ΑΕΒ, φακ. 235-23, αρ. 173/23· Παναγιώτης Γιαννακούρος, *Αγροτική Νομοθεσία μετά Διατάξεων Προσφυγικής Νομοθεσίας*, γ' έκδοση, Αθήνα, 1984, 161. Τα μέτρα των επιτάξεων και των απαλλοτριώσεων εφαρμόστηκαν από τον Γενικό Διοικητή

φωνων κατοίκων, οι οποίοι εγκατέλειψαν την περιοχή είτε με το μέτρο του εκτοπισμού που εφάρμοσε το πρώτο τρίμηνο του 1923, η Στρατιωτική Διοίκηση Θράκης, είτε με την εκούσια ανταλλαγή των ελληνοβουλγαρικών πληθυσμών που προέβλεπε η συνθήκη του Νεϊγύ (1919).¹⁶

Η μέριμνα της Κοινωνίας των Εθνών για την περίθαλψη των προσφύγων στην περιοχή της Αλεξανδρούπολης

Τα μέτρα που έλαβε η ελληνική πολιτεία στο ζήτημα της περίθαλψης των προσφύγων αποδείχτηκαν ανεπαρκή και, για τον λόγο αυτόν, ζήτησε τη βοήθεια της Κοινωνίας των Εθνών (ΚτΕ). Επρόκειτο για τον πρώτο διεθνή οργανισμό ανθρωπιστικής βοήθειας, ο οποίος δημιουργήθηκε αμέσως μετά από τη λήξη του Μεγάλου Πολέμου, σύμφωνα με όσα όριζαν τα 26 πρώτα άρθρα της Συνθήκης των Βερσαλλιών (1919). Σκοπός του νέου αυτού οργανισμού ήταν η ενίσχυση της συνεργασίας μεταξύ των εθνών, η επίλυση των διαφορών τους και η προστασία των δικαιωμάτων των μειονοτήτων.¹⁷

Η ΚτΕ, με έδρα τη Γενεύη, αποτελούνταν από 4 κύρια όργανα, δηλαδή από τη Γραμματεία με επικεφαλής τον Γενικό Γραμματέα, το Συμβούλιο, τη Συνέλευση των Εθνών και το Διαρκές Δικαστήριο Διεθνούς Δικαίου.¹⁸ Εκτός από τα τέσσερα κύρια όργανα, υπό την εποπτεία της ΚτΕ ιδρύθηκαν η Επιτροπή Αφοπλισμού, ο Διεθνής Οργανισμός Εργασίας, ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας, η Επι-

Θράκης, Σπύρο Δάσιο, και προκάλεσαν την αντίδραση του ντόπιου μουσουλμανικού πληθυσμού της περιοχής. Ωστόσο, τα μέτρα αυτά περιορίστηκαν σημαντικά από το καλοκαίρι του 1923.

¹⁶ Ιάκωβος Μιχαηλίδης, *Μετακινήσεις σλαβόφωνων πληθυσμών (1912-1930). Ο πόλεμος των στατιστικών* (Αθήνα: Κριτική, 2003), 107-108, 113, 150 και 151-160.

¹⁷ Μιλτιάδης Σαρηγιαννίδης, «Η Κοινωνία των Εθνών: ο πρώτος διεθνής οργανισμός με οικουμενική εμβέλεια», στο *Διεθνείς Οργανισμοί*, Παρασκευή Νάσκου-Περράκη, Κωνσταντίνος Αντωνόπουλος, και Μιλτιάδης Σαρηγιαννίδης (Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας, 2015), 31-33.

¹⁸ UNOG, Library Registry, f. Records and Archive Unit, βλ. το έγγραφο με θέμα «History of the League of the Nations (1919-1946)».

τροπή Δουλείας, η Επιτροπή Εντολών, το Μόνιμο Κεντρικό Συμβούλιο Οπίου, η Διεθνής Επιτροπή για τα Δικαιώματα Πνευματικής Συνεργασίας και η Επιτροπή των Προσφύγων.¹⁹

Η *Επιτροπή των Προσφύγων* είχε την έδρα της στην Κωνσταντινούπολη και ως επικεφαλής της τον Νορβηγό δρ. Fridtjof Nansen, ο οποίος μερίμνησε για τον επαναπατρισμό 420.000 περίπου αιχμαλώτων και, αφετέρου, για την περίθαλψη 2.000.000 περίπου προσφύγων.²⁰

Το *Παράρτημα της Επιτροπής των Προσφύγων της ΚτΕ* δημιουργήθηκε στην Ελλάδα τον Οκτώβριο του 1922 με έδρα την Αθήνα.²¹ Σκοπός της ίδρυσής του ήταν ο συντονισμός των δράσεων όλων των ελληνικών και ξένων φιланθρωπικών οργανώσεων που ασχολούνταν με την περίθαλψη των προσφύγων, καθώς και η ενημέρωση της διεθνούς κοινής γνώμης για τις ανάγκες τους. Το Παράρτημα έδρασε ως τον Ιανουάριο του 1923.²²

Στην περιοχή της Θράκης, η ΚτΕ μερίμνησε για την περίθαλψη και τη μεταφορά των προσφύγων της ανατολικής Θράκης, συστήνοντας στην περιοχή για τον σκοπό αυτόν την *Αποστολή για τους Πρόσφυγες στη Θράκη* με επικεφαλής τον αναπληρωτή Υπατο Αρμοστή, συνταγματάρχη George Divine Treloar.²³

¹⁹ UNOG, έγγραφο «History of the League of the Nations (1919-1946)».

²⁰ Secretariat of the League of Nations, Geneva, *The aims, methods and activity of the League of Nations* (New York: Columbia University Press, 1938), 157-158. Σε ό,τι αφορά τον αριθμό των προσφύγων, επρόκειτο για 1.500.000 περίπου ελληνορθόδοξους πρόσφυγες που κατέφυγαν το 1922 στην Ελλάδα από τα εδάφη της πρώην Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, καθώς και για 300.000 Αρμένιους και 30.000 περίπου Ασσυρίους και Ασσυρο-Χαλδαίους που βρήκαν καταφύγιο στην Ελλάδα, στη Συρία και στην Κωνσταντινούπολη.

²¹ Ιστορικό και Διπλωματικό Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών, ΚτΕ 1923, φάκ.10, υποφάκ.2 «Ζητήματα Υγιεινής και Κοινωνικής Πρόνοιας», βλ. το έγγραφο «Κοινωνία των Εθνών».

²² Ιστορικό και Διπλωματικό Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών, έγγραφο «Κοινωνία των Εθνών».

²³ UNOG, f. C 1128/24/N4, βλ. την έκθεση του Treloar προς την ΚτΕ «Geneva, 1 October 1923».

Αντιμετωπίζοντας το πρόβλημα της εγκατάστασης των προσφύγων, ο νομάρχης του νομού Έβρου, Στ. Γρηγορίου, τηλεγράφησε μία έκθεση στις 16/29 Οκτωβρίου 1922 στον συνταγματάρχη Treloar.²⁴ Στην έκθεση ο νομάρχης περιέγραφε την δραματική κατάσταση που επικρατούσε εκείνο το χρονικό διάστημα στην περιφέρεια του Έβρου, εξαιτίας της καθημερινής άφιξης χιλιάδων προσφύγων.

Στην ίδια έκθεση περιγράφεται με δραματικό τρόπο, η κακή ψυχολογική και σωματική κατάσταση των προσφύγων, η αδυναμία παροχής ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης και η απόγνωση του νομάρχη και των φορέων της τοπικής αυτοδιοίκησης, εξαιτίας της έλλειψης σε βασικά είδη πρώτης ανάγκης (τρόφιμα, ενδύματα και κλινოსκεπάσματα). Η έκθεση του νομάρχη τελειώνει με τη θερμή παράκλησή του προς τον Treloar να μεταβεί άμεσα ο ίδιος στην περιοχή για να αντιμετωπιστεί έγκαιρα η ανεξέλεγκτη κατάσταση.²⁵

Σύμφωνα πάντα με την ίδια έκθεση, ο αριθμός των προσφύγων τον Οκτώβρη του 1922 στην περιφέρεια του νομού Έβρου ξεπερνούσε τους 25.000 πρόσφυγες. Στην πόλη της Αλεξανδρούπολης όμως, ο αριθμός των προσφύγων ήταν απροσδιόριστος καθώς καθημερινά κατέφτανε από την ανατολική Θράκη τραίνο με 150 βαγόνια, όλα γεμάτα με πρόσφυγες.²⁶ Από τα 150 βαγόνια, τα 50 ξεφόρτωναν τους πρόσφυγες στο σταθμό της πόλης, ενώ σε κάθε βαγόνι «στοιβάζονταν» 600 άτομα.²⁷ Σε καθημερινή βάση, δηλαδή, αποβιβάζονταν περίπου 3.000 πρόσφυγες στην πόλη αναγκαστικά. Αυτό συνέβαινε επειδή το τραίνο, λόγω του τεράστιου βάρους που μετέφερε, δεν μπορούσε να συνεχίσει τη διαδρομή του με τελικό προορισμό το σταθμό της Θεσσαλονίκης, καθώς η διαδρομή σε

²⁴ UNOG, f. C 1128/24/N8, βλ. το έγγραφο «St. Gregoriou, Alexandrople (Dedeagatch), 16/29 October 1922».

²⁵ UNOG, έγγραφο «St. Gregoriou, Alexandrople (Dedeagatch), 16/29 October 1922».

²⁶ UNOG, έγγραφο «St. Gregoriou, Alexandrople (Dedeagatch), 16/29 October 1922».

²⁷ UNOG, έγγραφο «St. Gregoriou, Alexandrople (Dedeagatch), 16/29 October 1922».

πολλά σημεία ήταν ανηφορική και προβληματική (ειδικά στο μήκος της διαδρομής Δράμα-Θεσσαλονίκη).²⁸

Απροσδιόριστος, κατά τον νομάρχη, ήταν επίσης ο αριθμός των προσφυγικών караβανιών που εγκλωβίζονταν στην οδική αρτηρία Διδυμότειχο-Σουφλί-Αλεξανδρούπολη. Τα караβάνια εισέρχονταν στην πόλη για να ανεφοδιαστούν με είδη πρώτης ανάγκης, με σκοπό να συνεχίσουν την πορεία τους σε άλλες περιοχές της ανατολικής Μακεδονίας και της Θράκης.²⁹

Απροσδιόριστος επίσης ήταν και ο αριθμός των προσφύγων που κατέφθαναν με πλοία από την ανατολική Θράκη στο λιμάνι της Αλεξανδρούπολης, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονταν και οι στρατιώτες των ελληνικών στρατευμάτων που είχαν αποχωρήσει από την ανατολική Θράκη.³⁰

Την 1^η Νοεμβρίου του 1922, ένα μεγάλο τμήμα της Αποστολής της Κοινωνίας των Εθνών (ΚτΕ) που έδρευε στη Ραιδεστό της ανατολικής Θράκης, μετέβη στην Αλεξανδρούπολη για να επιθεωρήσει το μέγεθος της προσφυγικής κρίσης και να κρίνει, αν πράγματι ήταν αναγκαία η βοήθεια της ΚτΕ. Επικεφαλής αυτής της Αποστολής ορίστηκε από τον Ύπατο Αρμοστή, δρ. Fridtjof Nansen, ο αναπληρωτής Ύπατος Αρμοστής, συνταγματάρχης George Divine Treloar.³¹

Τα μέλη της Αποστολής εγκαταστάθηκαν στην Αλεξανδρούπολη, σε έναν καταυλισμό από σκηνές σχήματος καμπάνας (*bell-tents*), ο οποίος βρισκόταν σε απόσταση «ενός μιλίου έξω από την πόλη». Ο καταυλισμός αυτός ήταν ο πρώτος που οργανώθηκε από την Αποστολή για την εγκατάσταση των προσφύγων και γι' αυτό τον λόγο ονομάστηκε «Camp No 1».³²

²⁸ UNOG, έγγραφο «St. Gregoriou, Alexandrople (Dedeagatch), 16/29 October 1922».

²⁹ UNOG, έγγραφο «St. Gregoriou, Alexandrople (Dedeagatch), 16/29 October 1922».

³⁰ UNOG, έγγραφο «St. Gregoriou, Alexandrople (Dedeagatch), 16/29 October 1922».

³¹ UNOG, f. R 1762/48/28816/24912, βλ. το έγγραφο «Gumuldjina, 12 April 1923».

³² UNOG, έγγραφο «Gumuldjina, 12 April 1923».

Την Αποστολή ακολούθησε και η φορητή νοσοκομειακή μονάδα *Lady Rumbold's Field Ambulance*, που είχε συσταθεί με τη χορηγία της Βρετανής λαίδης Rumbold, για την ιατρική περίθαλψη των προσφύγων της Θράκης.³³ Το φορητό νοσοκομείο αποτελούνταν από σκηνές, οι οποίες στήθηκαν κοντά στο σιδηροδρομικό σταθμό της Αλεξανδρούπολης.³⁴

Μετά από την ολιγοήμερη περιοδεία της Αποστολής στην περιφέρεια του νομού, τα μέλη της διαπίστωσαν το μέγεθος του προσφυγικού προβλήματος και αποφάσισαν, μετά από ένα συμβούλιο που πραγματοποίησαν με τους φορείς της τοπικής αυτοδιοίκησης, να σχεδιάσουν και να εφαρμόσουν ένα πειραματικό σχέδιο για την αποκατάσταση των προσφύγων με μόνιμο χαρακτήρα, βασικά σημεία του οποίου ήταν: α) η εγκατάσταση των προσφύγων σε καταυλισμούς με σκηνές σχήματος καμπάνας, που θα λειτουργούσαν και ως επισιτιστικά κέντρα· β) η εφαρμογή ενός επισιτιστικού προγράμματος με φορητά καταστήματα βασικών ειδών που θα στέλνονταν με πλοία από την κεντρική αποθήκη βασικών ειδών της ΚτΕ, που έδρευε στην Κωνσταντινούπολη, στο λιμάνι της Αλεξανδρούπολης, για να μεταφερθούν στους προσφυγικούς καταυλισμούς· γ) η εξασφάλιση της ομαλής λειτουργίας των καταυλισμών, με την επιβολή της τάξης και της υγιεινής· και τέλος, δ) η επαγγελματική αποκατάσταση των προσφύγων, με τη δημιουργία ενός *Γραφείου Ευρέσεως Εργασίας*.³⁵

Ειδικότερα, εκτός από τον καταυλισμό «Camp No 1», οργάνωθηκαν τρεις ακόμη καταυλισμοί: ο καταυλισμός «Camp No 2», που είχε στηθεί πρόχειρα από τους πρόσφυγες στο σιδηροδρομικό σταθμό της πόλης, ο καταυλισμός «Camp No 3», που είχε στηθεί πρόχειρα στο σιδηροδρομικό σταθμό της περιοχής Bidekli (Μπιντικλί), της υποδιοίκησης Σουφλίου και ο καταυλισμός «Camp No 4», ο οποίος μετατράπηκε πολύ σύντομα σε ένα αμιγώς προσφυγι-

³³ UNOG, f. C 1129/25/N8, βλ. το έγγραφο «Gumuldjina, 20th December 1922».

³⁴ UNOG, έγγραφο «Gumuldjina, 20th December 1922».

³⁵ UNOG, έγγραφο «Gumuldjina, 12 April 1923».

κό χωριό που βρισκόταν στα «τρία μίλια δυτικά του Δεδέαγατς».³⁶ Τέλος, οργανώθηκε και ένας νέος καταυλισμός στο χωριό Shaibas, που βρισκόταν «ανατολικά του Δεδέαγατς».³⁷

Η εγκατάσταση των προσφύγων στους καταυλισμούς δεν ήταν εύκολη υπόθεση, καθώς αρκετοί πρόσφυγες δεν ήθελαν να εγκαταλείψουν την πρόχειρη εγκατάστασή τους στις σκηνές που οι ίδιοι είχαν στήσει πρόχειρα και διάσπαρτα σ' όλη την πόλη, γεγονός που δυσκόλεψε τη μεταφορά των επισιτιστικών αποθεμάτων που ξεφορτώνονταν από τα πλοία της ΚτΕ, στο λιμάνι της πόλης.³⁸

Ο συνταγματάρχης Treloar, δυσσαρεστημένος από την άρνηση των προσφύγων να μεταφερθούν και να εγκατασταθούν αρχικά στον καταυλισμό «Camp No 1», αποφάσισε με τη βοήθεια των ελληνικών στρατιωτικών αρχών να «κλείσει τις τέντες με τη βία», να επιβιάσει τους πρόσφυγες μαζί με τα υπάρχοντά τους στα στρατιωτικά οχήματα και να τους μεταφέρει στον καταυλισμό.³⁹

Τελικά, μετά από πολλές δυσκολίες, 60 προσφυγικές οικογένειες μεταφέρθηκαν αναγκαστικά στον καταυλισμό «Camp No 1», γεγονός που όξυνε ακόμη περισσότερο την αντίδραση των προσφύγων, οι οποίοι με την άφιξή τους, προκάλεσαν μια κατάσταση υστερίας, «με τις γυναίκες να κυλιούνται στο έδαφος και να ουρλιάζουν», αντιστεκόμενες σε κάθε προσπάθεια που γινόταν από τις νοσηλεύτριες, για να τις καθησυχάσουν».⁴⁰ Επίσης, «κατά τη διάρκεια της

³⁶ UNOG, έγγραφο «Gumuldjina, 20th December 1922». Το προσφυγικό χωριό που διαμορφώθηκε από τον καταυλισμό «Camp No 4» πρόκειται προφανώς για τον οικισμό Νέα Χιλή.

³⁷ UNOG, έγγραφο «Gumuldjina, 12 April 1923». Πρόκειται προφανώς για το χωριό Σουμπάς-κιούϊ, το οποίο, σύμφωνα με τον πίνακα με τις μετονομασίες των οικισμών της Θράκης κατά την περίοδο της ελληνικής διακυβέρνησής της (1920-1922), που υπάρχει δημοσιευμένος στο έργο του Βακαλόπουλου, βλ. Κωνσταντίνος Βακαλόπουλος, *Η Θρακική έξοδος 1918-1922: Από τη γενοκτονία, την παλινδρόσηση, το ταγιάρικο καθεστώς και την απελευθέρωση, στο δεύτερο ξεριζωμό* (Θεσσαλονίκη: Αντ. Σταμούλης, 2003), μετονομάστηκε σε Δεκάτη.

³⁸ UNOG, έγγραφο «Gumuldjina, 12 April 1923».

³⁹ UNOG, έγγραφο «Gumuldjina, 12 April 1923».

⁴⁰ UNOG, έγγραφο «Gumuldjina, 12 April 1923».

νύχτας, οι μισές από αυτές (τις οικογένειες που είχαν εγκατασταθεί στον καταυλισμό), ξήλωσαν τις σκηνές και όλο τον εξοπλισμό και εγκαταστάθηκαν στο λιμάνι (της πόλης)». ⁴¹

Εξαιτίας της συμπεριφοράς των προσφύγων, η Αποστολή της ΚτΕ, πραγματοποίησε ένα δεύτερο συμβούλιο με τους φορείς της τοπικής αυτοδιοίκησης, στο οποίο αποφασίστηκε ο σχεδιασμός και η εφαρμογή του *κανονισμού ομαλής λειτουργίας του καταυλισμού*. ⁴² Ο κανονισμός είχε τη μορφή προκήρυξης, περιλάμβανε 18 εντολές σχετικά με την επιβολή της προσωπικής υγιεινής και της καθαριότητας εντός αλλά και περιμετρικά από κάθε σκηνή. Το κείμενο του κανονισμού αναρτήθηκε έξω από κάθε σκηνή και η επιτήρηση των εντολών του γινόταν από τους «μουχτάρηδες» (*mouchtar*), δηλαδή από τους αρχηγούς των προσφυγικών οικογενειών που διορίζονταν από τον λοχαγό σε εβδομαδιαία βάση. ⁴³

Η ανυπακοή στις διαταγές του κανονισμού τιμωρούνταν με την αφαίρεση της κάρτας σιτηρεσίου για ορισμένο χρονικό διάστημα ή ακόμη και με οριστική αποβολή από τη σκηνή και τον καταυλισμό, ανάλογα με τη μορφή της αντίστασης. ⁴⁴ Με τον τρόπο αυτό, η κατάσταση στον καταυλισμό άρχισε σύντομα να σταθεροποιείται, όταν τιμωρήθηκαν δηλαδή ορισμένοι αντιρρησίες. ⁴⁵

Όσον αφορά τον επισιτισμό των προσφύγων, η ελληνική κυβέρνηση εξασφάλισε την καθημερινή παροχή 12 «ουγγιών» σε κάθε πρόσφυγα για την αγορά σιτηρεσίου, ενώ είχε ήδη ξεκινήσει ο ανεφοδιασμός του καταυλισμού με τις προμήθειες της ΚτΕ που κατέφθαναν από την Κωνσταντινούπολη (γάλα, λάδι, σαπούνια, λαχανικά, κ.ά). ⁴⁶

Όταν όμως διαπιστώθηκε ότι ορισμένοι γονείς δεν έδιναν στα

⁴¹ UNOG, έγγραφο «Gumuldjina, 12 April 1923».

⁴² UNOG, f. C1134/30/N3, βλ. το συνημμένο με τίτλο «ΠΡΟΚΗΡΥΞΙΣ» στο έγγραφο με ημερομηνία 28/12/1922.

⁴³ UNOG, συνημμένο «ΠΡΟΚΗΡΥΞΙΣ», έγγραφο με ημερομηνία 28/12/1922.

⁴⁴ UNOG, έγγραφο «Gumuldjina, 12 April 1923».

⁴⁵ UNOG, έγγραφο «Gumuldjina, 12 April 1923».

⁴⁶ UNOG, έγγραφο «Gumuldjina, 12 April 1923».

παιδιά τους τα σιτηρέσια που προορίζονταν για εκείνα, δημιουργήθηκε στον καταυλισμό μία κουζίνα γάλακτος και σούπας, η οποία πρόσφερε καθημερινά σε όλα τα παιδιά ηλικίας έως 10 ετών μία κούπα γάλα, ή τσάι, ή σούπα και ένα κομμάτι ψωμί.⁴⁷

Επικεφαλής του καταυλισμού «Camp No 1», ορίστηκε από τον Treloar, ο σουηδικής καταγωγής λοχαγός, βαρώνος J. Kahma Kaufmann, που ήταν επίσης μέλος της Αποστολής της ΚτΕ στη Θράκη.⁴⁸ Ο Kaufmann οργάνωσε στον καταυλισμό το Γραφείο Ευρέσεως Εργασίας για τους πρόσφυγες, το επονομαζόμενο Le labour bureau de 1er (premier) camp de Dedeagatch. Στόχος του γραφείου ήταν η σταδιακή απορρόφηση των προσφύγων σε διάφορες εργασίες στην τοπική κοινωνία ανάλογα με την ειδικότητά τους, με τη σύνταξη ειδικού συμβολαίου μεταξύ του γραφείου εργασίας και του ενδιαφερόμενου εργοδότη, στο οποίο θα αποσαφηνιζόταν ο τρόπος και το ποσό της πληρωμής του εργαζόμενου πρόσφυγα.⁴⁹

Μέσα σε μικρό χρονικό διάστημα από την οργάνωση του γραφείου εργασίας του «Camp No 1», εκπρόσωποι από την περιφέρεια, τις δημοτικές και τις στρατιωτικές αρχές, μετέβαιναν στον καταυλισμό για να αναζητήσουν εργατικό δυναμικό. Παράλληλα όμως, στο γραφείο υποβάλλονταν καθημερινά δεκάδες αιτήσεις, όχι μόνο από τους πρόσφυγες, αλλά και από τους ντόπιους κατοίκους της περιοχής, επειδή μέχρι εκείνη τη στιγμή «δεν υπήρχε στην περιοχή άλλο οργανωμένο γραφείο ευρέσεως εργασίας».⁵⁰

Ο Treloar, αντικρίζοντας τα αυξημένα ποσοστά ανεργίας στα αστικά επαγγέλματα και την απουσία μιας βιομηχανικής ζώνης στην περιοχή, αποφάσισε να προχωρήσει στη δημιουργία μια μικρής βιομηχανικής ζώνης. Τα θεμέλιά της, εξαιτίας της έλλειψης οικονομικού κεφαλαίου, οικοδομήθηκαν από τα έσοδα του γραφείου ευρέσεως εργασίας, που προέκυψαν από την επιβολή ενός

⁴⁷ UNOG, έγγραφο «Gumuldjina, 12 April 1923».

⁴⁸ UNOG, έγγραφο «Gumuldjina, 12 April 1923».

⁴⁹ UNOG, έγγραφο «Gumuldjina, 12 April 1923».

⁵⁰ UNOG, έγγραφο «Gumuldjina, 12 April 1923».

μικρού φόρου παρακράτησης, της τάξης του 10%, στις πληρωμές των εργατών προσφύγων των καταυλισμών.⁵¹ Το καθημερινό ημερομίσθιο που λάμβαναν οι εργαζόμενοι πρόσφυγες ανερχόταν στο ποσό των 16,5 δραχμών.⁵² Σταδιακά, από τον φόρο παρακράτησης συγκεντρώθηκαν 2.000 δραχμές και ιδρύθηκε μ' αυτόν τον τρόπο μια βιομηχανία καύσης ξυλάνθρακα, επειδή η πόλη υπέφερε από έλλειψη καύσιμου υλικού.⁵³

Σε μικρό χρονικό διάστημα, η παραγωγή ξυλάνθρακα κάλυψε τις ανάγκες όλων των προσφυγικών καταυλισμών και πωλούνταν κατά 40% χαμηλότερα από την τιμή πώλησης στο λιανικό εμπόριο.⁵⁴ Το γεγονός αυτό είχε ως συνέπεια την αυτάρκεια της πόλης σε αλεύρι, καθώς οι αλευρόμυλοι της περιοχής μπορούσαν πλέον να αλευροποιούν το σιτάρι σε πολύ μεγαλύτερες ποσότητες καθημερινά.⁵⁵

Μέσα στο πρώτο δεκαήμερο του Δεκέμβρη του 1922, όλοι οι προσφυγικοί καταυλισμοί είχαν οργανωθεί σύμφωνα με τον τρόπο οργάνωσης και διοίκησης του καταυλισμού «Camp No 1» και πρόσφεραν στους πρόσφυγες στέγη, τροφή, ιατροφαρμακευτική περίθαλψη και εργασία. Το ίδιο χρονικό διάστημα, οι πρόσφυγες που βρίσκονταν εγκατεστημένοι στους 4 προσφυγικούς καταυλισμούς της πόλης υπολογίζονταν σε 3.780, απ' τους οποίους οι 1.980 πρόσφυγες, άνδρες, γυναίκες και παιδιά είχαν εγκατασταθεί στον καταυλισμό «Camp No 1», οι 700 είχαν εγκατασταθεί στον καταυλισμό «Camp No 2», οι 400 στον καταυλισμό «Camp No 3» και τέλος, 700 πρόσφυγες είχαν εγκατασταθεί στον καταυλισμό «Camp No 4».⁵⁶

⁵¹ UNOG, έγγραφο «Gumuldjina, 12 April 1923».

⁵² UNOG, f. C 1134/30/N4, βλ. τις ημερήσιες καρτέλες απασχόλησης εργατών του Camp No 1 «League of Nations Labour Bureau».

⁵³ UNOG, έγγραφο «Gumuldjina, 12 April 1923».

⁵⁴ UNOG, έγγραφο «Gumuldjina, 12 April 1923».

⁵⁵ UNOG, f. C 1134/30/N1, βλ. το έγγραφο του νομάρχη Αλεξανδρούπολης με ημερομηνία 30/11/1922.

⁵⁶ UNOG, έγγραφο «Gumuldjina, 20th December 1922».

Η Αποστολή φρόντισε και για την επάρκεια όλων των καταυλισμών σε βασικά είδη πρώτης ανάγκης, όπως ήταν το αλεύρι, τα φασόλια, το ρύζι, η ζάχαρη, το λάδι, το αλάτι και ο καφές για το υπόλοιπο τρίμηνο, δηλαδή από τον Δεκέμβρη του 1922 έως τον Μάρτη του 1923.⁵⁷

Η εξασφάλιση όλων των προσφυγικών καταυλισμών σε βασικά είδη πρώτης ανάγκης για ένα τρίμηνο δεν ήταν τυχαία, καθώς στα μέσα Δεκέμβρη του 1922 η Αποστολή αναχώρησε από την Αλεξανδρούπολη για την Κομοτηνή, για να συνεχίσει το έργο της προσφυγικής αποκατάστασης σε πιο ευρεία κλίμακα και πιο μεθοδικά, εγκαθιστώντας μέχρι τον Μάιο του 1923, 10.000 πρόσφυγες στην πεδιάδα που εκτεινόταν μεταξύ Κομοτηνής και Πόρτο Λάγος και κατά μήκος του δρόμου Κομοτηνής-Σαπών.⁵⁸

Από τον Σεπτέμβρη του 1923, η ΚτΕ αποφάσισε να συνεχίσει το έργο της προσφυγικής αποκατάστασης στη Θράκη, εγκαθιστώντας 8.500 πρόσφυγες στη διαθέσιμη πεδιάδα που εκτεινόταν μεταξύ Αλεξανδρούπολης και Σουφλίου⁵⁹ και επιπλέον 10.000 πρόσφυγες που είχαν καταφτάσει από το «Karagatch», δηλαδή από την Ορεστιάδα της ανατολικής Θράκης στη διαθέσιμη πεδιάδα που εκτεινόταν μεταξύ Διδυμοτείχου και Σουφλίου.⁶⁰

Σύμφωνα με την απογραφή που διενήργησε το ελληνικό κράτος το 1928, ο συνολικός πληθυσμός της Θράκης ανερχόταν το ίδιο έτος στους 303.171 κατοίκους, από τους οποίους οι 122.730 χιλιάδες κατοικούσαν στο νομό Έβρου. Από το σύνολο των κατοίκων του νομού Έβρου, οι 47.829 ήταν πρόσφυγες (άνδρες και γυναίκες), οι οποίοι προέρχονταν πρωτίστως από την ανατολική Θράκη και δευτερευόντως από την Μικρά Ασία και τον Πόντο.⁶¹

⁵⁷ UNOG, έγγραφο «Gumuldjina, 20th December 1922».

⁵⁸ UNOG, έγγραφο «Gumuldjina, 12 April 1923».

⁵⁹ UNOG, f. R 1762/48/24912, βλ. το έγγραφο με ημερομηνία 10/7/1923.

⁶⁰ UNOG, f. C 1128/24/N4, βλ. το έγγραφο με ημερομηνία 29th September 1923· Joëlle Dalègre, *La Thrace Grecque: Populations et territoire*, v. A' (Paris: L' Harmattan, 1997), 246.

⁶¹ Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος,

Υπερήφανος για το έργο της ΚτΕ σχετικά με την αποκατάσταση των προσφύγων στη Θράκη, αλλά και για την πανελλήνια και διεθνή αναγνώριση αυτής της προσπάθειας, ο Treloar δήλωνε:

είναι αμφίβολο αν η ελληνική κυβέρνηση κατόρθωσε μέχρι στιγμής (δηλαδή ως τα τέλη του 1923) να εγκαταστήσει περισσότερους από 50.000 πρόσφυγες από τους 800.000, που αναφέρει πως εγκατέστησε. Στις περισσότερες περιπτώσεις, ο όρος “εγκατεστημένος” δεν σημαίνει τίποτε παραπάνω από την απλή μεταφορά των προσφύγων από τις πόλεις στα χωριά...⁶²

Συμπερασματικά, όπως προκύπτει από τη μελέτη του αρχείου της ΚτΕ, αποδεικνύεται ότι το σχέδιο της προσφυγικής αποκατάστασης που οργανώθηκε και ξεκίνησε πειραματικά και σε μικρή κλίμακα πρώτα στην περιφέρεια της Αλεξανδρούπολης και κατόπιν σε ευρεία κλίμακα και πιο οργανωμένα στις διαθεσίμες πεδιάδες της υπόλοιπης Θράκης κατά την περίοδο 1922-1923 με επικεφαλής τον αναπληρωτή Ύπατο Αρμοστή, συνταγματάρχη George D. Treloar, ήταν το πρώτο σχέδιο οργανωμένης εγκατάστασης των προσφύγων που εφαρμόστηκε στην ελληνική επικράτεια εκείνο το χρονικό διάστημα.

Το έργο της προσφυγικής αποκατάστασης στην περιοχή της Θράκης συνεχίστηκε τα επόμενα χρόνια από την Επιτροπή Αποκαταστάσεως των Προσφύγων (1924-1930) και ολοκληρώθηκε από το Υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας.

Στατιστικά Αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος την 15-16 Μαΐου 1928, Πραγματικός και νόμιμος πληθυσμός-Πρόσφυγες (εν Αθήναις: εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1933), 241 (ένδειξη «Πίναξ Ι, γ’»).

⁶² UNOG, f. C 1128/24/N4, βλ. το έγγραφο με ημερομηνία 29th September 1923.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Βακαλόπουλος, Κωνσταντίνος. *Η Θρακική έξοδος 1918-1922: Από τη γενοκτονία, την παλλινόστηση, το ταγιάρικο καθεστώς και την απελευθέρωση, στο δεύτερο ξεριζωμό*. Θεσσαλονίκη: Αντ. Σταμούλης, 2003.
- Γεραγός, Κώστας. Αναμνήσεις εκ Θράκης 1920-1922. Κατερίνη: Μάτι, 2005. Φωτομηχανική ανατύπωση της πρώτης έκδοσης (Εν Αθήναις: Εστία, 1925).
- Γιαννακούρος, Παναγιώτης. *Αγροτική Νομοθεσία μετά Διατάξεων Προσφυγικής Νομοθεσίας*. Γ' έκδοση. Αθήνα, 1984.
- Μιχαηλίδης, Ιάκωβος. *Μετακινήσεις σλαβόφωνων πληθυσμών (1912-1930). Ο πόλεμος των στατιστικών*. Αθήνα: Κριτική, 2003.
- Σαρηγιαννίδης, Μιλτιάδης. «Η Κοινωνία των Εθνών: ο πρώτος διεθνής οργανισμός με οικουμενική εμβέλεια». Στο *Διεθνείς Οργανισμοί*, Παρασκευή Νάσκου-Περράκη, Κωνσταντίνος Αντωνόπουλος, και Μιλτιάδης Σαρηγιαννίδης, 31-33. Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας, 2015.
- Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος. *Στατιστικά Αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος την 15-16 Μαΐου 1928, Πραγματικός και νόμιμος πληθυσμός-Πρόσφυγες*. Εν Αθήναις: εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1933.
- Dalègre, Joëlle. *La Thrace Grecque: Populations et territoire*, v. A'. Paris: L' Harmattan, 1997.
- Psomiades, Harry. «Η Θράκη και η ανακωχή των Μουδανιών: 3-11 Οκτωβρίου 1922». Δελτίον Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών 12 (1997): 213-254.
- Secretariat of the League of Nations, Geneva. *The aims, methods and activity of the League of Nations*. New York: Columbia University Press, 1938.

Αρχειακές Πηγές, Διαδικτυακές Πηγές και Τύπος

Αποκεντρωμένη Διοίκηση νομού Ροδόπης, φακ. «Οικόπεδα προς αποκατάστασιν των προσφύγων, Παραχώρησις οικοπέδου τελεωνείου». Έγγραφο «Πίνακες ΕΑΠ. Κατάστασις εμφανίονσα τους Αστικούς Προσφυγικούς Συνοκισμούς».

ΕΒΕ-Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Εφημερίδων και Περιοδικών Τύπου. <http://efimeris.nlg.gr/ns/main.html> (Ανακτήθηκε: 2/12/2023).

Ιστορικό και Διπλωματικό Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών

Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου

Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Σοφοκλή Βενιζέλου.

United Nations Office at Geneva [UNOG]. Registry Archives of «Societe des Nations» [SdN] at Records and Archives Unit (1870-)

Η εργασία στη βιομηχανία ενέργειας κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου: Ηλεκτροτεχνίτες και μηχανικοί στην Ηλεκτρική Εταιρεία Αθηνών-Πειραιώς

Γιάννης Κεφαλάς

Υποψήφιος διδάκτωρ, Τμήμα Ιστορίας και
Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ

Εισαγωγή

Στην περίοδο του Μεσοπολέμου οι επιχειρήσεις ηλεκτρισμού ήταν πιο εκμηχανισμένες και τεχνολογικά προηγμένες εν συγκρίσει με τις υπόλοιπες βιομηχανίες της χώρας. Η βιομηχανία παραγωγής και διανομής ηλεκτρισμού αποτελούσε ένα «μεγάλο τεχνολογικό σύστημα», όπως οι σιδηρόδρομοι και οι τηλεπικοινωνίες.¹ Η Ηλεκτρική Εταιρεία Αθηνών Πειραιώς (ΗΕΑΠ), μια εταιρεία που συγκροτήθηκε σε μεγάλο βαθμό με αγγλικό χρηματικό και τεχνολογικό κεφάλαιο, ήταν μια τέτοια περίπτωση. Αυτού του είδους οι επιχειρήσεις απαιτούσαν την ύπαρξη έμπειρου και υψηλά καταρτισμένου προσωπικού, καθώς έπρεπε να διασφαλιστεί η ομαλή λειτουργία μιας εταιρείας κοινής ωφέλειας. Την ίδια στιγμή, αυτός ο βαθμός εξειδίκευσης και ευθύνης έδινε τη δυνατότητα διαπραγμάτευσης στους εργαζόμενους από μια καλύτερη θέση.

¹ John Law, «Networks and Large-scale Technological Systems», στο *Science, Technology, and Society: An Encyclopedia*, επιμ. Sal Restivo, (New York: Oxford University Press, 2005), 357.

Κεντρικό ρόλο στις επιχειρήσεις ηλεκτρισμού ως προς τις καθημερινές εργασίες εντός αλλά και εκτός μιας ηλεκτρικής μονάδας έπαιζαν οι ειδικότητες των ηλεκτρολόγων μηχανικών και των εμπειροτεχνών ηλεκτροτεχνιτών. Στο παρόν άρθρο θα προσπαθήσουμε να αναδείξουμε τη σημασία της εργασίας στον κρίσιμο κλάδο της ηλεκτρικής ενέργειας στην Αθήνα και τον Πειραιά, ενός κλάδου ο οποίος ελεγχόταν εκείνη την περίοδο από τον βρετανικό όμιλο Power and Traction Finance Company Limited. Μέσα από τη μελέτη αρχείων της ΗΕΑΠ που φυλάσσονται στο Ιστορικό Αρχείο της ΔΕΗ, το Αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου στο Μουσείο Μπενάκη, αλλά και του *Ριζοσπάστη* της περιόδου, θα προσπαθήσουμε να φωτίσουμε πτυχές των εργασιακών σχέσεων ηλεκτροτεχνιτών και μηχανικών, καθώς επίσης και τα αιτήματα των εργαζομένων και τη συνδικαλιστική οργάνωσή τους στη μεσοπολεμική περίοδο.

Το άρθρο χωρίζεται σε δύο σκέλη. Στο πρώτο θα κάνουμε μια ιστορική αναδρομή στην ίδρυση της ΗΕΑΠ και την αναβάθμιση του ηλεκτρικού δικτύου της πρωτεύουσας, ενώ παράλληλα θα εξετάσουμε τον ρόλο των μηχανικών στο εγχείρημα και τη συνακόλουθη επαγγελματική τους κυριαρχία. Στο δεύτερο σκέλος θα εξετάσουμε πτυχές της εργασίας και της συνδικαλιστικής δραστηριότητας των ηλεκτροτεχνιτών, καθώς επίσης και τις σχέσεις τους με τους μηχανικούς στον εργασιακό χώρο.

Η Ηλεκτρική Εταιρεία Αθηνών Πειραιώς, ο εκσυγχρονισμός του ηλεκτρικού δικτύου και οι μηχανικοί

Τον Οκτώβριο του 1925, το δικτατορικό καθεστώς Πάγκαλου υπέγραψε τη σύμβαση «περί προμήθειας ηλεκτρισμού και περί μεταφορών» με την κοινοπραξία της βρετανικής εταιρείας Power and Traction Finance Company Ltd και το Συνδικάτο Μελετών και Επιχειρήσεων της Εθνικής Τράπεζας. Με τη σύμβαση αυτή, η κοινοπραξία απέκτησε το αποκλειστικό δικαίωμα παραγωγής και διανομής ηλεκτρισμού, καθώς επίσης και διαχείρισης των συγκοινωνιών στην Αθήνα και τον Πειραιά, εκτοπίζοντας την πολυεθνική

Ελληνική Ηλεκτρική Εταιρεία-Thompson Houston.² Η έλευση της Power στην Ελλάδα εντασσόταν στο ευρύτερο πλαίσιο της μεσοπολεμικής ανασυγκρότησης και εκσυγχρονισμού των υποδομών, αλλά και της διεθνούς κίνησης κεφαλαίων και εταιρειών μετά τις οικονομικές ανακατατάξεις του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Στην περίπτωση του ηλεκτρικού και συγκοινωνιακού δικτύου της Αθήνας και του Πειραιά, σημαντικός λόγος για την αναβάθμισή του ήταν και η πληθυσμιακή αύξηση, με τη συνακόλουθη δημιουργία νέων οικισμών μετά την έλευση των προσφύγων.

Μετά από την υπογραφή της σύμβασης, η Power και το Συνδίκαιο Μελετών προχώρησαν στην ίδρυση θυγατρικών εταιρειών, οι οποίες θα αναλάμβαναν να φέρουν εις πέρας τα έργα ηλεκτροδότησης και μεταφορών. Οι εταιρείες αυτές ήταν: η Ηλεκτρική Εταιρεία Παραγωγής, η Ηλεκτρική Εταιρεία Διανομής, η Ηλεκτρική Εταιρεία Μεταφορών και οι Ελληνικοί Ηλεκτρικοί Σιδηρόδρομοι.³ Μετά το 1930, και την εξαγορά των μετοχών του Συνδικάτου στην κοινοπραξία από τους Βρετανούς, οι εταιρείες παραγωγής και διανομής συγχωνεύτηκαν, δημιουργώντας την Ηλεκτρική Εταιρεία Αθηνών Πειραιώς (ΗΕΑΠ).

Η ΗΕΑΠ ήταν η μεγαλύτερη επιχείρηση ηλεκτρισμού στην Ελλάδα και αποτελούσε μια εταιρεία κοινής ωφέλειας, η οποία, αν και δραστηριοποιούνταν τοπικά, είχε και διεθνείς προεκτάσεις. Ήταν μια εταιρεία με άμεση εξάρτηση από βρετανικούς επιχειρηματικούς οργανισμούς, όπως επίσης και βρετανικά κεφάλαια, ενώ οι διοικήσεις της αποτελούνταν από Έλληνες και Βρετανούς, με τους δεύτερους να έχουν περισσότερες θέσεις στα διοικητικά συμβούλια από το 1931 και μετά, λόγω και της εκτόπισης του Συνδικάτου Μελετών από την κοινοπραξία.⁴ Ήταν επίσης ένας οργανισμός ο οποίος, ως

² Αλίκη Βαξεβάνογλου, *Η κοινωνική υποδοχή της καινοτομίας. Το παράδειγμα του εξηλεκτρισμού στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου* (Αθήνα: ΚΝΕ-ΕΙΕ, 1996), 28.

³ Βαξεβάνογλου, *Η κοινωνική υποδοχή της καινοτομίας*, 28.

⁴ Ιστορικό Αρχείο ΔΕΗ, Αρχείο ΗΕΑΠ, Ετήσιοι Ισολογισμοί και Πεπραγμένα ΗΕΑΠ 1926-1945, «Έκθεσις του Διοικητικού Συμβουλίου προς την έκτην ετήσιαν Γενικήν Συνέλευσιν των Μετόχων», 8/6/1932.

μεγάλο τεχνολογικό σύστημα, απαρτιζόταν από πολλές ειδικότητες, όπως μηχανικούς, ηλεκτρολόγους και ηλεκτροτεχνίτες, διοικητικούς υπαλλήλους, πωλητές και εργατοτεχνίτες.

Η ΗΕΑΠ, ήδη από το 1926 και με τη μορφή της Ηλ. Εταιρείας Παραγωγής (ΗΕΠ), ξεκίνησε τις εργασίες αναβάθμισης του ηλεκτρικού δικτύου της Αθήνας και του Πειραιά, με σημαντικότερο ίσως έργο τη θεμελίωση του θερμοηλεκτρικού εργοστασίου ισχύος 45.000kW στον Άγιο Γεώργιο στο Κερατσίνι, το οποίο ολοκληρώθηκε το 1929. Η κατασκευή της μονάδας ήταν εξ ολοκλήρου έργο εταιρειών από τη Βρετανία, όπως οι κατασκευαστικές εταιρείες Sir William Arrol and Co. Ltd και Glasgow Structural DPT, και οι ηλεκτροβιομηχανίες English Electric Company και Babcock and Wilcox Co. Ltd, και αποτελούσε κατεξοχήν παράδειγμα εισαγωγής τεχνολογίας και τεχνογνωσίας από το εξωτερικό, στο πλαίσιο του μεσοπολεμικού εκσυγχρονισμού.⁵ Την ίδια στιγμή, αναβαθμίστηκε η ηλεκτροπαραγωγική δυνατότητα του σταθμού του Φαλήρου, ενώ παράλληλα κατασκευάστηκαν ένας νέος υποσταθμός στην Ομόνοια και ένα νέο κέντρο διανομής ρεύματος στον Πειραιά.⁶ Η ίδρυση της ΗΕΠ και μετέπειτα ΗΕΑΠ, καθώς και η κατασκευή και αναβάθμιση των μονάδων της, ήταν κατά βάση έργο μηχανικών από το εξωτερικό, ωστόσο υπήρξε και συμμετοχή Ελλήνων μηχανικών στο εγχείρημα. Ο Leslie Kemp, διευθύνων σύμβουλος της ΗΕΑΠ, ήταν μηχανικός με μακρά σταδιοδρομία σε βρετανικές εταιρείες (όπως η English Electric Company), ενώ στα διοικητικά συμβούλια της

⁵ Γεωργία Χειρχαντέρη, *Τα κτίρια των πρώτων ηλεκτρικών εταιρειών κατά την περίοδο 1889-1940/50. Ιδρυτικοί παράγοντες και σχεδιασμός* (Διδακτορική Διατριβή, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Αθήνα, 2014), 438-439.

⁶ Έλενα Κουθούρη, Αντώνης Πλυτάς και Άννα Τηγάνη, «Ατμοηλεκτρικός Σταθμός Φαλήρου», στο *Ιστορικός Βιομηχανικός Εξοπλισμός στην Ελλάδα*, επιμ. Γιάννης Πολύζος, Βασίλης Παναγιωτόπουλος, Χριστίνα Αग्रιαντώνη και Νίκος Μπελαβίλας, ΕΜΠ/ΕΙΕ (Αθήνα: Εκδόσεις Οδυσσέας, 1998), 78. Βλ. επίσης Νίκος Παντελάκης, *Ο εξηλεκτρισμός της Ελλάδας. Από την ιδιωτική πρωτοβουλία στο κρατικό μονοπώλιο (1889-1956)* (Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1991), 280.

εταιρείας βρίσκουμε και τον επιχειρηματία-μηχανικό Αλέξανδρο Βλάχκαλη.⁷

Οι μηχανικοί, εκτός από τη συμμετοχή τους στα διοικητικά συμβούλια των εταιρειών, είχαν σημαντικό ρόλο σε όλα τα κομβικά στάδια της παραγωγικής διαδικασίας. Ήταν αυτοί στους οποίους ανατίθετο η διεύθυνση των μονάδων παραγωγής και διανομής, καθώς επίσης και ο έλεγχος της ορθής λειτουργίας του τεχνολογικού εξοπλισμού και των εργαζομένων. Σύμφωνα με τη γενικότερη αντίληψη περί τεχνολογίας στη δεκαετία του 1920, ο μηχανικός ήταν το στοιχείο εκείνο που δάμαζε τις σχεδόν αυτόνομες μηχανές, ο κομβικός ανθρώπινος παράγοντας που την κατασκεύαζε και την επέβλεπε.⁸ Τα δίκτυα ενέργειας, με τη ραγδαία επέκτασή τους κατά τη μεσοπολεμική περίοδο, απαιτούσαν τον προσεκτικό συντονισμό θερμοηλεκτρικών/υδροηλεκτρικών μονάδων, ηλεκτρομηχανολογικού εξοπλισμού, γραμμών διανομής και κέντρων ελέγχου, σταθμών και υποσταθμών. Στο κέντρο όλων αυτών βρίσκονταν οι μηχανικοί ως ειδικοί και ενορχηστρωτές του παραγωγικού μοντέλου των ηλεκτρικών εταιρειών.⁹ Παράλληλα, προωθούσαν και μια αναβάθμιση της τεχνικής εκπαίδευσης ώστε να υπάρχει ένα καλύτερα καταρτισμένο προσωπικό το οποίο θα χειριζόταν τον πιο εξελιγμένο τεχνολογικά εξοπλισμό. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ήταν η πρόταση του Βρετανού Gerald Talbot (μηχανικού και μέλους του διοικητικού συμβουλίου της ΗΕΑΠ) προς τον Ελευθέριο Βενιζέλο τον Ιούλιο του 1928 για δημιουργία νυχτερινών τεχνικών σχολών υπό την επίβλεψη του Πανεπιστημίου Αθηνών για την εκπαίδευση ηλεκτρολόγων, μια πρόταση που απηχούσε την αντίληψη των Βρετανών μηχανικών για την αξία των εξειδικευμένων τεχνιτών στην παραγωγή.¹⁰

⁷ Βαξεβάνογλου, Η κοινωνική υποδοχή της καινοτομίας, 39.

⁸ Ruth Oldenziel, *Making Technology Masculine. Men, Women and Modern Machines in America, 1870-1945* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 1999) 42.

⁹ Γιάννης Αντωνίου, *Οι Έλληνες Μηχανικοί. Θεσμοί και Ιδέες, 1900-1940* (Διδακτορική Διατριβή, ΕΚΠΑ/ΕΜΠ, Αθήνα, 2004), 18-19.

¹⁰ Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου, Φάκελος 331-40, «Επιστολή του Gerald Talbot προς τον Ελευθέριο Βενιζέλο σχετικά με το σύστημα ηλεκτρο-

Η σχέση των μηχανικών με την τεχνολογία τούς καθιστούσε κοινωνούς του εκσυγχρονισμού και της προόδου στο Μεσοπόλεμο, ενισχύοντας τη θέση τους στον εργασιακό χώρο, αλλά και την κοινωνία.¹¹ Με βάση τα στοιχεία που παραθέτει η Αλίκη Βαξεβάνογλου στη μελέτη της για την κοινωνική υποδοχή του εξηλεκτρισμού στον Μεσοπόλεμο, στις αρχές του 1932 εργάζονταν στις ηλεκτρικές επιχειρήσεις της χώρας 63 ηλεκτρολόγοι μηχανικοί του Τεχνικού Επιμελητηρίου και 59 ξένοι μηχανικοί, είτε σε πόστα επίβλεψης έργων και παραγωγής, είτε σε διοικητικές θέσεις, με τους περισσότερους από αυτούς να δουλεύουν για την ΗΕΑΠ.¹² Στο σύνολο της περιόδου 1926-1940, σύμφωνα με τα στοιχεία που παρατίθενται στο ερευνητικό πρόγραμμα «Μηχανικοί, εκβιομηχάνιση, εκσυγχρονισμός, 1830-1940», στην ΗΕΑΠ φαίνεται ότι εργάστηκαν 66 Έλληνες μηχανικοί σε ανώτερα πόστα (όπως προϊστάμενοι τμημάτων κατασκευών, εκμετάλλευσης και συντήρησης δικτύων και υποσταθμών), με τους περισσότερους να έχουν την ειδικότητα του ηλεκτρολόγου μηχανικού ή του μηχανολόγου-ηλεκτρολόγου.¹³ Από αυτούς τους μηχανικούς, οι περισσότεροι ήταν απόφοιτοι του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου, ενώ λιγότεροι ήταν αυτοί που

δότησης που ακολούθησε η εταιρεία Power and Traction Company στην Αθήνα, τα μέτρα που ελήφθησαν με αφορμή δύο θανάσιμα εργατικά ατυχήματα και τις προτάσεις της εταιρείας για την ορθή χρήση του ρεύματος», 26/7/1928. Βλ. επίσης Joseph Melling, «Leading hands at work. Technology, Work Organisation and Supervision in British Engineering, 1870-1914», στο *Supervision and Authority in Industry: Western European Experiences, 1830-1939*, επιμ. Patricia Van den Eeckhout (Oxford: Berghahn Books, 2009), 152.

¹¹ Μαρία Μαυροειδή, «Οι Έλληνες Μηχανικοί του ΕΜΠ στη Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού», στο *170 Χρόνια Πολυτεχνείο: Οι Μηχανικοί και η Τεχνολογία στην Ελλάδα*, τ. Α', επιμ. Μιχάλης Ασημακόπουλος κ.ά. (Αθήνα: Εθνικό Μετσόβειο Πολυτεχνείο, 2012), 446.

¹² Βαξεβάνογλου, Η κοινωνική υποδοχή της καινοτομίας, 115.

¹³ Λήδα Παπαστεφανάνη (επιστ. υπεύθυνη), Ενότητα 6 του Ερευνητικού Έργου «Ελληνική Ιστορία της Καινοτομίας. Οι κοινωνικές προϋποθέσεις της καινοτομίας-Όψεις της ελληνικής εμπειρίας», *Μηχανικοί, εκβιομηχάνιση, εκσυγχρονισμός, 1830-1940*, Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών, 2013-2015. Διαθέσιμο στο: <https://engineers.ims.forth.gr/site/index>. Ανακτήθηκε 30/10/2022.

είχαν σπουδάσει σε πολυτεχνικές σχολές του εξωτερικού (Αμερική, Αγγλία, Βέλγιο, Ελβετία, Γαλλία και Γερμανία). Η ανθρωπογεωγραφία των Ελλήνων μηχανικών της ΗΕΑΠ φαίνεται να επιβεβαιώνει και τη γενικότερη εικόνα για τις σπουδές των ηλεκτρολόγων μηχανολόγων και μηχανικών κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου, καθώς το 92,3% από αυτούς είχε σπουδάσει στην Ελλάδα, ενώ μόλις το 7,6% σπούδασε στο εξωτερικό.¹⁴

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Έλληνες μηχανικοί ΗΕΑΠ, 1926-1940

Ειδικότητα	Αριθμός
Μηχανολόγοι-Ηλεκτρολόγοι	38
Ηλεκτρολόγοι μηχανικοί	20
Πολιτικοί μηχανικοί	6
Χημικοί μηχανικοί	1
Τοπογράφοι	1
ΣΥΝΟΛΟ	66

Πηγή: *Μηχανικοί, εκβιομηχάνιση, εκσυγχρονισμός, 1830-1940*.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Έλληνες μηχανικοί ΗΕΑΠ, 1926-1940 - Σπουδές

Σπουδές	Αριθμός
Ελλάδα (ΕΜΠ)	48
Πολυτεχνικές σχολές εξωτερικού	18
ΣΥΝΟΛΟ	66

Πηγή: *Μηχανικοί, εκβιομηχάνιση, εκσυγχρονισμός, 1830-1940*.

Η κατάρτιση που λάμβαναν οι μηχανικοί της ΗΕΑΠ μέσω των σπουδών τους στο ΕΜΠ αποτελούσε το εχέγγυο για την κατάληψη των ανώτερων θέσεων στην παραγωγική διαδικασία μιας προηγμέ-

¹⁴ Λήδα Παπαστεφανάκη, «Οι μηχανικοί στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Σπουδές, Επαγγελματικές Σταδιοδρομίες, Διασυνδέσεις», *Μνήμων* 35, ΕΜΝΕ (2016): 237.

νης τεχνολογικά επιχείρησης. Σύμφωνα με τον Γιάννη Αντωνίου, οι ηλεκτρολόγοι-μηχανολόγοι και οι ηλεκτρολόγοι μηχανικοί του ΕΜΠ διδάσκονταν το 1934 μαθήματα όπως: Κατασκευή Θερμοκινητήρων και Υδροκινητήρων, Θεωρητική και Γενική Ηλεκροτεχνία, Ηλεκτρική Τηλεπικοινωνία, Θεωρία Ηλεκτρικών Οργάνων και Μετρήσεων, Θεωρία και Κατασκευή Ηλεκτρικών Μηχανών, Θεωρία και Υπολογισμός Μεταφοράς και Διανομής Ηλεκτρικής Ενέργειας, Κεντρικοί Σταθμοί Παραγωγής Ηλεκτρικής Ενέργειας και Σταθμοί Μετατροπής αυτής.¹⁵ Η εκπαίδευση στα συγκεκριμένα αντικείμενα τους καθιστούσε κατάλληλους για εργασία και επαγγελματική ανέλιξη σε μια εταιρεία παροχής ηλεκτρισμού.

Εκτός των σπουδών τους στο ΕΜΠ, σημαντικό ρόλο στην πρωτοκαθεδρία των Ελλήνων μηχανικών στην παραγωγική διαδικασία και την εμπέδωση της θέσης τους στην ιεραρχία των μονάδων της ΗΕΑΠ, έπαιξε και το Τεχνικό Επιμελητήριο (ΤΕΕ). Το ΤΕΕ, μέσω της δράσης του κατά τη μεσοπολεμική περίοδο, εστίασε και πέτυχε στην εξασφάλιση των επαγγελματικών κεκτημένων του κλάδου των μηχανικών, τον περιορισμό των προσλήψεων ξένων μηχανικών σε βιομηχανικές επιχειρήσεις και εταιρείες κοινής ωφέλειας, καθώς επίσης και τον σαφή διαχωρισμό μεταξύ διπλωματούχων μηχανικών και εμπειροτεχνών μηχανοτεχνιτών.¹⁶ Αυτές οι πιέσεις που ασκήθηκαν από το ΤΕΕ είχαν αποτέλεσμα και στον τρόπο λειτουργίας της ΗΕΑΠ, ιδιαίτερα όσον αφορά το κομμάτι των προσλήψεων μηχανικών, παρόλο που η εταιρεία απολάμβανε σημαντική αυτονομία στον τρόπο λειτουργίας της εξαιτίας της σύμβασης της μητρικής Power and Traction Finance Company Ltd. και του ελληνικού κράτους.

Πέραν της εμπέδωσης της κυριαρχίας τους στον εργασιακό χώρο, ένα άλλο στοιχείο της εργασίας των μηχανικών της ΗΕΑΠ ήταν η ανδρική της διάσταση. Το επάγγελμα του μηχανικού ήταν συντριπτικά ανδροκρατούμενο την εποχή του Μεσοπολέμου, κα-

¹⁵ Αντωνίου, *Οι Έλληνες Μηχανικοί*, 225-226.

¹⁶ Αντωνίου, *Οι Έλληνες Μηχανικοί*, 249-250.

θώς εκείνη την περίοδο η τεχνολογία και η επιστήμη θεωρούνταν πεδίο δράσης των ανδρών. Όπως έχει επισημάνει και η Λήδα Παπαστεφανάκη, «[...] η πολιτισμική σημασιοδότηση της τεχνολογίας και του επαγγέλματος του μηχανικού ως ανδρικών, βασίζεται στην κυρίαρχη διχοτομία της δυτικής σκέψης, ανάμεσα στον λόγο και στην φύση, διχοτομία κατά την οποία ο λόγος συνήθως ταυτίζεται με τον ανδρισμό, ενώ η φύση με τη θηλυκότητα».¹⁷ Αυτή η διάσταση αντανακλάτο στους εργασιακούς χώρους και τα εργοστάσια της ΗΕΑΠ καθ' όλη την περίοδο 1926-1940.

Το επάγγελμα του μηχανικού, και πιο συγκεκριμένα των ειδικότητων των ηλεκτρολόγων μηχανολόγων και μηχανικών, πρωταγωνίστησε στο εγχείρημα της επέκτασης του εξηλεκτρισμού και της αναβάθμισης του ηλεκτρικού δικτύου στην Αθήνα και τον Πειραιά. Η φύση της εργασίας τους, είτε επρόκειτο για διευθυντικές θέσεις ή πόστα επίβλεψης των μονάδων, ήταν επιφορτισμένη με την αύρα του «ειδικού», εκείνου του ατόμου που ανήκε σε μια ελίτ της τεχνικής εκπαίδευσης και μπορούσε να οργανώσει αποτελεσματικά την παραγωγική διαδικασία αφενός, αφετέρου να κατασκευάσει και να χειριστεί πολύπλοκα μηχανήματα και μηχανισμούς που θα τροφοδοτούσαν με ενέργεια τα νοικοκυριά και τη βιομηχανία. Οι σπουδές τους, καθώς και η εμπέδωση της κυριαρχίας τους στον εργασιακό χώρο εξαιτίας αυτών, επιβεβαίωναν το ότι αποτελούσαν μέλη μιας ανώτερης κοινωνικής τάξης. Την ίδια στιγμή, ο ρόλος τους είχε και έντονα έμφυλα χαρακτηριστικά, καθώς η τεχνολογία και η επιστήμη την περίοδο του Μεσοπολέμου θεωρούνταν συνυφασμένες με την αρρενωπότητα.

¹⁷ Λήδα Παπαστεφανάκη, *Η Φλέβα της Γης. Τα μεταλλεία της Ελλάδας, 19^{ος}-20^{ος} αιώνας* (Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2017), 162.

Οι ηλεκτροτεχνίτες, οι εργασιακές σχέσεις με τους μηχανικούς και η συνδικαλιστική οργάνωση

Εκτός των μηχανικών, σημαντικό κομμάτι της παραγωγικής διαδικασίας στην ΗΕΑΠ αποτελούσαν και οι ηλεκτροτεχνίτες ή ηλεκτρεργάτες. Και η δική τους εργασία απαιτούσε υψηλή εξειδίκευση, καθώς ήταν μια εργασία που σχετιζόταν με εξελιγμένη τεχνολογία, αλλά και επικίνδυνες συνθήκες. Στην ιεραρχία των μονάδων, ωστόσο, βρίσκονταν ξεκάθαρα κάτω από τους μηχανικούς, γεγονός που είχε να κάνει με τη διαφορά στο επίπεδο σπουδών (οι μηχανικοί ήταν απόφοιτοι πολυτεχνικών σχολών όπως το ΕΜΠ, ενώ οι ηλεκτροτεχνίτες εκπαιδεύονταν σε τεχνικές σχολές όπως η Σιβιτανίδειος και η Σεβαστουπόλειος Εργατική Σχολή), αλλά και με την επισημονική οργάνωση της εργασίας σε μια πλήρως εκμηχανισμένη επιχείρηση κοινής ωφέλειας.¹⁸

Όπως περιγράψαμε παραπάνω, η εργασία των ηλεκτροτεχνιτών ήταν κρίσιμη για μια επιχείρηση παραγωγής και διανομής ενέργειας, καθώς ήταν οι εργαζόμενοι που έφερναν το ρεύμα στις βιομηχανικές εγκαταστάσεις και στα σπίτια των καταναλωτών. Ήταν μια εργασία η οποία ήταν και εσωτερική και εξωτερική, καθώς εκτός από την διαχείριση και συντήρηση ηλεκτρολογικού εξοπλισμού στις μονάδες, οι ηλεκτροτεχνίτες ήταν επίσης επιφορτισμένοι με την επισκευή και συντήρηση καλωδίων, δικτύων και ηλεκτρολογικών εγκαταστάσεων. Την ίδια στιγμή, οι τεχνολογικές εξελίξεις στο πεδίο του εξηλεκτρισμού την περίοδο του Μεσοπολέμου επέτειναν την σημασία της ειδικότητάς τους για την οικονομική ανάπτυξη ευρύτερα, κάτι που ήταν εμφανές όχι μόνο στην Ελλάδα, αλλά και σε άλλες χώρες πιο ανεπτυγμένες βιομηχανικά, όπως η Βρετανία.¹⁹

¹⁸ Παπαστεφανάκη, *Η Φλέβα της Γης*, 69. Για τους ηλεκτροτεχνίτες βλ. Σωτήριος Γκλάβας, *Η Τεχνική και Επαγγελματική Εκπαίδευση στην Ελλάδα (1830-1930): Η Σεβαστουπόλειος Εργατική Σχολή* (Διδακτορική Διατριβή, ΕΚΠΑ, Αθήνα, 2000), 265-268 και 316-319.

¹⁹ Peter W. Kingsford, *Electrical Engineers and Workers* (London: Edward Arnold, 1969), 231-232.

Σε αυτές τις συνθήκες, το επάγγελμα του ηλεκτροτεχνίτη ήταν μια περιζήτητη ειδικότητα.

Σύμφωνα με ρεπορτάζ του *Ριζοσπάστη*, το 1933 εργάζονταν στα διαφορετικά τμήματα και εργοστάσια της ΗΕΑΠ περίπου 600 μόνιμοι και έκτακτοι ηλεκτρεργάτες και τεχνίτες: 150 στον κεντρικό σταθμό στο Κερατσίνι, 90 στο εργοστάσιο Φαλήρου, 300 στο τμήμα Διανομής και περίπου 55 στο τμήμα Εκμετάλλευσης.²⁰ Όσον αφορά το τμήμα Κατασκευής της εταιρείας, ο αριθμός των εργαζομένων τεχνιτών ήταν πιο δύσκολο να προσδιοριστεί, καθώς πολύ συχνά η ΗΕΑΠ προσλάμβανε ηλεκτρολόγους από εξωτερικά συνεργεία εργολάβων. Συγκρίνοντας τα στοιχεία αυτά με την αναφορά του Leslie Kemp προς το Υφυπουργείο Εργασίας τον Δεκέμβρη του 1939, σύμφωνα με την οποία το συνολικό προσωπικό της εταιρείας ήταν περίπου 1250 εργαζόμενοι (αν και σίγουρα υπήρξαν αυξομειώσεις προσωπικού στην περίοδο που μεσολάβησε από το 1933), είναι εμφανές ότι οι ηλεκτρεργάτες και οι τεχνίτες αποτελούσαν την πολυπληθέστερη επαγγελματική ομάδα στην επιχείρηση, αντιπροσωπεύοντας σχεδόν το 50% του εργατικού δυναμικού.²¹

Ως προς τη μισθολογική εικόνα, πάλι σύμφωνα με το ίδιο ρεπορτάζ, αυτή εμφάνιζε διαφορές ανάλογα με την προϋπηρεσία των ηλεκτροτεχνιτών και την μονιμότητα ή μη, αλλά και το πόστο. Οι μηχανικοί είχαν μηνιαίες απολαβές από 8.000 έως 12.000 δρχ., ενώ οι διευθυντές και υποδιευθυντές μονάδων έπαιρναν μισθό από 12.000 έως 14.000 δρχ. Οι μόνιμοι ηλεκτροτεχνίτες που εργάζονταν στη μονάδα του Αγίου Γεωργίου στο Κερατσίνι λάμβαναν ημερομίσθιο από 140 έως 195 δρχ., ενώ το έκτακτο προσωπικό έπαιρνε γύρω στις 65 δρχ. Στο εργοστάσιο του Φαλήρου τα ημερομίσθια κυμαίνονταν από 95 έως 100 δρχ. για τους μόνιμους, από 60 έως 70 για τους έκτακτους και από 30 έως 40 για τους μαθητευόμενους, ενώ οι ηλεκτροτεχνίτες που εργάζονταν στους ηλεκτρικούς πίνακες

²⁰ *Ριζοσπάστης*, 20/1/1933 και 21/1/1933.

²¹ Ιστορικό Αρχείο ΔΕΗ, Αρχείο ΗΕΑΠ, Κουτί ΑΑ 12, Φάκελος 17, Υπουργείο Εργασίας, «Δήλωσις Ηλεκτρικής Εταιρείας Αθηνών Πειραιώς Α.Ε.», 8/12/1939.

λάμβαναν από 120 έως 145 δρχ.²² Στα τμήματα Κατασκευής και Εκμετάλλευσης οι ημερήσιες αποδοχές ήταν από 65 έως 85 δρχ. για έμπειρους ηλεκτρεργάτες και από 25 έως 60 για νεότερους και μαθητευόμενους, ενώ στο τμήμα Διανομής τα ημερομίσθια ήταν από 70 έως 135 δρχ.²³ Σύμφωνα με τα στοιχεία που παραθέτει ο Μιχάλης Ρηγίνος για τα εργατικά ημερομίσθια στη δεκαετία του 1930, από το 1931 μέχρι το 1935 το μέσο ημερομίσθιο ειδικευμένου βιομηχανικού εργάτη κυμαινόταν από 62 μέχρι περίπου 100 δρχ.²⁴ Οι μόνιμοι ηλεκτροτεχνίτες της ΗΕΑΠ ήταν συνήθως πάνω από το μέσο ημερομίσθιο και με βάση αυτά τα δεδομένα θεωρούνταν πιο καλοπληρωμένοι εν συγκρίσει με τους ειδικευμένους εργάτες άλλων βιομηχανικών κλάδων, ενώ οι έκτακτοι ηλεκτρεργάτες και τεχνίτες άλλων ειδικοτήτων της εταιρείας είχαν ημερήσιες απολαβές περίπου στο μέσο όρο της περιόδου.

Άλλο ένα στοιχείο της εργασίας των ηλεκτροτεχνιτών, όπως επίσης και των μηχανικών, ήταν η αντρική της διάσταση. Αυτό είναι έκδηλο και στις καταστάσεις εργαζομένων της ΗΕΑΠ, όπου οι μηχανικοί, ηλεκτροτεχνίτες και εργατοτεχνίτες είναι όλοι άντρες, ενώ οι όποιες γυναίκες εργάζονται στην εταιρεία, δουλεύουν κατά βάση σε θέσεις γραμματειακής υποστήριξης.²⁵ Τα επαγγέλματα που είχαν άμεση σχέση με υψηλή τεχνική κατάρτιση και εξειδίκευση κατά τον 19ο και το μεγαλύτερο διάστημα του 20ου αιώνα είχαν αυστηρά αντρικό χαρακτήρα για λόγους που σχετίζονταν με την σωματικότητα της εργασίας, την επικινδυνότητα αλλά και την επαφή με την τεχνολογία. Η Δήμητρα Λαμπροπούλου, στη μελέτη της για τους οικοδόμους της Αθήνας στην μετεμφυλιακή περίοδο, έχει ανα-

²² Ριζοσπάστης, 20/1/1933.

²³ Ριζοσπάστης, 21/1/1933.

²⁴ Μιχάλης Ρηγίνος, *Παραγωγικές Δομές και Εργατικά Ημερομίσθια στην Ελλάδα, 1909-1936* (Αθήνα: Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, 1987), 47.

²⁵ Ιστορικό Αρχείο ΔΕΗ, Αρχείο ΗΕΑΠ, Κουτί 103, Φάκελος Ε4, Διάφορα της ΗΕΑΠ, 1936-1959, «Κατάστασις εμφανίσιμα μεταβολάς Υπαλλήλων Διευθύνσεων από 4-8-36 έως 27-4-41».

δείξει τους τρόπους με τους οποίους πραγματοποιούνταν η επιτέλεση της ανδρικής ταυτότητας για τα εργατοτεχνικά επαγγέλματα.²⁶ Αντίστοιχη επισήμανση έχει κάνει και ο Stephen Mayer σχετικά με την κουλτούρα αρρενωπότητας της εργατικής τάξης στους εργασιακούς χώρους των αυτοκινητοβιομηχανιών της Αμερικής, όπου η αρρενωπότητα συνδεόταν με την τεχνική ικανότητα των εξειδικευμένων τεχνιτών.²⁷ Η εργασία στην ΗΕΑΠ ήταν χαρακτηριστικό παράδειγμα του τρόπου με τον οποίο η σωματικότητα, η επικινδυνότητα και η τεχνική/τεχνολογική εξειδίκευση αλληλοεπιδρούσαν, συντελώντας στην εμπέδωση του ηλεκτροτεχνικού επαγγέλματος ως μίας κατεξοχήν ανδρικής εργασίας.

Όπως έχει επισημάνει και η Δήμητρα Λαμπροπούλου,

το εργασιακό σύμπαν δεν περιέχει μόνον την τεχνική ή την οικονομική διάσταση της παραγωγικής διαδικασίας, αλλά επίσης ένα κοινωνικό φορτίο το οποίο εκρέει από δράσεις εκτός της παραγωγής. Αποτελεί, με λίγα λόγια, μέρος της πολιτισμικής διάδρασης μέσα στην οποία γεννιούνται και διαμορφώνονται δίκτυα και κώδικες επικοινωνίας, ιεραρχήσεις και ταξινομήσεις, δηλαδή εξουσία, συγκρούσεις.²⁸

Η διαμόρφωση εξουσιαστικών σχέσεων και συγκρούσεων ήταν εμφανής και στην ΗΕΑΠ. Ο επιστημονικός καταμερισμός εργασίας στη βιομηχανία ενέργειας, με τους μηχανικούς να κυριαρχούν λόγω εξειδίκευσης και πολυτεχνικής μόρφωσης, δημιούργησε αυστηρότερες ιεραρχίες στον εργασιακό χώρο. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να υπάρχουν εντάσεις μεταξύ των σπουδαγμένων μηχανικών/εργοδηγών και των εμπειροτεχνών ηλεκτρεργατών.²⁹ Οι αντιπαραθέσεις

²⁶ Δήμητρα Λαμπροπούλου, *Οικοδόμοι: Οι άνθρωποι που έχτισαν την Αθήνα, 1950-1967* (Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2009), 249-251.

²⁷ Stephen Mayer, «Work, Play and Power: Masculine Culture on the Automotive Shop Floor», στο *Boys and their toys? Masculinity, Class and Technology in America*, επιμ. Roger Horowitz (New York: Routledge, 2001), 15-16.

²⁸ Λαμπροπούλου, *Οικοδόμοι*, 24.

²⁹ Βαξεβάνογλου, Η κοινωνική υποδοχή της καινοτομίας, 67.

ηλεκτροτεχνιτών και μηχανικών καλύπτονταν σε μαρτυρίες των πρώτων στο *Ριζοσπάστη* της εποχής, όπου καταγγελλόταν αυταρχισμός και κακομεταχείριση από τους επιβλέποντες μηχανικούς/εργοδηγούς, επιβολή προστίμων, αλλά και καταπάτηση του οχταώρου.³⁰ Το θέμα με την καταπάτηση του οχταώρου φαίνεται πως ήταν εντονότερο στους ηλεκτροτεχνίτες του τμήματος Διανομής, καθώς σύμφωνα με μαρτυρία στο *Ριζοσπάστη*, το ωράριο δεν ξεκίναγε από τη στιγμή της μετάβασης του εργαζόμενου στη μονάδα ή το εργοστάσιο, αλλά από την ώρα που μετέβαιναν στο σημείο εργασίας όπου χρειάζονταν οι επισκευές.³¹

Πολλοί από τους ηλεκτρεργάτες, κυρίως όσοι ανήκαν στην επαναστατική παράταξη της Ένωσης Ηλεκτροτεχνιτών Αθηνών Πειραιώς, στρέφονταν εναντίον των μηχανικών προϊσταμένων τους και για την έκθεσή τους σε κίνδυνο λόγω της μετάβασης από το συνεχές ρεύμα τάσης 110 βολτ στο νέο τριφασικό ρεύμα τάσεως 220 βολτ. Η μετάβαση αυτή, η οποία εντασσόταν στη συνολικότερη προσπάθεια για εκσυγχρονισμό του ηλεκτρικού δικτύου της Αθήνας και του Πειραιά, προκάλεσε θανατηφόρα ατυχήματα ηλεκτροπληξίας με θύματα πολλές φορές τους ίδιους τους ηλεκτροτεχνίτες. Μια τέτοια περίπτωση ήταν ο θάνατος από ηλεκτροπληξία δύο ηλεκτρεργατών της ΗΕΑΠ κατά τη διάρκεια επισκευής φθαρμένων ηλεκτρικών συρμάτων τον Οκτώβριο του 1929, με τον *Ριζοσπάστη* να κατηγορεί για το δυστύχημα τον επιβλέποντα μηχανικό.³² Το θέμα των μέτρων ασφάλειας και προφύλαξης των ηλεκτρεργατών στην ΗΕΑΠ επανερχόταν στην επικαιρότητα με αφορμή τα εργατικά ατυχήματα και αποτελούσε συνεχές πεδίο αντιπαράθεσης μεταξύ των εργατών και των μηχανικών προϊσταμένων και διευθυντών της εταιρείας. Η Ομοσπονδία Εργατών Ηλεκτρισμού και Μεταφορών, σε διαμαρτυρία της στο Υπουργείο Συγκοινωνιών τον Φεβρουάριο του 1932, επεσήμανε ότι η εταιρεία δεν παρείχε την απαραίτητη

³⁰ *Ριζοσπάστης*, 5/11/1927, 15/9/1928, 12/10/1929, 30/05/1930.

³¹ *Ριζοσπάστης*, 13/6/1932.

³² *Ριζοσπάστης*, 4/10/1929.

προστασία στους εργαζόμενους, με την ΗΕΑΠ και το Υπουργείο να υποστηρίζουν ότι οι εργάτες είναι αυτοί που δεν τηρούν τα μέτρα προστασίας.³³ Πάντως, η μετακύλιση των ευθυνών σε εργαζόμενους και καταναλωτές σχετικά με τους κινδύνους γύρω από το ηλεκτρικό ρεύμα από πλευράς εταιρειών δεν ήταν κάτι ασυνήθιστο. Στα τέλη του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ου, στο Ηνωμένο Βασίλειο και στις ΗΠΑ, οι επιχειρήσεις ηλεκτρισμού και οι διοικήσεις τους έτειναν να κατηγορούν πολύ συχνά όσους τους κριτίκαραν για τους κινδύνους του ηλεκτρικού ρεύματος, και δη όσους και όσες προέρχονταν από τα εργατικά στρώματα, ως ανεκπαιδευτους και αδαείς που αδυνατούσαν να καταλάβουν τον τρόπο που λειτουργεί ο ηλεκτρισμός.³⁴

Οι ηλεκτροτεχνίτες της ΗΕΑΠ προσπαθούσαν να προστατεύσουν τα εργασιακά κεκτημένα τους και τη θέση τους στην παραγωγική διαδικασία μέσω της οργάνωσής τους στην Ένωση Ηλεκτροτεχνιτών Αθηνών Πειραιώς. Το σωματείο, το οποίο είχε ρεφορμιστική διοίκηση σχεδόν σε όλη τη μεσοπολεμική περίοδο, προέκρινε κατά βάση μια ήπια συνδικαλιστική δράση με απευθείας συνομιλίες και διαπραγματεύσεις με τη διοίκηση της εταιρείας για τα εργατικά ζητήματα, παρά το γεγονός ότι η Ένωση Ηλεκτροτεχνιτών ήταν μέρος της Ομοσπονδίας Ηλεκτρισμού και Μεταφορών (καθοδηγούμενης από το ΚΚΕ από το 1930 και μετά), που προέκρινε μια πιο επιθετική συνδικαλιστική πολιτική απέναντι στην ΗΕΑΠ.³⁵ Αν και οι εργαζόμενοι χρησιμοποιούν την τεχνολογική ειδικότητά τους και ως μέσο αγώνα, όπως έχουν επισημάνει οι Τσαρλς και Κρις Τίλνι, οι μόνιμοι ηλεκτροτεχνίτες έτειναν να τη χρησιμοποιούν κυρίως ως μέσο διαπραγμάτευσης χωρίς να καταφεύγουν σε ριζοσπαστικές δράσεις.³⁶

³³ Ριζοσπάστης, 24/2/1932.

³⁴ Graeme Gooday, *Domesticating Electricity: Technology, Uncertainty and Gender, 1880-1914* (London: Pickering & Ghatto, 2008), 64.

³⁵ Ριζοσπάστης, 31/3/1933 και 16/9/1930, 18/9/1930.

³⁶ Τσαρλς Τίλνι και Κρις Τίλνι, *Η Εργασία στον Καπιταλισμό: Ιστορικές και Κοινωνικές Μορφές της Εργασίας στον Καπιταλισμό και το Μέλλον της Εργασίας*, μτφρ. Τάκης Αθανασόπουλος (Αθήνα: Καστανιώτη, 2001), 19.

Οι απεργιακές κινητοποιήσεις των ηλεκτροτεχνιτών ήταν ελάχιστες και προέρχονταν κυρίως από τους ηλεκτροτεχνίτες του τμήματος Διανομής, ενώ αυτή που έχει καταγραφεί πιο λεπτομερώς από τον *Ριζοσπάστη* τον Μάιο του 1929 κρίθηκε απολύτως επιτυχημένη, με την εταιρεία να αποδέχεται τελικά τα αιτήματα των απεργών για μισθολογική αύξηση και εργασία αυστηρά στο πεδίο ειδικότητας.³⁷ Άλλη απεργιακή κινητοποίηση των ηλεκτροτεχνιτών της ΗΕΑΠ συνέβη στις 17 Οκτωβρίου του 1929, πάλι από εργάτες του τμήματος Διανομής, με αφορμή τους θανάτους των δύο ηλεκτροτεχνιτών στις αρχές του μήνα. Αν και δεν αναφέρονται τα αιτήματα της απεργίας από τον *Ριζοσπάστη*, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι σχετίζονταν με τα μέτρα προστασίας και την ασφάλεια των εργαζομένων κατά τη διάρκεια της εργασίας.³⁸ Η απεργία έληξε επιτυχώς με αποδοχή αιτημάτων και σε αυτή την περίπτωση.³⁹

Η Ένωση Ηλεκτροτεχνιτών Αθηνών Πειραιώς εμφάνιζε ισχυρό συντεχνιασμό, ο οποίος πιθανότατα σχετίζεται με το βαθμό εξειδίκευσης των εργατών αυτών. Παράλληλα, σχετίζεται και με το γεγονός ότι στο σωματείο ήταν οργανωμένοι μόνο μόνιμοι ηλεκτροτεχνίτες και όχι οι έκτακτοι/συμβασιούχοι. Ο Ronald Schatz, στην μελέτη του για τους εργάτες των ηλεκτροβιομηχανιών General Electric και Westinghouse, ανέδειξε τον τρόπο με τον οποίο οι ηλεκτρεργάτες και άλλοι εξειδικευμένοι τεχνίτες πρωταγωνίστησαν στην οργάνωση σωματείων κατά τη μεσοπολεμική περίοδο, ενώ την ίδια στιγμή εμφανίζονταν επιφυλακτικοί απέναντι στους λιγότερο εξειδικευμένους και έμπειρους εργάτες.⁴⁰ Κάτι αντίστοιχο φαίνεται πως συνέβαινε και με τους ηλεκτροτεχνίτες της ΗΕΑΠ. Όσον αφορά τους έκτακτους και συμβασιούχους ηλεκτρεργάτες, οι όποιες προσπάθειες της κομμουνιστικής παράταξης της Ένωσης να

³⁷ *Ριζοσπάστης*, 15/5/1929 και 5/6/1929.

³⁸ *Ριζοσπάστης*, 17/10/1929.

³⁹ *Ριζοσπάστης*, 18/10/1929.

⁴⁰ Ronald W. Schatz, *The Electrical Workers. A History of Labor at General Electric and Westinghouse, 1923-1960* (Chicago: University of Illinois Press, 1983), 33 και 89.

εγγραφούν καταπολεμήθηκαν από τη ρεφορμιστική διοίκηση του σωματείου.⁴¹ Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να μένουν σταθεροί οι αριθμοί των οργανωμένων στο σωματείο, το οποίο είχε δύναμη περίπου 1,000 εργαζομένων το 1929, σύμφωνα με στοιχεία της Ομοσπονδίας Ηλεκτρισμού.⁴²

Οι κομμουνιστές ηλεκτροτεχνίτες του σωματείου προέκριναν σε κάθε ευκαιρία την ανάγκη συμπερίληψης των μη μόνιμων συναδέλφων τους στο συνδικάτο, καθώς επίσης και την υλοποίηση του αιτήματός τους για μονιμοποίηση, σε μια προσπάθεια επίτευξης της ευρύτερης πολιτικής στόχευσης του κομμουνιστικού κινήματος στο Μεσοπόλεμο και της δημιουργίας κλίματος αλληλεγγύης μεταξύ των μελών της εργατικής τάξης. Από την άλλη μεριά, η ρεφορμιστική διοίκηση της Ένωσης, ιδιαίτερα και στο κλίμα αβεβαιότητας που προκάλεσε η οικονομική κρίση της περιόδου 1931-1932, προωθούσε ως πρακτική της την διατήρηση των υπαρχουσών θέσεων και την προστασία των μισθών των μόνιμων ηλεκτροτεχνιτών εντός της εταιρείας. Το θέμα της εγγραφής των έκτακτων ηλεκτροτεχνιτών στο σωματείο αποτελούσε διαρκές σημείο αντιπαράθεσης μεταξύ της ρεφορμιστικής και της επαναστατικής παράταξης της Ένωσης, με πιο χαρακτηριστική περίπτωση ίσως τη διαγραφή τεσσάρων μόνιμων κομμουνιστών ηλεκτροτεχνιτών από το σωματείο τον Αύγουστο του 1933, επειδή προσπάθησαν να εγγράψουν παράτυπα, σύμφωνα με τους ρεφορμιστές, έκτακτους ηλεκτρεργάτες της ΗΕΑΠ.⁴³

Παρά τις αντιπαραθέσεις με τους ηλεκτρολόγους μηχανικούς

⁴¹ Ριζοσπάστης, 8/8/1933.

⁴² Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου, Φάκελος 161-52, «Επιστολή του Γενικού Γραμματέα της Πανελλήνιας Ομοσπονδίας Εργατών Ηλεκτρισμού, Ηλεκτροκινήσεως και Φωταερίου, Παπαδόπουλου προς τον Ελ. Βενιζέλο σχετικά με την εκπροσώπηση της Ομοσπονδίας στη Γερουσία», 1/2/1929. Στην Ένωση Ηλεκτροτεχνιτών Αθηνών Πειραιώς συμπεριλαμβάνονταν και οι ηλεκτροτεχνίτες που εργάζονταν και στις άλλες δύο θυγατρικές εταιρείες της Power, την Ηλεκτρική Εταιρεία Μεταφορών και τους Ελληνικούς Ηλεκτρικούς Σιδηρόδρομους.

⁴³ Ριζοσπάστης, 8/8/1933.

και εργοδηγούς, οι μόνιμοι ηλεκτροτεχνίτες μπορούσαν να προστατεύσουν αποτελεσματικά τη θέση τους και τα κεκτημένα τους κατά τη μεγαλύτερη περίοδο του Μεσοπολέμου. Η Ένωση Ηλεκτροτεχνιτών Αθηνών Πειραιώς, μέσω των συνδιαλλαγών της με την διοίκηση της ΗΕΑΠ, αλλά και στηριζόμενη στην αξία της εξειδικευμένης εργασίας για μια επιχείρηση κοινής ωφέλειας, υπερασπίστηκε σε γενικές γραμμές επιτυχώς τα εργατικά δικαιώματα των μόνιμων ηλεκτροτεχνιτών. Δεν συνέβη το ίδιο, ωστόσο, και με τους έκτακτους ηλεκτροτεχνίτες, οι οποίοι, ευρισκόμενοι εκτός του αναγνωρισμένου συνδικάτου, ήταν πιο ευάλωτοι στις αλλαγές των πολιτικών της εταιρείας και ως εκ τούτου πιο αναλώσιμοι.

Συμπεράσματα

Στη δεκαετία του 1920 και μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, η Ελλάδα στράφηκε στον εκσυγχρονισμό του κράτους και των υποδομών της. Κομβικής σημασίας ήταν η αναβάθμιση του ηλεκτρικού δικτύου της πρωτεύουσας, μια αναβάθμιση που ήρθε μέσω της εισαγωγής κεφαλαίου και τεχνογνωσίας από τη Βρετανία. Η θεμελίωση των νέων ηλεκτρικών εταιρειών Αθηνών-Πειραιώς το 1926 έφερε με τη σειρά της εκσυγχρονισμό της τεχνολογίας και της εργασίας στον χώρο της ενέργειας.

Σε αυτόν τον εκσυγχρονισμό είχαν σημαντικό ρόλο οι μηχανικοί από το εξωτερικό, αλλά και από την Ελλάδα. Ήταν αυτοί που ανέλαβαν τη σχεδίαση των μονάδων και του δικτύου, αλλά και την επίβλεψη της λειτουργίας των εργοστασίων και των εργαζομένων. Σημαντική ήταν όμως και η εργασία των ηλεκτροτεχνιτών, οι οποίοι χειρίζονταν επίσης εξελιγμένο τεχνολογικό εξοπλισμό και ήταν επιφορτισμένοι με την κατασκευή νέων ηλεκτρολογικών εγκαταστάσεων και την επιδιόρθωση παλαιών, ιδιαίτερα κατά την περίοδο μετάβασης από το συνεχές στο τριφασικό εναλλασσόμενο ρεύμα. Η εργασία των μηχανικών και των ηλεκτρεργατών ήταν μια εργασία με έντονη αντρική διάσταση, λόγω και της αντίληψης της περιόδου ότι η προηγμένη τεχνολογία ήταν άρρηκτα συνδεδεμένη με την αντρική φύση.

Η νέα επιστημονική οργάνωση της εργασίας με σαφείς ιεραρχίες, λόγω της κυριαρχίας των μηχανικών στον εργασιακό χώρο, ανέδειξε και συγκρούσεις μεταξύ των πολυτεχνικά μορφωμένων εργοδηγών και των ηλεκτροτεχνιτών. Οι τελευταίοι υπερασπίζονταν τα κεκτημένα τους μέσω της οργάνωσης στο σωματείο τους, την Ένωση Ηλεκτροτεχνιτών, στηριζόμενοι κατά βάση στην εξειδίκευσή τους και χρησιμοποιώντας την ως μέσο διαπραγμάτευσης και όχι δυναμικότερης δράσης εναντίον της διοίκησης της ΗΕΑΠ. Αυτό το γεγονός, μαζί με τον αποκλεισμό των μη μόνιμων ηλεκτρεργατών από το σωματείο, συνομολογούσε στη δημιουργία μιας εργατικής αριστοκρατίας στη συγκεκριμένη ειδικότητα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αντωνίου, Γιάννης. *Οι Έλληνες Μηχανικοί. Θεσμοί και Ιδέες, 1900-1940*. Διδακτορική Διατριβή, ΕΚΠΑ/ΕΜΠ, Αθήνα, 2004.
- Βαξεβάνογλου, Αλίκη. *Η κοινωνική υποδοχή της καινοτομίας. Το παράδειγμα του εξηλεκτρισμού στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*. Αθήνα: ΚΝΕ-ΕΙΕ, 1996.
- Γκλάβας, Σωτήριος. *Η Τεχνική και Επαγγελματική Εκπαίδευση στην Ελλάδα (1830-1930): Η Σεβαστουπόλειος Εργατική Σχολή*. Διδακτορική Διατριβή, ΕΚΠΑ, Αθήνα, 2000.
- Κουθούρη, Έλενα, Αντώνης Πλυτάς, και Άννα Τηγάνη. «Ατμοηλεκτρικός Σταθμός Φαλήρου». Στο *Ιστορικός Βιομηχανικός Εξοπλισμός στην Ελλάδα*, επιμ. Γιάννης Πολύζος, Βασίλης Παναγιωτόπουλος, Χριστίνα Αγριαντώνη και Νίκος Μπελαβίλας, ΕΜΠ/ΕΙΕ, 77-85. Αθήνα: Εκδόσεις Οδυσσέας, 1998.
- Λαμπροπούλου, Δήμητρα. *Οικοδόμοι: Οι άνθρωποι που έχτισαν την Αθήνα, 1950-1967*. Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2009.
- Μαυροειδή, Μαρία. «Οι Έλληνες Μηχανικοί του ΕΜΠ στη Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού». Στο *170 Χρόνια Πολυτεχνείο: Οι Μηχανικοί και η Τεχνολογία στην Ελλάδα*, τ. Α', επιμ. Μιχάλης

- Ασημακόπουλος κ.ά., 445-454. Αθήνα: Εθνικό Μετσόβειο Πολυτεχνείο, 2012.
- Παντελάκης, Νίκος. *Ο εξηλεκτρισμός της Ελλάδας. Από την ιδιωτική πρωτοβουλία στο κρατικό μονοπώλιο (1889-1956)*. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1991.
- Παπαστεφανάκη, Λήδα. «Οι μηχανικοί στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Σπουδές, Επαγγελματικές Σταδιοδρομίες, Διασυνδέσεις». *Μνήμων* 35, ΕΜΝΕ (2016): 233–264.
- Παπαστεφανάκη, Λήδα. *Η Φλέβα της Γης. Τα μεταλλεία της Ελλάδας, 19^{ος}-20^{ος} αιώνας*. Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2017.
- Ρηγίνος, Μιχάλης. *Παραγωγικές Δομές και Εργατικά Ημερομίσθια στην Ελλάδα, 1909-1936*. Αθήνα: Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, 1987.
- Τίλυ, Τσαρλς, και Κρις Τίλυ. *Η Εργασία στον Καπιταλισμό: Ιστορικές και Κοινωνικές Μορφές της Εργασίας στον Καπιταλισμό και το Μέλλον της Εργασίας*. Μτφρ. Τάκης Αθανασόπουλος. Αθήνα: Καστανιώτη, 2001.
- Χειρχαντέρη, Γεωργία. *Τα κτίρια των πρώτων ηλεκτρικών εταιρειών κατά την περίοδο 1889-1940/50. Ιδρυτικοί παράγοντες και σχεδιασμός*. Διδακτορική Διατριβή, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Αθήνα, 2014.
- Gooday, Graeme. *Domesticating Electricity: Technology, Uncertainty and Gender, 1880-1914*. London: Pickering & Ghatto, 2008.
- Kingsford, Peter W. *Electrical Engineers and Workers*. London: Edward Arnold, 1969.
- Law, John. «Networks and Large-scale Technological Systems». Στο *Science, Technology, and Society: An Encyclopedia*, επιμ. Sal Restivo, 357-362. New York: Oxford University Press, 2005.
- Mayer, Stephen. «Work, Play and Power: Masculine Culture on the Automotive Shop Floor». Στο *Boys and their toys? Masculinity, Class and Technology in America*, επιμ. Roger Horowitz, 13-32. New York: Routledge, 2001.
- Melling, Joseph. «Leading hands at work. Technology, Work Organisation and Supervision in British Engineering, 1870-1914». Στο *Supervision and Authority in Industry: Western European Ex-*

periences, 1830-1939, επιμ. Patricia Van den Eeckhout, 145-170. Oxford: Berghahn Books, 2009.

Oldenziel, Ruth. *Making Technology Masculine. Men, Women and Modern Machines in America, 1870-1945*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 1999.

Schatz, Ronald W. *The Electrical Workers. A History of Labor at General Electric and Westinghouse, 1923-1960*. Chicago: University of Illinois Press, 1983.

Αρχειακές Πηγές, Διαδικτυακές Πηγές και Τύπος

Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου

Ιστορικό Αρχείο ΔΕΗ, Αρχείο ΗΕΑΠ

Ερευνητικό Έργο «Ελληνική Ιστορία της Καινοτομίας. Οι κοινωνικές προϋποθέσεις της καινοτομίας-Όψεις της ελληνικής εμπειρίας», *Μηχανικοί, εκβιομηχάνιση, εκσυγχρονισμός, 1830-1940*, επιστ. υπεύθυνη Λήδα Παπαστεφανάκη, Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών, 2013-2015. Διαθέσιμο στο: <https://engineers.ims.forth.gr/site/index>. Ανακτήθηκε 30/10/2022.

Ριζοσπάστης

Πόλεμος στα μετόπισθεν. Όψεις της καθημερινής ζωής στην πόλη της Ξάνθης κατά τη διάρκεια της πολεμικής περιόδου 1940-1941

Δημήτρης Καλογιαννίδης
Διδάκτωρ Ιστορίας, ΤΙΕ/ΔΠΘ

Εισαγωγή

Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και η συνακόλουθη Κατοχή μιας σειράς χωρών από τις δυνάμεις του Άξονα αποτέλεσε μια καθολική εμπειρία, η οποία έπληξε με μεγάλη σφοδρότητα τον αστικό χώρο και τους κατοίκους του. Η βίαιη είσοδος των οδυνηρών συνεπειών του πολέμου στο αστικό περιβάλλον επηρέασε σε σημαντικό βαθμό τις καθημερινές λειτουργίες των τοπικών κοινωνιών και διαμόρφωσε ένα γενικότερο κλίμα ανασφάλειας και ρευστότητας, το οποίο είχε σημαντικές επιπτώσεις σε όλα τα επίπεδα της κοινωνικής δραστηριότητας και της καθημερινής ζωής. Τις τελευταίες δύο δεκαετίες εντοπίζεται μια αλματώδης ανάπτυξη της έρευνας για τη δεκαετία του 1940· ωστόσο, παραμένει αισθητά περιορισμένο το ενδιαφέρον των ερευνητών για τη διερεύνηση των φαινομένων του πολέμου και της κατοχής στο αστικό περιβάλλον.¹ Έχοντας συναίσθηση αυτού του κενού, το πα-

¹ Όσον αφορά την περίπτωση της Αθήνας ιδιαίτερα σημαντικές είναι οι εργασίες του Μενέλαου Χαραλαμπίδη και του Ιάσωνα Χανδρινού, οι οποίες εστιάζουν σε διάφορες πτυχές του αντιστασιακού φαινομένου όπως αυτό εκδηλώθηκε στον αστικό χώρο της πρωτεύουσας, ενώ όσον αφορά τη Θεσσαλονίκη πολύ ενδιαφέροντα είναι η αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή της Μαρίας Καβάλα, η οποία

ρόν άρθρο έχει ως σκοπό να πραγματοποιήσει μια πρώτη προσπάθεια προσέγγισης των φαινομένων που εκδηλώθηκαν στον αστικό χώρο μιας μικρής επαρχιακής πόλης, όπως είναι η Ξάνθη, κατά τη διάρκεια της εμπόλεμης περιόδου του 1940-1941. Μέσα από την προσέγγιση των ανατροπών που επέφερε ο πόλεμος στις συνθήκες διαβίωσης στο αστικό περιβάλλον, θα γίνει προσπάθεια να ανασυσταθούν όψεις της καθημερινής ζωής και της εμπειρίας των ανθρώπων, όπως αυτή αναδιαμορφώθηκε μέσα στις ιδιαίτερα έκτακτες συνθήκες της πολεμικής περιόδου. Με τον τρόπο αυτό, θα μας δοθεί η δυνατότητα να εξετάσουμε την επίδραση των μεγάλων γεγονότων αυτής της περιόδου στην μικροκλίμακα του τοπικού και να δούμε πώς τα ίδια τα υποκείμενα βίωσαν την καθημερινότητά τους μέσα σε μια κατάσταση έκτακτης ανάγκης, όπως είναι αυτή του πολέμου.

Η κήρυξη του ελληνοϊταλικού πολέμου

«Δεν έχω όρεξη να γράψω πολλά. Γράφω απλώς. Κηρύχτηκε πόλεμος μεταξύ Ελλάδας και Ιταλίας. Έγινε επιστράτευση. 23 κλάσεις 1917-1940. Τα σχολεία έκλεισαν».² Με αυτή τη λιτή και άνευρη περιγραφή ο νεαρός Στέφανος Ιωαννίδης καταγράφει στο ημερολόγιό του την κήρυξη του πολέμου, ένα γεγονός που, όπως φαίνεται από τον σχεδόν πένθιμο χαρακτήρα του σημειώματός του, προκάλεσε ιδιαίτερα αρνη-

εξετάζει διεξοδικά την κοινωνία της κατεχόμενης συμπρωτεύουσας διερευνώντας μια σειρά από πτυχές και φαινόμενα αυτής της περιόδου στον αστικό χώρο, όπως η κοινωνική και οικονομική αποδιάρθρωση, η πείνα και ο αγώνας της επιβίωσης, η μαύρη αγορά, η αντίσταση και ο διωγμός των Εβραίων. Βλ. ενδεικτικά Μενέλαος Χαραλαμπίδης, *Η εμπειρία της Κατοχής και της Αντίστασης στην Αθήνα* (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2012)· Ιάσωνας Χανδρινός, *Το τιμωρό χέρι του λαού. Η δράση του ΕΛΑΣ και της ΟΠΛΑ στην κατεχόμενη πρωτεύουσα 1942-1944* (Αθήνα: Θεμέλιο, 2012)· Μαρία Καβάλα, «Η Θεσσαλονίκη στη γερμανική κατοχή (1941-1944): κοινωνία, οικονομία, διωγμός Εβραίων» (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή, Πανεπιστήμιο Κρήτης, 2009). Για μια συγκριτική εξέταση του φαινομένου της Κατοχής στα ευρωπαϊκά αστικά κέντρα βλ. Ιάσωνας Χανδρινός, *Πόλεις σε πόλεμο. Ευρωπαϊκά αστικά κέντρα υπό γερμανική κατοχή* (Αθήνα: Ο μωβ σκίουρος, 2018).

² Στέφανος Ιωαννίδης, *Κάμινος πυρός καιόμενη. Αυτοβιογραφικό 2, του πολέμου, της κατοχής* (Ξάνθη: Δήμος Ξάνθης, 1998), 31.

τικά και απαισιόδοξα συναισθήματα στην εφηβική του ψυχή. Εκείνο το πρωί της 28^{ης} Οκτωβρίου 1940 το ραδιόφωνο εν μέσω δημοτικών τραγουδιών και πολεμικών εμβατηρίων πληροφορούσε τους κατοίκους της πόλης για την επίθεση των ιταλικών στρατευμάτων η οποία εκδηλώθηκε κατά τις πρώτες πρωινές ώρες στην ελληνοαλβανική μεθόριο.³ Ο Ιωαννίδης αναφέρει ότι το πρωί εκείνης της ημέρας πληροφορήθηκε για την κήρυξη γενικής επιστράτευσης στα πιγαδάκια που είχαν στήσει οι συμμαθητές του στην αυλή του σχολείου, ενώ λίγο αργότερα στη σχολική αίθουσα ο γυμνασιάρχης, πριν ξεκινήσουν το μάθημα, τους ενημέρωσε για την κήρυξη του πολέμου.⁴

Στους κεντρικούς δρόμους της πόλης, στην αγορά αλλά και στις συνοικίες παρατηρήθηκε μεγάλη κινητικότητα και επικράτησε ιδιαίτερη αναστάτωση από τους άνδρες που άφηναν την εργασία τους και έσπευδαν εν μέσω κλαυθμών και αποχαιρετισμών, με δέματα υπό μάλης να καταταγούν, καθώς και από τον κόσμο που ανεβοκατέβαινε για να προμηθευτεί τρόφιμα.⁵ Η Κατίνα Γεωργιάδου, μαθήτρια της πρώτης τάξης του δημοτικού εκείνη τη χρονιά, θυμάται τη γενικότερη αναστάτωση που επικράτησε εκείνη την ημέρα στο σχολείο, καθώς οι δασκάλες αποχαιρετούσαν τους άνδρες συναδέλφους τους που έφευγαν από το χώρο του σχολείου για να καταταγούν.⁶ Ο Ιωάννης Γεωργιάδης θυμάται την περιέργεια με την οποία παρακολουθούσαν, αυτός και οι συμμαθητές του, από την αυλή του σχολείου την έντονη κινητικότητα που υπήρχε στο γειτονικό στρατόπεδο εκείνη την ημέρα:

³ Ιστορικό και Λαογραφικό Μουσείο Ξάνθης, Αρχείο Χαρίκλειας Μαργαριτοπούλου, Χειρόγραφο σημείωμα με τίτλο «28^η Οκτωβρίου 1940».

⁴ Ιωαννίδης, *Κάμινος πυρός καιόμενη*, 32-33. Εκείνη την εποχή το ραδιόφωνο ήταν ένα ιδιαίτερα ακριβό μέσο και για αυτό το λόγο θεωρούνταν είδος πολυτελείας. Στην Ξάνθη ραδιόφωνο διέθεταν ορισμένες από τις πιο οικονομικά εύρωστες οικογένειες της πόλης, καθώς και μερικά καταστήματα. Για αυτό το λόγο οι ειδήσεις και τα νέα της καθημερινότητας κυκλοφορούσαν στην πόλη από στόμα σε στόμα. Βλ. Θωμάς Εξάρχου, *Δεκαπέντε μήνες μιας πόλης, Ξάνθη Ιανουάριος 1940-Απρίλιος 1941* (Ξάνθη: Π.Α.ΚΕ.ΘΡΑ., 1999), 146.

⁵ Ιωαννίδης, *Κάμινος πυρός καιόμενη*, 33.

⁶ Κατίνα Γεωργιάδου, Προφορική συνέντευξη με τον συγγραφέα, 27/9/2020, Ξάνθη.

[...] και θυμάμαι 28^η πογινε η γενική επιστράτευση και λοιπά ήμουν στην πέμπτη τάξη [...] Οκτώβριος ήμασταν είκοσι μέρες στο σχολείο [...] Χτυπάει η 28^η Οκτωβρίου και βλέπουμε δίπλα στο σχολείο ήτανε το στρατόπεδο η στρατώνα ήταν εκεί και είδαμε λοιπόν αμέσως πιάσανε τα πολυβολεία και με τα πολυβόλα τα στήσανε εκεί εμείς παιδιά τα βλέπαμε και παραξενεύομασταν.⁷

Παρ' όλη την αναστάτωση και το γενικότερο μούδιασμα που επικράτησε κατά τη διάρκεια των πρώτων ημερών της κήρυξης του πολέμου η επιστράτευση των ανδρών πραγματοποιήθηκε μέσα σε μια ατμόσφαιρα γενικότερου ενθουσιασμού, σύμφωνα με έναν πληροφορητή, η οποία υπήρξε διάχυτη στην πόλη και διαμόρφωνε ένα κλίμα ευφορίας μεταξύ των κατοίκων, ιδιαίτερα όσον αφορά τους νεότερους από αυτούς.⁸

Η επίδραση του πολέμου στην καθημερινή ζωή των ανθρώπων

Η εμπλοκή της Ελλάδας στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο αποτέλεσε μια περίοδο έκτακτης ανάγκης η οποία επηρέασε σημαντικά την καθημερινή ζωή των ανθρώπων στις πόλεις. Η επιστράτευση ενός σημαντικού μέρους του πληθυσμού, η οικονομική δυσπραγία, η επιδείνωση των συνθηκών διαβίωσης και οι περιορισμοί που τέθηκαν σε ισχύ επηρέασαν σε σημαντικό βαθμό την κοινωνική ζωή και αναδιαμόρφωσαν τις καθημερινές συνήθειες των ανθρώπων. Παρόλο που οι πολεμικές επιχειρήσεις διεξάγονταν αρκετά χιλιόμετρα μακριά από την πόλη της Ξάνθης η επιβολή ενός ισχυρού πλέγματος περιορισμών στο κοινωνικό σώμα επιβεβαίωνε με σκληρό

⁷ Ιωάννης Γεωργιάδης, Προφορική συνέντευξη με τον συγγραφέα, 5/8/2016, Ξάνθη. Πρόκειται για το κτίριο στο οποίο στεγάζεται σήμερα το 1^ο Γυμνάσιο Ξάνθης, στο οποίο εκείνη την περίοδο έδρευε το 41^ο Σύνταγμα Πεζικού. Βλ. Εξάρχου, *Δεκαπέντε μήνες μιας πόλης*, 47.

⁸ Ανώνυμος πληροφορητής, Προφορική συνέντευξη με τον συγγραφέα, 13/6/2019, Ξάνθη. Η συνέντευξη πραγματοποιήθηκε με εχεμύθεια και το όνομα του συνεντευξιζόμενου αποκρύπτεται με την συναίνεση του.

τρόπο την εισβολή των συνεπειών του πολέμου στην καθημερινή ζωή των ανθρώπων.⁹ Οι περιορισμοί σε συνδυασμό με τον ιδιαίτερα βαρύ χειμώνα του 1940-41, καθώς και η πλήρης συσκότιση που επικρατούσε στους κεντρικούς δρόμους της πόλης αμέσως μετά τη δύση του ηλίου, ένα προληπτικό μέτρο που εφαρμόστηκε απέναντι στο ενδεχόμενο εναέριων βομβαρδισμών, υπήρξαν οι κυριότεροι λόγοι που συνέβαλαν στον περιορισμό της κυκλοφορίας των ανθρώπων στην πόλη και ενίσχυσαν σημαντικά την παραμονή τους στο χώρο του σπιτιού. Για μια προλεταριακή οικογένεια συνήθως αυτό σήμαινε τη συγκέντρωση των μελών της σε ένα δωμάτιο του σπιτιού για να επιτευχθεί μια σχετική οικονομία στα ξύλα που χρησιμοποιούσαν για να ζεσταθούν.¹⁰

Μοναδική διέξοδος για τους κατοίκους της πόλης εκείνο το δύσκολο χειμώνα του 1940-41 ήταν ένας περίπατος στους άλλους πολυσύχναστους δρόμους, ο οποίος, όταν το επέτρεπε ο καιρός, λειτουργούσε ως βαλβίδα εκτόνωσης από τη συνεχόμενη παραμονή στο περιβάλλον του σπιτιού, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Κατίνα Σεραμέτη σε γράμμα που στέλνει την ημέρα των Χριστουγέννων στον επιστρατευμένο αρραβωνιαστικό της: «Είχαμε μια αρκετά καλή μέρα Χριστουγεννιάτικη. Κι όταν είναι έτσι βγαίνουμε λίγο περίπατο ν' αναπνεύσουμε και να φύγουμε απ' το διαρκές περιβάλλον του σπιτιού».¹¹ Παρόλα αυτά φαίνεται ότι ήταν μικρός ο αριθμός των ανθρώπων που επέλεγε τον τρόπο αυτό για να ξεφεύγει από τα άλγη και τις δυσκολίες αυτής της περιόδου. Από το βουνό που αγκαλιάζει την πόλη της Ξάνθης, όπου συνήθιζε να καταφεύγει ο νεαρός Στέφανος Ιωαννίδης κατά τη διάρκεια του πολέμου για

⁹ Ο Εξάρχου αναφέρει ότι ήδη από την επόμενη ημέρα της κήρυξης του πολέμου τέθηκε σε ισχύ απαγόρευση της κυκλοφορίας κατά τις νυχτερινές ώρες, ενώ πολύ σύντομα απαγορεύτηκε κάθε εκδήλωση κοινωνικού και ψυχαγωγικού χαρακτήρα στην πόλη πέρα από όσες διεξάγονταν από το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου. Βλ. Εξάρχου, *Δεκαπέντε μήνες μιας πόλης*, 141 και 145.

¹⁰ Ιωαννίδης, *Κάμινος πυρός καιόμενη*, 42.

¹¹ Ιστορικό και Λαογραφικό Μουσείο Ξάνθης, Αρχείο Κατίνας Σεραμέτη, Επιστολή με ημερομηνία 25/12/1940.

να δραπετεύει από τη μουντή καθημερινότητα της πόλης, σημείωνε στο ημερολόγιό του τον περιορισμένο αριθμό των ανθρώπων «που βγήκαν να λιαστούν [...] στο δρόμο του σταδίου» εκείνο το ηλιόλουστο κυριακάτικο πρωινό του Φεβρουαρίου του 1941.¹²

Αντίθετα, ένας συνηθισμένος προορισμός για τους άνδρες, όταν αυτοί επέλεγαν να βγουν από το σπίτι, ήταν κάποιο από τα καφενεία της πόλης, όπου ιδιαίτερα κατά την ώρα της αναγγελίας των ειδήσεων γινόταν το αδιαχώρητο.¹³ Ο Ιωάννης Γεωργιάδης, μικρό παιδί τότε, συνήθιζε να πηγαίνει στο εστιατόριο, όπου εργαζόταν ο μεγαλύτερος αδελφός του ο Στάθης, και εκεί άκουγε στο ραδιόφωνο για τις επιτυχίες του ελληνικού στρατού: «Ο Στάθης [...] δούλευε σε εστιατόριο και είχε ραδιόφωνο εκεί και πήγαινα κι εγώ εκεί πέρα και άκουγα το ραδιόφωνο διότι δεν ξέραμε τι είναι τι πράμα είναι αυτό και λοιπά και λέγανε όλοι πως νικάμε και κάνουμε και λοιπά».¹⁴ Με ανάλογο τρόπο πληροφορούνταν τις εξελίξεις στο μέτωπο και ένας ακόμα πληροφορητής, ο οποίος εκείνη την περίοδο εργαζόταν ως υπάλληλος σε ένα παντοπωλείο που βρισκόταν σε κεντρικό σημείο της πόλης. Ο συγκεκριμένος συνήθιζε να πηγαίνει κατά την ώρα της αναγγελίας των ειδήσεων σε ένα γειτονικό καφενείο, το οποίο διέθετε ραδιόφωνο και από εκεί μάθαινε μαζί με τους υπόλοιπους θαμώνες τα νέα για την εξέλιξη του πολέμου.¹⁵ Στη συνέχεια οι ειδήσεις και τα νέα κυκλοφορούσαν στην πόλη από στόμα σε στόμα.¹⁶

Κατά την περίοδο της προέλασης του ελληνικού στρατού στο αλβανικό έδαφος, η οποία ακολούθησε την επίθεση των Ιταλών και κράτησε από τα μέσα του Νοεμβρίου μέχρι τις πρώτες ημέρες της νέας χρονιάς, μια συνηθισμένη πρακτική για την αναγγελία των ελληνικών επιτυχιών ήταν η χαρμόσυνη κρούση της καμπάνας των εκκλησιών η οποία συνήθως την επόμενη ημέρα ακολουθούνταν

¹² Ιωαννίδης, *Κάμινος πυρός καιόμενη*, 49.

¹³ Εξάρχου, *Δεκαπέντε μήνες μιας πόλης*, 146.

¹⁴ Γεωργιάδης, συνέντευξη.

¹⁵ Ανώνυμος, συνέντευξη.

¹⁶ Εξάρχου, *Δεκαπέντε μήνες μιας πόλης*, 146.

από την πραγματοποίηση δοξολογίας στις εκκλησίες της πόλης.¹⁷ Φαίνεται ότι οι επιτυχίες του ελληνικού στρατού εκείνη την περίοδο επέδρασαν σημαντικά στην ψυχολογία των κατοίκων της πόλης και μετέβαλαν το αρνητικό κλίμα που είχε διαμορφωθεί με την κήρυξη του πολέμου· πλέον ο φόβος και η απαισιοδοξία των πρώτων ημερών έδωσε τη σκυτάλη στον ενθουσιασμό που προκαλούσαν οι επιτυχίες του ελληνικού στρατού στο ελληνοαλβανικό μέτωπο.¹⁸

Ο πόλεμος επηρέασε σημαντικά την καθημερινή ζωή στα μετόπισθεν, καθώς οι αδυσώπητες συνέπειές του εισέβαλαν με βίαιο τρόπο στο εσωτερικό των τοπικών κοινωνιών ανατρέποντας πολλά από τα δεδομένα της προπολεμικής ειρηνικής ζωής. Ένα ιδιαίτερα συχνό φαινόμενο της πολεμικής περιόδου το οποίο επηρέαζε αισθητά τη ροή της καθημερινότητας στον αστικό ιστό ήταν οι συναγερμοί· το χτύπημα του συναγερμού, το οποίο συνήθως συνέβαινε δύο και τρεις φορές την ημέρα, σηματοδοτούσε την απότομη διακοπή κάθε δραστηριότητας, ενώ στη συνέχεια ακολουθούσε ένα αγωνιώδες τρέξιμο σε κάποιο από τα καταφύγια της πόλης.¹⁹ Το χρονικό διάστημα της παραμονής στο καταφύγιο υπήρξε απροσδιόριστο, καθώς μπορούσε να κρατήσει από μερικά λεπτά μέχρι και δύο ώρες, ένα

¹⁷ Ιωαννίδης, *Κάμινος πυρός καιόμενη*, 38.

¹⁸ Ιωαννίδης, *Κάμινος πυρός καιόμενη*, 31 και 54· Εξάρχου, *Δεκαπέντε μήνες μιας πόλης*, 146.

¹⁹ Ως καταφύγιο στο κέντρο της πόλης κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου χρησιμοποιήθηκε το υπόγειο της Δημοτικής Αγοράς, τα εγκαίνια της οποίας, εντελώς συμπτωματικά, είχαν γίνει λίγους μήνες νωρίτερα, στις 30/6/1940. Στην Εθνική Τράπεζα οι υπάλληλοι συνήθιζαν να καταφεύγουν στο θησαυροφυλάκιο του κτιρίου κατά τη διάρκεια των συναγερμών, σύμφωνα με το Στέφανο Ιωαννίδη, ο οποίος εκείνη την περίοδο εργάστηκε εκεί εθελοντικά ως υπάλληλος. Στις συνοικίες της πόλης, τη λειτουργία του καταφυγίου επιτελούσαν ορύγματα τα οποία είχαν σκαφτεί κατά τις πρώτες ημέρες του πολέμου από όσους είχαν επιστρατευτεί στην Αεροπορική Παθητική Άμυνα. Τέτοια ορύγματα σε σχήμα γάμα είχαν φτιαχτεί μπροστά σε κάθε σπίτι στην περιοχή του Αστικού Συνοικισμού, σύμφωνα με έναν πληροφορητή, ενώ ορισμένοι κάτοικοι είχαν δημιουργήσει ανάλογες υποτυπώδεις κατασκευές στον προαύλιο χώρο του σπιτιού τους. Βλ. Ιωαννίδης, *Κάμινος πυρός καιόμενη*, 36 και 46-48· Εξάρχου, *Δεκαπέντε μήνες μιας πόλης*, 66· Ανώνυμος, συνέντευξη.

γεγονός που ενέτεινε το αίσθημα της αγωνίας.²⁰ Η αγωνιώδης παραμονή στο καταφύγιο ολοκληρωνόταν με το λυτρωτικό χτύπημα του συναγερμού το οποίο αποτελούσε το πράσινο φως για την επιστροφή στις δραστηριότητες που είχαν διακοπεί με την έναρξή του.²¹ Η συχνότητα των συναγερμών εκείνο το χειμώνα του 1940-41 και οι επιπτώσεις τους στις βασικές λειτουργίες της καθημερινής ζωής των ανθρώπων περιγράφονται με ιδιαίτερα γλαφυρό τρόπο στο παρακάτω απόσπασμα από το ημερολόγιο του Στέφανου Ιωαννίδη:

μόλις μπήκα στο σπίτι και πήγα στο αποχωρητήριο. Ετοιμαζόμουν να σηκωθώ. Ου ... ου ... ου ... Πότε σηκώθηκα και βρέθηκα έξω, ούτε ξέρω ... Τρέχουμε σπίτι πεινάσαμε ... πλύνομαι καθόμαστε στο τραπέζι για να φάμε. Κόβω μια βούκα ψωμί παίρνω και μια πατάτα, μόλις τη βάζω στο στόμα μου, η σειρήνα. Αφήνουμε το φαί και τρέχουμε στο ίδιο μέρος (τόρα πρόκειται για ένα φυσικό όρυγμα κοντά στο σπίτι).²²

Η επανάληψη των συναγερμών σε καθημερινή βάση δημιουργούσε ένα αίσθημα αναμονής κατά τη διάρκεια της ημέρας, η οποία επηρέαζε ακόμα και τις σκέψεις των ανθρώπων, καθώς είχανε στο μυαλό τους ανά πάσα στιγμή το άκουσμα του «καταραμένου ήχου», ένα γεγονός ιδιαίτερα ενδεικτικό για την καθολική επίδραση που ασκούσαν οι συνέπειες του πολέμου στην ανθρώπινη ύπαρξη.²³

Η εμπλοκή της Ελλάδας στον πόλεμο επηρέασε αναπόφευκτα τις οικονομικές δραστηριότητες στον αστικό ιστό, ένα γεγονός που είχε σημαντικές επιπτώσεις στην επισιτιστική κατάσταση ενός σημαντικού μέρους του πληθυσμού. Ήδη από το καλοκαίρι του 1940 είχαν αρχίσει να παρουσιάζονται σοβαρές ελλείψεις τροφίμων στην αγορά, τέθηκαν σε ισχύ περιορισμοί όσον αφορά την προμήθεια των αγαθών, ενώ δεν έλειπαν και τα φαινόμενα αισχροκέρδειας.²⁴

²⁰ Ιωαννίδης, *Κάμινος πυρός καιόμενη*, 46-47.

²¹ Ιωαννίδης, *Κάμινος πυρός καιόμενη*, 31.

²² Ιωαννίδης, *Κάμινος πυρός καιόμενη*, 48.

²³ Ιωαννίδης, *Κάμινος πυρός καιόμενη*, 47.

²⁴ Εξάρχου, *Δεκαπέντε μήνες μιας πόλης*, 67.

Η κήρυξη του πολέμου και η συνακόλουθη επιστράτευση των ανδρών ανέστειλε κάθε παραγωγική δραστηριότητα σε τοπικό επίπεδο, ένα γεγονός που επηρέασε σημαντικά τα εισοδήματα των οικογενειών. Ο Σωτήρης Πρωΐας αναφέρει ότι κατά τη διάρκεια του πολέμου επηρεάστηκε πάρα πολύ η λειτουργία της οικογενειακής επιχείρησης, ενός κεραμοποιείου το οποίο πουλούσε οικοδομικά υλικά, αφού εκείνο το χειμώνα του 1940-41 η αναστολή κάθε οικοδομικής δραστηριότητας στην πόλη άφησε αδιάθετο το μεγαλύτερο μέρος της παραγωγής.²⁵ Ο Στέφανος Ιωαννίδης αναφέρει ότι η επιστράτευση του πατέρα του, ο οποίος ήταν ο μοναδικός εργαζόμενος στο σπίτι, αποτέλεσε την αρχή μιας ιδιαίτερα δύσκολης περιόδου για την οικογένειά τους, η οποία κορυφώθηκε το Δεκέμβριο του 1940, όταν πλέον τους είχαν τελειώσει όλες οι οικονομίες και δεν είχαν τη δυνατότητα να προμηθευτούν ούτε τα βασικά.²⁶ Ο Ιωάννης Γεωργιάδης τονίζει ότι η εργασία της μητέρας του ως καπνεργάτριας εκείνη την περίοδο του πολέμου συνέβαλε σημαντικά στην επιβίωση της οικογένειας, η οποία περιοριζόταν όμως μόνο στα απολύτως απαραίτητα για τη διατροφή τους, καθώς όπως χαρακτηριστικά αναφέρει: «τα καπνά δουλεύανε [...] και η σχωρεμένη η μαμά μου πήγε και στα καπνά δούλεψε [...] δούλεψε στα καπνά έκανε έπαιρνε τα λεφτά κάθε Παρασκευή πληρωνόντουσαν, ε το ψωμί δεν μας είχε λείψει».²⁷

Για ορισμένους νέους εκείνης της εποχής η κήρυξη του πολέμου αποτέλεσε μια σημαντική καμπή στη ζωή τους, καθώς ουσιαστικά η αναστολή της λειτουργίας των σχολείων σηματοδότησε για αυτούς την είσοδο στην αγορά εργασίας, μια πρώτη επαφή δηλαδή με τη βασική δραστηριότητα της ενήλικης ζωής. Ο Στέφανος Ιωαννίδης αναφέρει ότι μετά το κλείσιμο του σχολείου βρέθηκε για κάποιο διάστημα μέσα σε μια ράθυμη και αρκετά αντιπαραγωγική καθημερινότητα από την οποία βγήκε αναγκαστικά λίγο καιρό αρ-

²⁵ Σωτήρης Πρωΐας, προφορική συνέντευξη με τον συγγραφέα, 19/3/2019, Ξάνθη.

²⁶ Ιωαννίδης, *Κάμινος πυρός καιόμενη*, 42.

²⁷ Γεωργιάδης, συνέντευξη.

γότερα λόγω των ιδιαίτερα πιεστικών συνθηκών που διαμόρφωσε στην οικογένεια η επιστράτευση του πατέρα του.²⁸ Τότε, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει, μπήκαν «σ' ενέργεια τα μέσα» και ανασύρθηκαν «από τη ναφθαλίνη ξεχασμένες [...] συγγενικές σχέσεις» για την εύρεση εργασίας· μέσω ενός συγγενικού προσώπου που είχε πρόσβαση στην κεντρική διοίκηση της Γ.Σ.Ε.Ε. προσλήφθηκε για ένα μικρό χρονικό διάστημα ως έκτακτος υπάλληλος στο Ταμείο Ασφαλίσεως Καπνεργατών (Τ.Α.Κ.), όπου απασχολήθηκε στην καταβολή των επιδομάτων.²⁹ Ο Σωτήρης Πρωίας, μετά το κλείσιμο του σχολείου πέρασε την περίοδο του ελληνοϊταλικού πολέμου ως μαθητευόμενος στο ραφείο ενός θείου του, μια εργασία η οποία αποτέλεσε ουσιαστικά τη συνέχεια της καλοκαιρινής του απασχόλησης, καθώς όπως χαρακτηριστικά αναφέρει οι γονείς του και ειδικότερα ο πατέρας του κατά τους καλοκαιρινούς μήνες που δεν είχαν σχολείο συνήθιζαν να βάζουν αυτόν και τα αδέλφια του σε εργασίες για να μην αλητεύουν, μια επιλογή που μαρτυρά τους τρόπους σκέψης και τους κώδικες ηθικής του οικογενειακού του περιβάλλοντος.³⁰ Αρκετοί νέοι εκείνη την περίοδο εργάστηκαν ως έκτακτοι υπάλληλοι στο δημόσιο καλύπτοντας τα κενά που δημιουργούσε στις διάφορες υπηρεσίες η επιστράτευση των ανδρών. Ο Εξάρχου αμέσως μετά την κήρυξη του πολέμου απασχολήθηκε για ένα μήνα στη Γεωργική Υπηρεσία Ξάνθης, όπου είχε ως αντικείμενο εργασίας την παρακολούθηση της σποράς των χωραφιών των επιστρατευμένων αγροτών από τα χωριά Διομήδεια και Πετεινός.³¹ Σύμφωνα με τον ίδιο, αρκετοί νέοι εκείνη την περίοδο εργάστηκαν στη σπορά των χωραφιών των επιστρατευμένων την οποία πραγματοποιούσαν σε συνεργασία με τους μεγαλύτερους σε ηλικία χωρικούς, οι οποίοι έμειναν πίσω.³² Κατόπιν, ο Εξάρχου προσλήφθηκε ως υπάλληλος

²⁸ Ιωαννίδης, *Κάμινος πυρός καιόμενη*, 37-38.

²⁹ Ιωαννίδης, *Κάμινος πυρός καιόμενη*, 38.

³⁰ Πρωίας, συνέντευξη.

³¹ Θωμάς Εξάρχου, 1941, *Η καθημερινή ζωή και ιστορικά στοιχεία* (Ξάνθη: Αυτοέκδοση, 2014), 189-190.

³² Εξάρχου, *Δεκαπέντε μήνες μιας πόλης*, 143 - 144.

στο τοπικό παράρτημα του Εμπορικού Επιμελητηρίου, όπου τόσο ο πρόεδρος όσο και ένας υπάλληλος είχαν επιστρατευθεί, και παρέμεινε εκεί μέχρι την 6^η Απριλίου του 1941, την ημέρα δηλαδή κατά την οποία η Γερμανία κήρυξε τον πόλεμο στην Ελλάδα.³³ Από την ταυτότητα του δεκαεπτάχρονου τότε Μαργαρίτη Μαργαριτόπουλου βλέπουμε ότι το Δεκέμβριο του 1940 εργαζόταν ως υπάλληλος της Αγροτικής Τράπεζας,³⁴ ενώ και ο συνομήλικός του Στέφανος Ιωαννίδης μετά την εργασία του στο Τ.Α.Κ. εργάστηκε εθελοντικά κατά τους τελευταίους μήνες του ελληνοϊταλικού πολέμου στην Εθνική Τράπεζα χωρίς να αμείβεται, ελπίζοντας όμως σε κάποια μελλοντική πρόσληψη.³⁵ Φαίνεται ότι ο πόλεμος με την ανασφάλεια που δημιουργούσε ενέτεινε τις προσπάθειες των νέων για επαγγελματική αποκατάσταση.

Μια ιδιαίτερα σημαντική πτυχή της νεανικής δραστηριότητας κατά τη διάρκεια του πολέμου ήταν η συμμετοχή σε κινήσεις και εκδηλώσεις υποστήριξης της πολεμικής προσπάθειας, οι οποίες οργανώνονταν στα μετόπισθεν από τις κατά τόπους υποδιοικήσεις της Εθνικής Οργάνωσης Νεολαίας (Ε.Ο.Ν.) και από τη Φανέλα του Στρατιώτη. Ο Εξάρχου αναφέρει ότι σε καθημερινή βάση υπήρχε στο σιδηροδρομικό σταθμό της πόλης ένα συνεργείο από 7-8 νεολαίους, οι οποίοι παρέμεναν εκεί κατά τις νυχτερινές ώρες και προσέφεραν κονιάκ μαζί με μαύρες σταφίδες στις αμαξοστοιχίες που περνούσαν από την περιοχή και μετέφεραν στρατιώτες.³⁶ Ιδιαίτερα σημαντική υπήρξε η συμμετοχή της νεολαίας στους εράνους που διοργάνωνε η Φανέλα του Στρατιώτη και η τοπική υποδιοίκηση της Ε.Ο.Ν. για τη συγκέντρωση χρημάτων και ειδών ρουχισμού, τα οποία στη συνέχεια αποστέλλονταν στην Κεντρική Υπηρεσία Αλληλεγγύης Μετώπου.³⁷ Τέλος τα μέλη της χορωδίας της Ε.Ο.Ν.

³³ Εξάρχου, *1941, Η καθημερινή ζωή και ιστορικά στοιχεία*, 190.

³⁴ Ιστορικό και Λαογραφικό Μουσείο Ξάνθης, Αρχείο Χαρίκλειας Μαργαριτοπούλου, Δελτίο Ταυτότητας Μαργαρίτη Μαργαριτόπουλου.

³⁵ Ιωαννίδης, *Κάμινος πυρός καίόμενης*, 44.

³⁶ Εξάρχου, *Δεκαπέντε μήνες μιας πόλης*, 144-145.

³⁷ Για το σκοπό αυτό οι κατά τόπους υποδιοικήσεις της Ε.Ο.Ν. δημιούργησαν τις

διοργάνωναν μουσικοθεατρικές παραστάσεις και σκετς για την ψυχαγωγία των στρατιωτών, οι οποίες πραγματοποιούνταν συνήθως τα απογεύματα της Κυριακής στο Σπίτι του Στρατιώτη.³⁸

Η γερμανική επίθεση εναντίον της Ελλάδας

Το κλίμα ενθουσιασμού και χαράς που επικράτησε στην πόλη της Ξάνθης μετά τις επιτυχίες του ελληνικού στρατού στο μέτωπο της Αλβανίας έδωσε τη θέση του στην ανησυχία που προκαλούσε το ενδεχόμενο μιας γερμανικής επίθεσης από το έδαφος της Βουλγαρίας. Ο Εξάρχου αναφέρει ότι μετά την προσχώρηση της Βουλγαρίας στο Τριμερές Σύμφωνο, η οποία πραγματοποιήθηκε την 1^η Μαρτίου του 1941, εντάθηκαν οι φήμες που κυκλοφορούσαν στην πόλη για μια επικείμενη επίθεση των Γερμανών, η οποία θα πραγματοποιούνταν με τη συνδρομή των Βουλγάρων.³⁹ Σύμφωνα με τον ίδιο, το ενδεχόμενο μιας γερμανικής επίθεσης προκάλεσε εκείνη την περίοδο τις πρώτες αναχωρήσεις από την περιοχή καθώς άνθρωποι με καταγωγή από την Παλαιά Ελλάδα, κυρίως από τα μεσαία και ανώτερα κοινωνικά στρώματα, άρχισαν να εγκαταλείπουν την περιοχή με κατεύθυνση τον τόπο καταγωγής τους.⁴⁰

Περιφερειακές Υπηρεσίες Αλληλεγγύης Μετώπου, οι οποίες ήταν επιφορτισμένες με τη συγκέντρωση του υλικού των εράνων, το οποίο στη συνέχεια απέστελλαν στην Κεντρική Υπηρεσία Αλληλεγγύης Μετώπου. Βλ. Εξάρχου, *Δεκαπέντε μήνες μιας πόλης*, 148-152.

³⁸ Το «Σπίτι του Στρατιώτη» ιδρύθηκε με πρωτοβουλία της Περιφερειακής Υπηρεσίας Αλληλεγγύης Μετώπου της Ε.Ο.Ν. τον Ιανουάριο του 1941 και είχε ως σκοπό τη ψυχαγωγία των οπλιτών. Αποτελούσε ένα χώρο συγκέντρωσης των στρατιωτών κατά τη διάρκεια των εξόδων τους, όπου τους παρέχονταν βιβλία, περιοδικά, μέσα αλληλογραφίας δωρεάν, καθώς και αναψυκτικά και γλυκίσματα σε τιμές κόστους. Τα απογεύματα της Κυριακής στο χώρο αυτό πραγματοποιούνταν επιμορφωτικές και ψυχαγωγικές εκδηλώσεις από την χορωδία της Ε.Ο.Ν. Ξάνθης. Στο χώρο του σπιτιού λειτουργήσε επίσης και το «Σχολείο του Στρατιώτη», μια εκπαιδευτική δομή για όσους στρατιώτες ήταν αναλόγως ή διέθεταν σχετικά περιορισμένες γραμματικές γνώσεις (*Προοδευτική*, 9/2/1941).

³⁹ Εξάρχου, *Δεκαπέντε μήνες μιας πόλης*, 160.

⁴⁰ Σε αρκετές περιπτώσεις μετέφεραν την οικογένειά τους στον τόπο καταγωγής

Η γερμανική επίθεση τελικά εκδηλώθηκε το πρωινό της 6^{ης} Απριλίου του 1941. Εκείνη την ημέρα η ζωή στην πόλη της Ξάνθης κυλούσε κανονικά, ενώ τίποτα δεν προμήνυε αυτά που επρόκειτο να ακολουθήσουν:

Η εκκλησία λειτουργούσε κανονικά και ένα μικρό λευκό αεροπλάνο πετάει πάνω από την πόλη χωρίς πολεμικές ενοχλήσεις. Η μέρα κυλούσε κανονικά χωρίς να αντιλαμβανόμαστε τον κίνδυνο που ερχότανε. Ακόμα και στις 3 το απόγευμα είχαμε τη συνηθισμένη συνάντησή μας με φίλους σε ένα μικρό καφενείο κοντά στο σημειο-
 ρινό δημοτικό κήπο.⁴¹

Η αναχώρηση των διοικητικών και αστυνομικών αρχών, μαζί με τα πρώτα στρατιωτικά τμήματα, τα οποία άρχισαν να εγκαταλείπουν την περιοχή εκείνη την ημέρα, διαδόθηκε αστραπιαία στον τοπικό πληθυσμό και προκάλεσε ένα κλίμα πανικού το οποίο ενισχύθηκε από τις εκρήξεις που ακούγονταν περιμετρικά της πόλης:

Ξαφνικά ακούμε ένα δυνατό κρότο. Ήταν η ανατίναξη της παλιάς οθωμανικής γέφυρας που βρίσκεται στο 4^ο χιλιόμετρο Ξάνθης-Εχίνου. Ακόμα και σήμερα φαίνεται το ανατιναγμένο τμήμα της. Ένας δεύτερος κρότος ήρθε από την ανατίναξη της σιδηροδρομικής γέφυρας από τον ελληνικό Στρατό. Με τις δύο αυτές εκρήξεις συνειδητοποιήσαμε την αρχή του κακού οπότε ξαφνικά προβάλλει η αδελφή του φίλου μου, η Αριάδνη, η οποία φοβισμένη και έξαλλη του φωνάζει: “Παναγιώτη έλα γρήγορα στο σπίτι, φεύγουμε ...”.⁴²

Η αναχώρηση των διοικητικών αρχών από την περιοχή προκάλεσε ένα πρωτοφανές κύμα αποχώρησης, το οποίο από ότι φαίνεται έλαβε μαζικές διαστάσεις, καθώς αρκετοί ήταν αυτοί που προσπαθούσαν με κάθε μέσο να εγκαταλείψουν την περιοχή και να κατευθυνθούν προς τον ποταμό Νέστο. Σύμφωνα με τον Εξάρχου, εκείνη την ημέρα σε διάφορα σημεία της πόλης είχαν σχηματιστεί πηγαδάκια

και έμενε πίσω μόνο ο άνδρας, έτσι ώστε να είναι πιο εύκολη η αναχώρησή του σε μια δύσκολη στιγμή. Βλ. Εξάρχου, *Δεκαπέντε μήνες μιας πόλης*, 162.

⁴¹ Εξάρχου, 1941, *Καθημερινή ζωή και ιστορικά στοιχεία*, 43.

⁴² Εξάρχου, 1941, *Καθημερινή ζωή και ιστορικά στοιχεία*, 43.

από ανθρώπους, ενώ το μοναδικό θέμα που μονοπωλούσε τις συζητήσεις ήταν η φυγή από την Ξάνθη και το πέρασμα του Νέστου.⁴³ Εκείνες τις ημέρες, σύμφωνα με ένα πληροφορητή, εντάθηκε το ρεύμα της αποχώρησης των πιο εύπορων οικογενειών της πόλης, οι οποίες αναχωρούσαν με τα λιγοστά επιβατηγά αυτοκίνητα που υπήρχαν, αλλά και με άμαξες, τις οποίες μισθώνανε για να τους μεταφέρουν μέχρι την περιοχή του Νέστου.⁴⁴ Ο Σωτήρης Πρωίας θυμάται ότι στην περιοχή του δημοτικού φόρου, στο σημείο της εισόδου της πόλης από την πλευρά της Καβάλας, είχε συγκεντρωθεί εκείνη την ημέρα ένα πλήθος κόσμου από τις τριγύρω γειτονιές, το οποίο παρακολουθούσε την αποχώρηση των ελληνικών στρατευμάτων, οι στρατιώτες των οποίων προέτρεπαν τους συγκεντρωμένους να εγκαταλείψουν την περιοχή:

[...] ήμασταν εκεί στον φόρο που ‘ναι τώρα βγαίνοντας η έξοδος της Ξάνθης [...] εκεί θυμάμαι κατέβαινε κόσμος από την Κυψέλη από τη γειτονιά εκεί περνούσε ο στρατός ποδαρόδρομο αυτοί που ήταν Κομοτηνή και τους λέγαν ήταν οι μάνες τώρα πέφταν πάνω στα παιδιά τους ή στους άντρες τους που περνάγαν: “πού μας αφήντε πού μας κάνετε” κλάμα κακό λοιπόν τους έλεγαν: “πάρτε ότι μπορείτε και περάστε το Νέστο”.⁴⁵

Η αποχώρηση του ελληνικού στρατού αποτέλεσε, σύμφωνα με τον ίδιο, την αφορμή και για τη δική τους αναχώρηση με προορισμό την Καβάλα, όπου σκοπεύανε να επιβιβαστούν σε κάποιο καράβι με κατεύθυνση το Βόλο, τόπο καταγωγής του πατέρα του.⁴⁶ Τελικά στη Νέα Καρβάλη, όπου είχαν σταματήσει για να διανυκτερεύσουν, έμαθαν από κάποιους Ξανθιώτες που επέστρεφαν από την Καβάλα

⁴³ Εξάρχου, 1941, *Καθημερινή ζωή και ιστορικά στοιχεία*, 43-44.

⁴⁴ Ο ίδιος εκείνη την περίοδο διέθετε μια μικρή χειράμαξα με την οποία πουλούσε αναψυκτικά ως πλανόδιος πωλητής σε διάφορα σημεία της πόλης. Θυμάται ότι ένας συμβολαιογράφος από τη συνοικία του Αγίου Βλασίου τον μίσθωσε για να του μεταφέρει τις αποσκευές μέχρι την κεντρική πλατεία της πόλης, από όπου θα έπαιρνε το λεωφορείο για να αποχωρήσει από την περιοχή (Ανώνυμος, συνέντευξη).

⁴⁵ Πρωίας, συνέντευξη.

⁴⁶ Πρωίας, συνέντευξη.

ότι τα γερμανικά στρατεύματα είχαν καταλάβει τη Θεσσαλονίκη και έτσι αποφάσισαν να γυρίσουν πίσω στην Ξάνθη.⁴⁷

Η αναχώρηση των διοικητικών και αστυνομικών αρχών από την περιοχή την ημέρα κατά την οποία εκδηλώθηκε η γερμανική επίθεση, ενέτεινε το αίσθημα της αγωνίας που είχε κατακυριεύσει τον τοπικό πληθυσμό, ο οποίος σύμφωνα με τον Εξάρχου ένιωθε ολομόναχος απέναντι στην επικείμενη άφιξη των γερμανικών στρατευμάτων.⁴⁸ Η απουσία κάθε αστυνομικής δύναμης από τον αστικό ιστό σε συνδυασμό με το αίσθημα της εγκατάλειψης που ήταν διάχυτο στους κατοίκους της πόλης είχαν ως αποτέλεσμα την εκδήλωση μιας πρωτοφανούς λεηλασίας στις κρατικές αποθήκες της πόλης, η οποία ξεκίνησε εκείνο το πρωί της 7^{ης} Απριλίου του 1941 και διήρκεσε καθ' όλη τη διάρκεια αυτής της ημέρας.⁴⁹ Σύμφωνα με τον Εξάρχου, το άνοιγμα των κρατικών αποθηκών ξεκίνησε μετά από μια συγκέντρωση που πραγματοποίησε εκείνη την ημέρα η τοπική οργάνωση του Κ.Κ.Ε. στην κεντρική πλατεία της πόλης και σε μεγάλο βαθμό υποκινήθηκε από το αίσθημα αυτοσυντήρησης των κατοίκων.⁵⁰ Ο αυθόρμητος τρόπος με τον οποίο κινήθηκε το συγκεντρωμένο πλήθος προς το χώρο των κρατικών αποθηκών και η παντελής έλλειψη οργάνωσης κατά τη διάρκεια του ανοίγματός τους δημιούργησαν σύμφωνα με τον Εξάρχου ένα κωμικοτραγικό σκηνικό, καθώς:

⁴⁷ Πρωίας, συνέντευξη.

⁴⁸ Εξάρχου, *1941*, Καθημερινή ζωή και ιστορικά στοιχεία, 48.

⁴⁹ Εξάρχου, *1941*, Καθημερινή ζωή και ιστορικά στοιχεία, 48-49.

⁵⁰ Κατά τη διάρκεια αυτής της συγκέντρωσης ανακοινώθηκε από έναν ομιλητή με το ψευδώνυμο «Οδυσσεάς» η δημιουργία του Μετώπου Εθνικής Σωτηρίας, η οποία είχε αποφασιστεί λίγες ημέρες νωρίτερα από την Περιφερειακή Επιτροπή Ανατολικής Μακεδονίας-Θράκης του Κ.Κ.Ε. και το οποίο αποτέλεσε μια πρώτη προσπάθεια για την οργάνωση αντίστασης στην περιοχή. Βλ. Εξάρχου, *1941*, *Καθημερινή ζωή και ιστορικά στοιχεία*, 48-49. Η πραγματοποίηση αυτής της συγκέντρωσης εκείνη την ημέρα στην κεντρική πλατεία της πόλης αναφέρεται και στην κατάθεση ενός μάρτυρα σε μια υπόθεση του Ειδικού Δικαστηρίου Δοσιλόγων Ξάνθης. Βλ. Γ.Α.Κ. Ξάνθης, Αρχείο Πρωτοδικείου Ν. Ξάνθης, Φάκελος Δίκες Ειδικού Δικαστηρίου-Δοσίλογοι, Α.Β.Ε. 155, Υπόθεση αρ. Β.Μ. 268/1945, Αναφορά του [...] κατοίκου Ξάνθης οδός [...] προς τον Λαϊκόν Επίτροπον Ξάνθης.

Ακόμα και βαρέλια με λάδι κυλούσαν στους δρόμους, οι οποίοι είχαν εμφανή σημάδια από χυμένα μακαρόνια, ζάχαρη και λοιπά προϊόντα. Η αδυναμία να κουβαληθεί ένα γεμάτο σακί έδινε την αφορμή για το μοίρασμά του και σε πολλές περιπτώσεις στην καταστροφή ενός μέρους του αγαθού.⁵¹

Η λεηλασία των κρατικών αποθηκών κράτησε για αρκετές ώρες και ολοκληρώθηκε περίπου κατά τα μεσάνυχτα εκείνης της ημέρας. Εκείνο το βράδυ της 7^{ης} προς την 8^η Απριλίου του 1941 η αγωνία των κατοίκων της πόλης είχε φτάσει στο κατακόρυφο, καθώς όλοι περίμεναν από στιγμή σε στιγμή την άφιξη των γερμανικών στρατευμάτων, τα οποία κατευθύνονταν προς την πόλη από τον επαρχιακό δρόμο που συνέδεε την Ξάνθη με τον Εχίνο.⁵²

Συμπεράσματα

Η είσοδος της Ελλάδας στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο επηρέασε σε σημαντικό βαθμό την καθημερινή ζωή των ανθρώπων στις πόλεις. Η εκδήλωση της ιταλικής επίθεσης εναντίον της χώρας ανέτρεψε τις βασικές σταθερές της προπολεμικής ειρηνικής ζωής και επιτάχυνε την εμφάνιση μιας σειράς φαινομένων, τα οποία είχαν αρχίσει να κάνουν αισθητή την παρουσία τους στο εσωτερικό του αστικού χώρου ήδη από το διάστημα της προπολεμικής περιόδου. Μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα οι βασικές οικονομικές λειτουργίες επηρεάστηκαν, ενώ τέθηκε σε ισχύ ένα ισχυρό πλέγμα περιορισμών στο κοινωνικό σώμα, το οποίο μετέβαλε τις συνήθειες των ανθρώπων και είχε άμεσο αντίκτυπο στις συνθήκες διαβίωσής τους στο εσωτερικό των αστικών κέντρων. Η είσοδος της Ελλάδας στον πόλεμο επηρέασε σε

⁵¹ Εξάρχου, 1941, *Καθημερινή ζωή και ιστορικά στοιχεία*, 49. Εκείνες τις ημέρες ανάλογα περιστατικά έλαβαν χώρα και στις γειτονικές πόλεις της Κομοτηνής και της Καβάλας. Βλ. Ε.Λ.Ι.Α.-Μ.Ι.Ε.Τ. Θεσσαλονίκης, Αρχείο Βουλγαρική Κατοχή στη Μακεδονία και Θράκη, φ. 1, Έκθεσις του Μητροπολίτου Μαρωνείας και Θάσου περί της δημιουργηθείσης καταστάσεως εν τη Ι. Μητροπόλει μετά την Γερμανικήν Στρατιωτικήν Κατοχήν· Γιώργος Πέγιος, *Κατοχή-Αφελληνισμός-Εθνική Αντίσταση* (Καβάλα: Χρονόμετρο, 1996), 43-45.

⁵² Εξάρχου, 1941, *Καθημερινή ζωή και ιστορικά στοιχεία*, 52.

σημαντικό βαθμό και την ανθρωπογεωγραφία του αστικού χώρου, καθώς η επιστράτευση ενός μεγάλου τμήματος του πληθυσμού περιόρισε σημαντικά την ανδρική παρουσία στο εσωτερικό της πόλης, ένα γεγονός που είχε άμεσο αντίκτυπο στην παραγωγική δραστηριότητα σε μια σειρά από τομείς. Οι ελλείψεις που δημιουργήθηκαν σε προσωπικό από την επιστράτευση του μεγαλύτερου τμήματος του οικονομικά ενεργού πληθυσμού αντιμετωπίστηκαν σε μεγάλο βαθμό με την εισροή νέων πληθυσμιακών ομάδων στους χώρους εργασίας. Μια τέτοια ομάδα ήταν η νεολαία, για ένα τμήμα της οποίας η περίοδος του πολέμου αποτέλεσε το προοίμιο μιας απότομης ενηλικίωσης· μια διαδικασία οι απαρχές της οποίας εντοπίζονται στην περίοδο του ελληνοϊταλικού πολέμου και η οποία έγινε εντονότερη κατά την περίοδο που ακολούθησε στο διάστημα της γερμανοβουλγαρικής κατοχής. Στο πλαίσιο αυτής της περιόδου, μετά την αναστολή της λειτουργίας των σχολείων, οι νέοι, απαλλαγμένοι από τη βασική δραστηριότητα της ανήλικης ζωής και καθοδηγούμενοι από τις πιεστικές συνθήκες της επιβίωσης, έρχονται για πρώτη φορά σε επαφή με τον κόσμο της εργασίας. Μια ιδιαίτερα σημαντική πτυχή της δραστηριότητας που ανέπτυξε η νεολαία κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου ήταν η συμμετοχή στις διάφορες κινήσεις και εκδηλώσεις που λάμβαναν χώρα στην πόλη για την υποστήριξη της πολεμικής προσπάθειας· εκδηλώσεις, βέβαια, που σχεδόν αποκλειστικά πραγματοποιούνταν στο πλαίσιο των οργανώσεων του μεταζικού καθεστώτος.

Παρόλο που η πολεμική προσπάθεια διεξαγόταν αρκετά χιλιόμετρα μακριά από τα αστικά κέντρα, οι συνέπειές της εισέβαλαν με βίαιο τρόπο στο εσωτερικό του αστικού χώρου επηρεάζοντας τη ροή της καθημερινότητας και ασκώντας σημαντικές επιδράσεις στην ψυχολογία του πληθυσμού. Ένα ιδιαίτερα σημαντικό χαρακτηριστικό αυτής της περιόδου, το οποίο επηρέαζε αισθητά την ψυχολογία των κατοίκων στις πόλεις, ήταν οι απότομες συναισθηματικές διακυμάνσεις, οι οποίες σε μεγάλο βαθμό καθορίζονταν από τις εξελίξεις του πολέμου στο μέτωπο των επιχειρήσεων και από τις συνθήκες διαβίωσης που διαμόρφωνε ο πόλεμος στην καθημερινότητα των πολιτών. Η μετάβαση από τον ενθουσιασμό και τη χαρά στο φόβο και την αδράνεια

και τανάπαλιν αποτέλεσε ένα μόνιμο χαρακτηριστικό της πολεμικής περιόδου και μια σταθερή υπόμνηση των συνεπειών που είχε ο πόλεμος στην ψυχροσύνθεση του πληθυσμού. Αυτές οι απότομες εναλλαγές των συναισθημάτων άρχισαν να γίνονται εντονότερες όσο πλησίαζε η επίθεση της γερμανικής πλευράς, η εκδήλωση της οποίας πυροδότησε ένα μεγάλο ρεύμα αναχώρησης από την περιοχή, το οποίο έγινε μαζικότερο μετά την αιφνίδια αποχώρηση των ελληνικών διοικητικών, αστυνομικών και στρατιωτικών αρχών και μπροστά στην επικείμενη άφιξη των γερμανικών στρατευμάτων. Το ρεύμα της μεγάλης φυγής καθοδηγήθηκε σε μεγάλο βαθμό από το ρευστό σκηνικό που διαμόρφωνε η κατάρρευση της κρατικής εξουσίας στην περιοχή, αναδεικνύει όμως αρκετά χαρακτηριστικά τους λόγους και τα κίνητρα που ωθούν τους ανθρώπους μέσα σε συγκεκριμένες συνθήκες να υιοθετήσουν ανάλογες επιλογές. Επιπλέον, οι ιδιαίτερες συνθήκες εκείνων των ημερών έκαναν ακόμα πιο διακριτές τις υπάρχουσες διχοτομήσεις στο εσωτερικό της τοπικής κοινωνίας μιας και η «επιλογή» της φυγής ήταν μια απόφαση που σε μεγάλο βαθμό υπαγορεύτηκε από την κοινωνική θέση και καταγωγή, καθώς αυτοί που έφευγαν σε μεγάλο βαθμό προέρχονταν από τα ανώτερα, μεσαία και μικροαστικά στρώματα (δημόσιοι υπάλληλοι, επαγγελματίες), ενώ συνήθως έλκυαν την καταγωγή τους από διάφορες περιοχές της Παλαιάς Ελλάδας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Εξάρχου, Θωμάς. 1941, *Η καθημερινή ζωή και ιστορικά στοιχεία*. Ξάνθη: Αυτοέκδοση, 2014.
- Εξάρχου, Θωμάς. *Δεκαπέντε μήνες μιας πόλης, Ξάνθη Ιανουάριος 1940-Απρίλιος 1941*. Ξάνθη: Π.Α.ΚΕ.ΘΡΑ., 1999.
- Ιωαννίδης, Στέφανος. *Κάμιнос πυρός καιόμενη. Αυτοβιογραφικό 2, του πολέμου, της κατοχής*. Ξάνθη: Δήμος Ξάνθης, 1998.
- Καβάλα, Μαρία. «Η Θεσσαλονίκη στη γερμανική κατοχή (1941-1944): κοινωνία, οικονομία, διωγμός Εβραίων». Αδημοσίευτη διδακτορική

διατριβή, τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή, Πανεπιστήμιο Κρήτης, 2009.

Πέγιος, Γιώργος. *Κατοχή-Αφελληνισμός-Εθνική Αντίσταση*. Καβάλα: Χρονόμετρο, 1996.

Χανδρινός, Ιάσοντας. *Πόλεις σε πόλεμο. Ευρωπαϊκά αστικά κέντρα υπό γερμανική κατοχή*. Αθήνα: Ο μωβ σκίουρος, 2018.

Χανδρινός, Ιάσοντας. *Το τιμωρό χέρι του λαού. Η δράση του ΕΛΑΣ και της ΟΠΛΑ στην κατεχόμενη πρωτεύουσα 1942-1944*. Αθήνα: Θεμέλιο, 2012.

Χαραλαμπίδης, Μενέλαος. *Η εμπειρία της Κατοχής και της Αντίστασης στην Αθήνα*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2012.

Αρχειακές Πηγές και Τύπος

Γ.Α.Κ. Ξάνθης, Αρχείο Πρωτοδικείου Ν. Ξάνθης

Ε.Λ.Ι.Α.-Μ.Ι.Ε.Τ. Θεσσαλονίκης, Αρχείο Βουλγαρική Κατοχή στη Μακεδονία και Θράκη

Εφημερίδα *Προοδευτική*, 9/2/1941

Ιστορικό και Λαογραφικό Μουσείο Ξάνθης, Αρχείο Κατίνας Σεραμέτη

Ιστορικό και Λαογραφικό Μουσείο Ξάνθης, Αρχείο Χαρίκλειας Μαργαριτοπούλου

Ιστορικό και Λαογραφικό Μουσείο Ξάνθης, Αρχείο Χαρίκλειας Μαργαριτοπούλου

Η Αντίσταση στον Έβρο: Η περίπτωση του Γεωργίου Σταθάτου

Κορτεσία Πασαδάκη-Μουλούδη
Υποψήφια διδάκτωρ, ΤΙΕ/ΔΠΘ

Στον Νομό Έβρου, το ανάγλυφο του εδάφους, η στενότητα του χώρου, η έλλειψη οπλισμού μετά την απόσυρση του στρατού από τον Μεταξά, η προσάρτηση της Αλεξανδρούπολης στη βουλγαρική ζώνη κατοχής και η σχεδόν πλήρης αποκοπή από τον εθνικό κορμό¹ ενίσχυσαν τον προβληματισμό των τοπικών μελών του ΚΚΕ για τη δυνατότητα οργάνωσης αντιστασιακού κινήματος παρά το γεγονός ότι μικρές κομματικές ομάδες στο Πύθιο, τους Πετράδες, τη Σιταριά, τη Θυρέα και το Ασημένιο δρούσαν από τη μεταξική ακόμα περίοδο, σε χαμηλό όμως επίπεδο πολιτικά.²

¹ Η κυβέρνηση Τσολάκογλου ενημερώθηκε ότι ο Έβρος δεν αποτελούσε τμήμα της βουλγαρικής ζώνης και ήταν υπό τη γερμανική διοίκηση της περιφέρειας Θεσσαλονίκης-Αιγαίου μόνον όταν, τον Ιούνιο του 1941, ο Γερμανός Διοικητής του Έβρου ταγματάρχης von Kleist αιτήθηκε την τοποθέτηση ελληνικής διοίκησης. Νομάρχης Έβρου ανέλαβε ο γερμανομαθής προπολεμικός Γενικός Επιθεωρητής Στοιχειώδους Εκπαίδευσης Ανατολικής Μακεδονίας-Θράκης Ιωάννης Φραγκούλης. Βλ. Βάιος Καλογρηάς, *Το αντίπαλο δέος-Οι εθνικιστικές οργανώσεις Αντίστασης στην κατεχόμενη Μακεδονία (1941-1944)* (Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2012), 109-110· Δημήτρης Σεϊτανίδης, *Το Σουφλί και η Ιστορία του-Από τον 1910 μέχρι τον 1950* (Αθήνα: Εταιρεία Θρακικών Μελετών, 1959), 258, 260· Κώστας Ψυλλίδης, *Απ' την Κατοχή στην Αντίσταση Ν. Έβρου 1941-1944* (Αλεξανδρούπολη: Εκδόσεις «Γραφίς», 1999), 14-15.

² Βαγγέλης Κασάπης, *Στον κόρφο της Γκόμπρενας*, τόμος Α' (Κομοτηνή: Κ.Ι. Παπάζογλου, 1999), 40-41· Αγγελική Λαΐου, «Αντάρτες και συμμαχικές αποστολές στον γερμανοκρατούμενο Έβρο: η μαρτυρία του Αλέκου Γεωργιάδη» στο *Η Ελ-*

Η Αντίσταση, ωστόσο, χωρίς ηγετική κομμουνιστική στελεχική παρουσία και σε απόλυτη απομόνωση από τα κέντρα αποφάσεων και το ΕΑΜ (Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο) αναπτύχθηκε και έγινε στόχος διείσδυσης της βρετανικής πολιτικής από την έναρξή της.³

Υποχέριο της Βρετανίας και (εν γνώσει των Τούρκων) χώρος φιλοξενίας Βρετανών πρακτόρων,⁴ το Προξενείο Αδριανούπολης επιδίωξε τον σχηματισμό αντιαμικής οργάνωσης στα πρότυπα του ΕΔΕΣ (Εθνικός Δημοκρατικός Ελληνικός Σύνδεσμος) στην περιφέρεια Έβρου και συνετέλεσε στη συγκρότηση της «Εθνικής Οργάνωσης Ορεστιάδος» υπό τον υπομοίραρχο Χριστόπουλο και τον ανθυπομοίραρχο Πασσά της τοπικής Υποδιοίκησης Χωροφυλακής.⁵ Η οργάνωση είχε σύνδεση με το Στρατηγείο Μέσης Ανατολής μέσω του Προξενείου⁶ και μεταβίβαζε τις πληροφορίες τις οποίες συγκέντρωνε από δίκτυο πρακτόρων· διαλύθηκε, ωστόσο, μετά τη σύλληψη και τη φυλάκιση των δύο επικεφαλής στελεχών.⁷

λάδα 1936-44 *Δικτατορία, Κατοχή, Αντίσταση*, επιμ. Χάγκεν Φλάισερ και Νίκος Σβορώνος (Αθήνα: Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, 1989), 302· Θανάσης Μπράβος, «Κατοχή και εμφύλιος στον γεμανοκρατούμενο Έβρο-Η περίπτωση των τεσσάρων χωριών του», *Θρακικά*, τόμ. 13, σειρά Β' (2001-2003): 145-172, 14· Λεωνίδας Τερζούδης και Φώτης Βλάχος, *Η Εθνική Αντίσταση στον Έβρο-Οι αγωνιστές μιλούν και γράφουν* (Αθήνα: Εκδόσεις «Δημόκριτος», 1985), 225-236.

³ Η σύνδεση με την κεντρική ηγεσία του ΕΑΜ έγινε μόνον τον Φεβρουάριο του 1944, βλ. Μπράβος, «Κατοχή και εμφύλιος», 146, 148 και Τάσος Χατζηαναστασίου, *Αντάρτες και Καπετάνιοι* (Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη, 2016), 60.

⁴ Ρυθμιστής της δράσης των Βρετανών ήταν ο Χάρολντ Γκίμπσον, Dipson, κατά τη Λαϊού, πράκτορας της ΜΙ6. Βλ. Λαϊού, «Αντάρτες και συμμαχικές αποστολές», 308· Φωτεινή Τομαή, *Κωδικός Γκάντερ* (Αθήνα: Α.Α. Λιβάνη, 2018), 74.

⁵ Απόστολος Δασκαλάκης, «Ιστορία της Χωροφυλακής 1936-1950», *Ιστορία της Κατοχής* (blog), 2013. Ανακτήθηκε 10 Οκτωβρίου 2022, από το <http://istoriakatoxis.blogspot.com>· Κασάπης, *Στον κόρφο της Γκόμερνας*, τόμος Α', 221· Τομαή, *Κωδικός Γκάντερ*, 73.

⁶ Έλληνες υπάλληλοι στο Διδυμότειχο και το Προξενείο Αδριανούπολης απέκτησαν επαφή με τη διοίκηση Μακεδονίας και μεταβίβαζαν πληροφορίες από την περιφέρειά της στο Κάιρο (Καλογρηάς, *Το αντίπαλο δέος*, 165).

⁷ Δασκαλάκης, «Ιστορία της Χωροφυλακής»· Λαϊού, «Αντάρτες και συμμαχικές αποστολές», 306.

Μία δεύτερη οργάνωση, οι «ΒΥΕ»⁸ (Βόρειοι Υποστηρικταί Ελλάδος) στην Ορεστιάδα, διαλύθηκε και αυτή ως αποτέλεσμα της εκτέλεσης ηγετικών στελεχών της στις φυλακές Παύλου Μελά και το Προξενείο Αδριανούπολης, σε νέα προσπάθεια συγκρότησης ελεγχόμενης από αυτό αντιστασιακής κίνησης, δημιούργησε την «Εθνική Οργάνωση Έβρου» τον Ιούλιο του 1942.⁹ Η νέα οργάνωση, με έδρα την περιοχή Τζιαντί-Ντερέ στα Βρυσικά Διδυμοτείχου, κατευθυνόταν από τον υπεύθυνο του Γραφείου Πληροφοριών του Προξενείου έφεδρο λοχαγό Ιωάννη Δεμερτζή από το Σουφλί και τη διοίκησή της ανέλαβε ο ταγματάρχης Σταθάτος με τα ψευδώνυμα «Ξίφος», «16» ή «Γέρος», «Γέρο-Μίλτων», κατά τη σύζυγό του Ελένη Μπιλιουρτζή-Σταθάτου.¹⁰

⁸ Κατά τον Δασκαλάκη η «ΒΥΕ» είχε ως κύρια στελέχη τον ταγματάρχη χωροφυλακής Δρέμπελα και τον υπομοίραρχο Κατσαρέα οι οποίοι τον Φεβρουάριο του 1943 σκοτώθηκαν από αγνώστους στα ελληνοτουρκικά σύνορα στην προσπάθεια διαφυγής τους (Δασκαλάκης, «Ιστορία της Χωροφυλακής»).

⁹ Στελέχη της οργάνωσης ήταν οι Άγγελος Ζωγράφου, Νίκος Βαφειάδης, Ανδρέας Αραμπατζής, Αθανάσιος Πανταζίδης, δήμαρχος Ορεστιάδας, Εμμανουήλ Ρήγας, Παναγιώτης Δεμερτζής, μετέπειτα δήμαρχος Σουφλίου, Νικόλαος Ψαράκης, Κώστας Σγουρίδης πρόεδρος Λουτρών και ο Θωμάς Λαλέτας από την Αλεξανδρούπολη (Ιωάννης Γιαννακόπουλος, Απόστολος Κακαλής και Πολύμερος Ζαμπούκης, *Γεώργιος Σταθάτος Αντισυνταγματάρχης 1893-1943* (Ορεστιάδα: Διδασκαλικός Σύλλογος Ορεστιάδος, 1971), 19-20· Τερζούδης και Βλάχος, *Η Εθνική Αντίσταση στον Έβρο*, 49-50).

¹⁰ Συνέντευξη της συζύγου του Ελένης Μπιλιουρτζή-Σταθάτου στη Βικτώρια Τσονίδου, εκπομπή *Επώνυμοι και Ανώνυμοι*, Δημοτική Ραδιοτηλεόραση Ορεστιάδος. Ανακτήθηκε 25 Ιουνίου 2017 από το www.youtube.com. Γιαννακόπουλος, Κακαλής και Ζαμπούκης, *Γεώργιος Σταθάτος*, 19-20· Ευάγγελος Καμαριανάκης, *Ηρωικά και Πνευματικά μορφά της Θράκης* (Αλεξανδρούπολη: Νομαρχιακή Επιτροπή Λαϊκής Επιμόρφωσης Έβρου, 1974), 168-169.

Εικόνα 1. Γεώργιος Σταθάτος (1893-1943). Πηγή: Αρχείο οικογένειας Γεωργίου Σταθάτου

Ο Γεώργιος Μπόιντογλου (Μποϊδίδης-Σιταρίδης), μετέπειτα Σταθάτος, γεννήθηκε το 1893 στα Κόμαρα Ορεστιάδας, με καταγωγή από το Ορτάκιοϊ (Ιβαΐλοβγκραντ Βουλγαρίας), μια κωμόπολη με δυναμικό ελληνικό στοιχείο και αξιόλογη εκπαιδευτική δράση.¹¹ Ο Γεώργιος ήταν από ευκατάστατη οικογένεια, είχε πνευματική ικανότητα, ιδιαίτερη κλίση στη ζωγραφική και φοίτησε προαιρετικά στη στοιχειώδη τετρατάξια εκπαίδευση, η οποία φιλοξενούνταν στον χώρο της εκκλησίας των Κομάρων, με την οικονομική στήριξη της Μητρόπολης Αδριανούπολης και του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Αδριανούπολης.¹²

¹¹ Γιαννακόπουλος, Κακαλής και Ζαμπούκης, *Γεώργιος Σταθάτος*, 8-9· Ελευθέριος Χαμαλίδης, *Κόμαρα στη ροή του χρόνου* (Ορεστιάδα: Μορφωτικός Πολιτιστικός Σύλλογος Κομάρων, 2021), 199.

¹² Γιαννακόπουλος, Κακαλής και Ζαμπούκης, *Γεώργιος Σταθάτος*, 9-11· Καμαρινάκης, *Ηρωικά και Πνευματικά μορφά της Θράκης*, 163· Χαμαλίδης, *Κόμαρα στη ροή του χρόνου*, 199.

Μετά από την παρακολούθηση της Πέμπτης και Έκτης τάξης στο «Μουσταφά Πασά», το σημερινό Σβίλενγκραντ της Βουλγαρίας, συνέχισε την εκπαίδευσή του στο μοναδικό στη Θράκη Γυμνάσιο, στην Αδριανούπολη, ως οικότροφος της Μητρόπολης Αδριανούπολης με οικονομική ενίσχυση από το εκεί ελληνικό Προξενείο. Στη διάρκεια των σπουδών του, το τουρκόηχο και τουρκικής ρίζας επίθετο του Γεωργίου, Μπόιντογλου (*buğday*: σιτάρι στα τουρκικά), μετατράπηκε αρχικά σε Σταράτος και αργότερα σε Σταθάτος.¹³ Το 1911, κλιμάκιο της «Εταιρείας προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων» με έδρα την Αθήνα επέλεξε τον Σταθάτο ως άριστο, μεταξύ άλλων μαθητών, για να φοιτήσει στο Διδασκαλείο Θεσσαλονίκης μετά τη Δευτέρα τάξη του τετρατάξιου εκπαιδευτηρίου.¹⁴

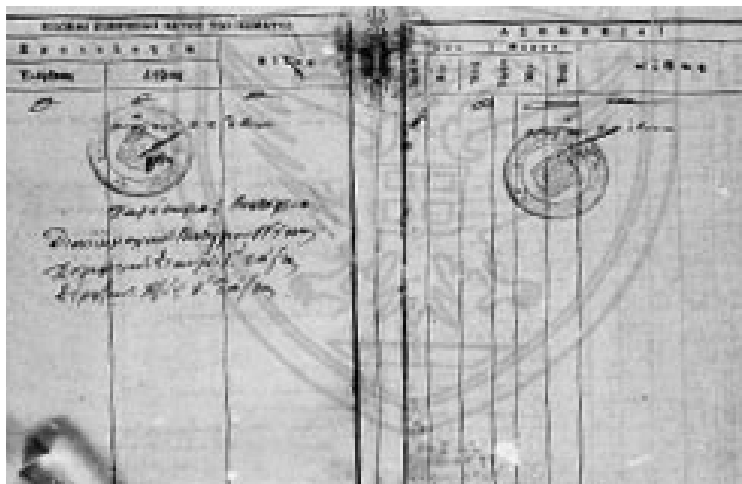
Ο σπουδαστής Σταθάτος συμμετείχε στον ενθουσιασμό της απελευθέρωσης της Θεσσαλονίκης και με την κήρυξη του Ελληνοβουλγαρικού Πολέμου διέκοψε τις σπουδές του, κατατάχθηκε ως εθελοντής στον ελληνικό στρατό στο Ευζωνικόν και διακρίθηκε στις μάχες του Κιλκίς και του Λαχανά.¹⁵ Αποφοίτησε από το Διδασκαλείο το 1914, δίδαξε για σύντομο χρονικό διάστημα στο χωριό Τούσινη στα σύνορα Ελλάδας και Σερβίας και μετά από νέα κατάταξη στον στρατό προήχθη σε ανθυπολοχαγός Πεζικού.¹⁶

¹³ Γιαννακόπουλος, Κακαλής και Ζαμπούκης, *Γεώργιος Σταθάτος*, 11-13· Καμαριανάκης, *Ηρωικά και Πνευματικά μορφαί της Θράκης*, 163· Χαμαλίδης, *Κόμαρα στη ροή του χρόνου*, 199.

¹⁴ Γιαννακόπουλος, Κακαλής και Ζαμπούκης, *Γεώργιος Σταθάτος*, 13-14· Χαμαλίδης, *Κόμαρα στη ροή του χρόνου*, 199-200.

¹⁵ Καμαριανάκης, *Ηρωικά και Πνευματικά μορφαί της Θράκης*, 164-165.

¹⁶ Γιαννακόπουλος, Κακαλής και Ζαμπούκης, *Γεώργιος Σταθάτος*, 16-17· Καμαριανάκης, *Ηρωικά και Πνευματικά μορφαί της Θράκης*, 165-166.

Εικόνα 2. Μετάλλια Γεωργίου Σταθάτου. Πηγή: Στρατιωτικός φάκελος Γεωργίου Σταθάτου

Γνώστης της γαλλικής και της τουρκικής και στρατιωτικά ικανός, στη μάχη του Σκρα τοποθετήθηκε σύνδεσμος του ελληνικού στρατού στη Γαλλική Διοίκηση της Κωνσταντινούπολης, πήρε μέρος στον Μικρασιατικό Πόλεμο (με αναδρομική προαγωγή σε υπολοχαγό για ανδραγαθία το 1923), εντάχθηκε στη στρατιά του Έβρου, τοποθετήθηκε Φρούραρχος Δικαίων και μετεκπαιδεύτηκε στη Στρατιωτική Σχολή Εφαρμογής Πολέμου, όπου διακρίθηκε στην κατάστροψη πολεμικών επιχειρήσεων.¹⁷ Τιμήθηκε με το Διασυμαχικό Μετάλλιο Νίκης, τον Πολεμικό Σταυρό Γ' Τάξης και το Μετάλλιο Αξίας Δ' Τάξης· ωστόσο, ως βενιζελικός αξιωματικός αποτάχθηκε από το στράτευμα μετά το Κίνημα του 1935.¹⁸

¹⁷ Γιαννακόπουλος, Κακαλής και Ζαμπούκης, *Γεώργιος Σταθάτος*, 17-18· Καμариανάκης, *Ηρωικά και Πνευματικά μορφά της Θράκης*, 167.

¹⁸ Κασάπης, *Στον κόρφο της Γκύμπρενας*, τόμος Α', 205· Χαμαλίδης, *Κόμαρα στη ροή του χρόνου*, 200· Ψυλλίδης, *Απ' την Κατοχή στην Αντίσταση Ν. Έβρου*, 40.

Ταγματάρχης της XII Μεραρχίας στο Διδυμότειχο στην αρχή του Β' Παγκοσμίου Πολέμου ανέλαβε τη διοίκηση του Στρατιωτικού Κέντρου Εκπαίδευσης στην Αλεξανδρούπολη¹⁹ και αργότερα, τον Νοέμβριο του 1940, τη διοίκηση των 19^{ου} και 20^{ου} Λόχων Ασφαλείας του 82^{ου} Συντάγματος, το οποίο, μαζί με βρετανικό Λόχο, οδήγησε με συνοχή²⁰ από το Βέρμιο σε ανώτερη αρχή στην Πάτρα²¹ μετά την κατάρρευση του μετώπου.²²

Αρχικά, τον Αύγουστο του 1941, ο Σταθάτος αρνήθηκε επίσημη πρόταση μετάβασής του στη Μέση Ανατολή με το υποβρύχιο Παπανικολής.²³ αργότερα ωστόσο, τον Οκτώβριο του 1941, αναχώρησε μέσω Τουρκίας, όμως στην πορεία του προς το Κάιρο, στη Νίγη, ήρθε σε επαφή με το Προξενείο Αδριανούπολης και επέστρεψε για την οργάνωση Αντίστασης στον Έβρο.²⁴

¹⁹ Σύμφωνα με τη σύζυγό του, ο Σταθάτος στα έμπεδα λειτουργούσε και ως κατ'άσκοπος εναντίον μελών της Αρμενικής κοινότητας της πόλης καθώς τα άτομα αυτά μετέφεραν στη Βουλγαρία πληροφορίες για το ελληνικό στράτευμα. Οι ενέργειες του Σταθάτου είχαν ως αποτέλεσμα το τέλος αυτής της δράσης.

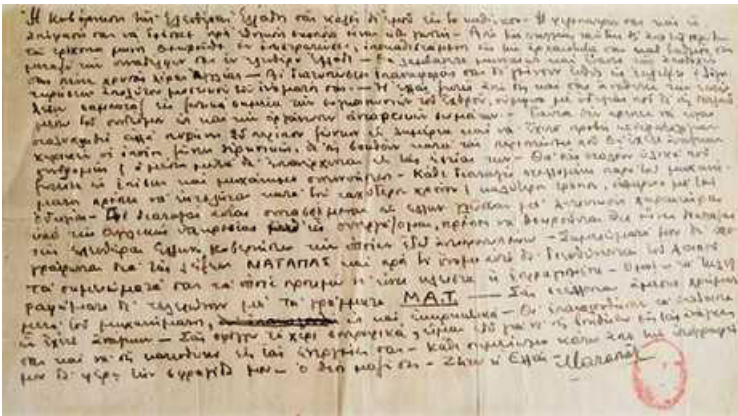
²⁰ Για την πράξη του αυτή τιμήθηκε από τις στρατιωτικές αρχές, βλ. συνέντευξη Ελένης Σταθάτου.

²¹ Ο Σταθάτος έδινε λανθασμένες πληροφορίες για την Καλαμάκα όσον αφορά τον τελικό προορισμό του Συντάγματος, βλ. συνέντευξη Ελένης Σταθάτου.

²² Γιαννακόπουλος, Κακαλής και Ζαμπούκης, *Γεώργιος Σταθάτος*, 18· Χαμαλίδης, *Κόμαρα στη ροή του χρόνου*, 200.

²³ Συνέντευξη Ελένης Σταθάτου.

²⁴ Γιαννακόπουλος, Κακαλής και Ζαμπούκης, *Γεώργιος Σταθάτος*, 18· Κασάπης, *Στον κόρφο της Γκύπρενας*, τόμος Α', 208· Χαμαλίδης, *Κόμαρα στη ροή του χρόνου*, 200.

Εικόνα 3. Ανακοίνωση επιστράτευσης για οργάνωση αντίστασης στον Σταθάτο από τον Γεώργιο Β' (Ματαπάς). Πηγή: Αρχείο οικογένειας Γεωργίου Σταθάτου

Ο Σταθάτος, όπως πολλοί αξιωματικοί του Στρατού, είχε αποστολή ως πληρεξούσιος της ελληνικής κυβέρνησης στη Μέση Ανατολή ενώ λάμβανε μισθό μέσω του Προξενείου Αδριανούπολης με το οποίο είχε στενή επαφή και συνεργασία, όπως και με τον συμμαχικό στρατό και τη βρετανική υπηρεσία Intelligence Service.²⁵ Οι ιδιότητές του αυτές αρχικά δεν ήταν γνωστές στους αντάρτες με τους οποίους συμφώνησε να συνεργαστεί στην ανάπτυξη αντιστασιακού κινήματος μετά την επιστροφή του στον Έβρο.²⁶

Οι αξιωματικοί του διαλυθέντος ελληνικού στρατού με διαφορετική πολιτική αντίληψη επέλεξαν την ένταξή τους στην αντιστασιακή ομάδα η οποία ήταν κοντά στην ιδεολογική τους ταυτότητα παρά την προσπάθεια του ΕΑΜ να προσεγγίσει όλη την ταξική

²⁵ Κασάπης, *Στον κόρφο της Γκύμπρενας*, τόμος Α', 207, 216· Συνέντευξη Ελένης Σταθάτου.

²⁶ Η αποκάλυψη έγινε από τον Σαράντη Δρατζίδη (Σαράντης) τον Μάρτιο του 1943 και ο Σταθάτος κλήθηκε σε εξηγήσεις όσον αφορά τον ρόλο τον οποίο του είχε αναθέσει το Προξενείο στην οργάνωση της Αντίστασης (Κασάπης, *Στον κόρφο της Γκύμπρενας*, τόμος Α', 207, 216).

στρωμάτωση του στρατεύματος χωρίς ιδιαίτερη επιτυχία λόγω της συντηρητικής νοοτροπίας η οποία απέρριψε από τη στρατιωτική εκπαίδευση αλλά και της φοβικής στάσης τους απέναντι στον εαμικό ριζοσπαστισμό και την κομμουνιστική εμπλοκή.²⁷

Στη Μακεδονία, με κεντρικό κυβερνητικό σχεδιασμό, πολλοί αξιωματικοί συμμετείχαν στα «Στρατιωτικά Τμήματα» στις νομαρχίες και τις Γενικές Διοικήσεις με στόχο μυστική στρατιωτική δράση και ενίσχυση της ελληνικής συνείδησης.²⁸ Στις περιφέρειες της Μακεδονίας και της Θράκης σημαντικός αριθμός μόνιμων αλλά και έφεδρων αξιωματικών συγκρότησαν την ΥΒΕ (Υπερασπισταί Βορείου Ελλάδος), μετέπειτα ΠΑΟ (Πανελλήνια Απελευθερωτική Οργάνωσις), από την πρώτη κατοχική περίοδο με αρχική πρόθεση ενοποίησης με τις αντιστασιακές οργανώσεις ΕΑΜ/ΕΛΑΣ, ΕΔΕΣ και ΕΚΚΑ (Εθνικό Κέντρο Κοινωνικής Αλληλεγγύης), όμως ο αντικομμουνιστικός τους προσανατολισμός τροφοδότησε τον δοσιλογισμό και συνέβαλε, μετά τη συντριβή τους από τον ΕΛΑΣ τον Νοέμβριο του 1943, στον σχηματισμό του ΕΕΣ (Εθνικός Ελληνικός Στρατός), το ανάλογο των Ταγμάτων Ασφαλείας στον χώρο της Μακεδονίας.²⁹ Όσον αφορά τον Έβρο, υπάρχουν αναφορές ανταρτών

²⁷ Μετά τη διάλυση «εθνικιστικών» τμημάτων μικρό μέρος των αξιωματικών προσχωρούσαν στον ΕΛΑΣ, ωστόσο, υπάρχουν και αναφορές για αιχμαλωσία ορισμένων από τον ΕΛΑΣ και υποχρεωτική συμμετοχή στα σώματα ανταρτών του. Βλ. Γιάννης Πριόβολος, *Αντιπαραθέσεις και διαμάχες στην κατεχόμενη Μακεδονία (1941-1944) Μόνιμοι αξιωματικοί στον ΕΛΑΣ Μακεδονίας* (Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2013), 123, 125-126 και Γεωργία Σπανού, «Ο ρόλος και η δράση των αξιωματικών της Αργολίδας 1941-1943» στο *Αριστερά και αστικός πολιτικός κόσμος 1940-1960*, Πρακτικά Συνεδρίου 17-20 Απριλίου 2013, επιμ. Μιχάλης Λυμπεράτος και Προκόπης Παπαστρατής (Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2014), 535-536, 541, 543.

²⁸ Καλογρηάς, *Το αντίπαλο δέος*, 152-153· Πριόβολος, *Αντιπαραθέσεις και διαμάχες*, 33.

²⁹ Καλογρηάς, *Το αντίπαλο δέος*, 183, 225· Δημήτρης Κουτσούρης, «Οι ‘Υπερασπισταί Βορείου Ελλάδος’ και η ‘Πανελλήνια Απελευθερωτική Οργάνωσις’ στην κατεχόμενη Μακεδονία (1941-1944)» στο *Λυμπεράτος και Παπαστρατής, Αριστερά και αστικός πολιτικός κόσμος 1940-1960*, 220-221, 223, 225, 228· Πριόβολος, *Αντιπαραθέσεις και διαμάχες*, 57-58.

για την παρουσία κατώτερων στρατιωτικών στα ένοπλα σώματα, αν και τονίστηκε αρνητικά η έλλειψη ανώτερων αξιωματικών οι οποίοι ήταν απαραίτητοι για τη στρατιωτική οργάνωση και εκπαίδευση των ανταρτικών ομάδων.³⁰

Ο Σταθάτος, ο πλέον ίσως σημαντικός ανώτερος αξιωματικός στην Αντίσταση στον Έβρο, με τη μεσολάβηση συμμαχικών πρακτόρων, τοποθετήθηκε αρχικά διοικητής του Νοσοκομείου Διδυμοτείχου για διευκόλυνση δράσης και, με τη βοήθεια του αξιωματικού Βασίλη Πιστικίδη ο οποίος είχε τοποθετηθεί επιθεωρητής Κοινοτήτων Έβρου καθώς και του νομάρχη Ιωάννη Φραγκούλη, επεξεργαζόταν, διασταύρωνε και διαβίβαζε στη Μέση Ανατολή πληροφορίες και σχεδιαγράμματα θέσεων του εχθρού σε σμίκρυνση από συνδέσμους με χώρο δράσης μέχρι τα εδάφη της Βουλγαρίας.³¹

Ο Σταθάτος οργάνωνε επίσης τη φυγάδευση Ελλήνων και συμμάχων με τη βοήθεια παράνομου εξοπλισμού (ασύρματος, σφραγίδες, πλαστές γερμανικές ταυτότητες και ταυτότητες για τη Μέση Ανατολή) τον οποίο φύλαγε στο σπίτι του Γρηγόρη Χρυσόχου στο Διδυμότειχο, συγκροτούσε αντιστασιακούς πυρήνες με πλαστά στοιχεία.³² Ο ίδιος, ως Ιωάννης Παπαδόπουλος, μεταμφιεσμένος σε αγρότη και πωλητή κρασιού (και με τη βοήθεια ιδιαίτερα του Χρυσόστομου Τσιριγώτη, ηγούμενου της Μονής Παναγιάς Πορταΐτισσας στην Κορνοφωλιά),³³ ήρθε σε επαφή με ηγετικά στελέχη των

³⁰ Λαΐου, «Αντάρτες και συμμαχικές αποστολές», 326.

³¹ Γιαννακόπουλος, Κακαλής και Ζαμπούκης, *Γεώργιος Σταθάτος*, 19· Καμαριανάκης, *Ηρωικά και Πνευματικά μορφά της Θράκης*, 168.

³² Ο μυστικός εξοπλισμός έπεσε τυχαία στην αντίληψη του Κρίτωνα ο οποίος με πρόφαση τον κίνδυνο για τη ζωή του Χρυσόχου κατέστρεψε τις ταυτότητες και τις σφραγίδες και μετέφερε τον ασύρματο σε δικό του ασφαλές σημείο (Κασάπης, *Στον κόρφο της Γκύμπρενας*, τόμος Α', 194· Τερζούδης και Βλάχος, *Η Εθνική Αντίσταση στον Έβρο*, 52). Ο Σταθάτος είχε προμηθεύσει τους συνδέσμους του στην Ορεστιάδα με στολή του ελληνικού στρατού για την έκδοση φωτογραφιών οι οποίες θα συνόδευαν τα πλαστά έγγραφα (Συνέντευξη Ελένης Σταθάτου).

³³ Η θέση της Κορνοφωλιάς ήταν εξαιρετική για σύνδεση και επαφή με το βουνό, βλ. Βαγγέλης Κασάπης, *Στον κόρφο της Γκύμπρενας*, τόμος Β' (Κομοτηνή: Κ.Ι. Παπάζογλου, 1999), 29.

ανταρτών.³⁴ Αποτέλεσμα της σημαντικής αυτής και πολυεπίπεδης δράσης ήταν η έλευση γερμανικού κλιμακίου έρευνας από τη Γιουγκοσλαβία.³⁵

Στις 5 Οκτωβρίου 1941 έφτασε στην Αλεξανδρούπολη ο Αργύρης Δαλκαράνης (Άρης),³⁶ προπολεμικός κομματικός καθοδηγητής στον Έβρο, και η κομμουνιστική επταμελής Περιφερειακή Επιτροπή Έβρου η οποία είχε συγκροτηθεί στην πόλη τον Ιούνιο του 1941, του ανέθεσε την ηγεσία. Ωστόσο, η επιμονή του στον ένοπλο αγώνα, δίχασε τις οργανώσεις, πολλές από τις οποίες τάχθηκαν εναντίον της ένοπλης Αντίστασης λόγω έλλειψης οπλισμού, χρημάτων και υποδομών.³⁷

Ο πρώτος ορεινός πυρήνας αντιστασιακής δράσης³⁸ στον Έβρο εμφανίστηκε τον Μάιο του 1942, και στις 20 Ιουλίου 1942, στο ύψωμα Καρά Τεπέ στο χωριό Ασημένιο, έκανε την ιδρυτική του συνδιάσκεψη στην οποία αρχηγός ανακηρύχθηκε ο Άρης με αρχηγούς ομάδων τον Βαΐτση Καραπαναγιώτη (Τηλέμαχος) και τον Γιώργο Δρατζίδη.³⁹ Ο Άρης εγκαινίασε το αντάρτικο με τη δολοφονία του νομάρχη Έβρου Ιωάννη Φραγκούλη στο Διδυμότειχο από

³⁴ Γιαννακόπουλος, Κακαλής και Ζαμπούκης, *Γεώργιος Σταθάτος*, 19, 22· Κασάπης, *Στον κόρφο της Γκύμπρενας*, τόμος Α', 188, 193-5· Μπράβος, «Κατοχή και εμφύλιος», 151· Τερζούδης και Βλάχος, *Η Εθνική Αντίσταση στον Έβρο*, 52.

³⁵ Γιαννακόπουλος, Κακαλής και Ζαμπούκης, *Γεώργιος Σταθάτος*, 23.

³⁶ Ο Άρης από τον Λαγκαδά ήταν κομματικό στέλεχος με δράση και ριψοκίνδυνο χαρακτήρα. Μετά τη μεταξική δίωξη των αριστερών έχασε τη σύνδεσή του με τους κεντρικούς κομματικούς μηχανισμούς και λειτούργησε ανεξάρτητα ως παράνομος καθοδηγητής στον Έβρο μέχρι την κήρυξη του πολέμου (Τερζούδης και Βλάχος, *Η Εθνική Αντίσταση στον Έβρο*, 29).

³⁷ Κασάπης, *Στον κόρφο της Γκύμπρενας*, τόμος Α', 37, 47, 61-63· Μπράβος, «Κατοχή και εμφύλιος», 148· Τερζούδης και Βλάχος, *Η Εθνική Αντίσταση στον Έβρο*, 18, 29-30.

³⁸ Κανένα τμήμα του ΕΛΑΣ δεν συγκροτήθηκε μέσα στο 1942 στη Θράκη. Ουσιαστικά η συγκρότηση του ΕΛΑΣ στην Ανατολική Μακεδονία και Θράκη έγινε τον Σεπτέμβριο του 1943 με τμήματα κυρίως από πρόσφυγες (Χατζηαναστασίου, *Αντάρτες και Καπετάνιοι*, 71, 98).

³⁹ Κασάπης, *Στον κόρφο της Γκύμπρενας*, τόμος Α', 76-77· Μπράβος, «Κατοχή και εμφύλιος», 149· Τερζούδης και Βλάχος, *Η Εθνική Αντίσταση στον Έβρο*, 34.

την κομματική οργάνωση Πετράδων (Γιώργος Δρατζίδης, Αργύρης Μπούρας ή Ανδρούτσος) στις 13 Μαΐου 1942 και του δημάρχου Σουφλίου Πασχάλη Νάνου στο Σουφλί στις 3 Αυγούστου 1942 με εκτελεστή τον ίδιο.⁴⁰

Πρόθεση του Άρη ήταν η δίωξη των κομμουνιστών από τους Γερμανούς ώστε να εξαναγκαστούν να καταφύγουν στο βουνό για ένοπλο απελευθερωτικό αγώνα ο οποίος έγινε η προσωπική του εμμονή σε ανώριμες ακόμα συνθήκες.⁴¹ Η πλειονότητα του πληθυσμού του Έβρου δυσανασχέτησε, πολλά στελέχη διέφυγαν στη Μέση Ανατολή αποδυναμώνοντας την Αντίσταση, και η Περιφερειακή Επιτροπή, με νέο εαμικό έντυπο υλικό,⁴² εναντιώθηκε στην αδιάλλακτη πολιτική του Άρη για την αποκλειστική διαχείριση της Αντίστασης από τους κομμουνιστές.⁴³

Η αντιστασιακή δράση, η οποία συνεχίστηκε, και η κλοπή εξοπλισμού από αστυνομικούς σταθμούς σε χωριά του βόρειου Έβρου από τα τέλη του 1942 υποχρέωσαν τη γερμανική διοίκηση να απο-

⁴⁰ Γιαννακόπουλος, Κακαλής και Ζαμπούκης, *Γεώργιος Σταθάτος*, 21· Κασάπης, *Στον κόρφο της Γκύμπρενας*, τόμος Α', 72, 105-106· Τερζούδης και Βλάχος, *Η Εθνική Αντίσταση στον Έβρο*, 30· Ψυλλίδης, *Απ' την Κατοχή στην Αντίσταση Ν. Έβρου*, 21-23.

⁴¹ Τερζούδης και Βλάχος, *Η Εθνική Αντίσταση στον Έβρο*, 30.

⁴² Οι απόπειρες σύνδεσης του Ορέστη Καπλάνη, στελέχους της αντιστασιακής ομάδας Αλεξανδρούπολης, με την Καβάλα ήταν χωρίς αποτέλεσμα διότι και τα κομματικά στελέχη της Καβάλας ήταν ασύνδετα μέχρι την άνοιξη του 1942. Η προσπάθεια του ΚΚΕ να έρθει σε επαφή με την Αλεξανδρούπολη αποστέλλοντας στην περιοχή τον Γιώργο Παρθένη τον Ιανουάριο του 1942 απέτυχε με τη σύλληψη του από τις βουλγαρικές αρχές. Το πρώτο εαμικό υλικό έφτασε στον Έβρο μέσω Καβάλας, καθοδηγητικό κέντρο του ΚΚΕ για την Ανατολική Μακεδονία και Θράκη, τον Δεκέμβριο του 1942. (Κασάπης, *Στον κόρφο της Γκύμπρενας*, τόμος Α', 39, 125-126· Χατζηναστασίου, *Αντάρτες και Καπετάνιοι*, 65-67).

⁴³ Σε έκθεση πράκτορα του «Κέντρου Πληροφοριών Αδριανουπόλεως» αναφέρεται η ενδεχόμενη συνεργασία του Άρη με τη βουλγαρική προπαγάνδα, βλ. Τάσος Χατζηναστασίου, «Η Εθνική Αντίσταση στον γερμανοκρατούμενο Έβρο μέσα από τα μάτια ενός Έλληνα πράκτορα στην Αδριανούπολη το 1944», *Περί Θράκης*, τόμ. 4 (2004): 189-210, 198. Βλ. επίσης Κασάπης, *Στον κόρφο της Γκύμπρενας*, τόμος Α', 74· Τερζούδης και Βλάχος, *Η Εθνική Αντίσταση στον Έβρο*, 30.

σύρει τους χωροφύλακες στο Διδυμότειχο, με αποτέλεσμα η ανταρτοκρατούμενη ύπαιθρος να αποτελεί μακρινό κομμάτι της Ελεύθερης Ελλάδας⁴⁴ με την οποία, ωστόσο, δεν επικοινωνούσε.⁴⁵

Ο Σταθάτος, με ολιγομελή ομάδα δημοκρατικών,⁴⁶ επιχείρησε τη στρατολόγηση αγωνιστών και τη συγκρότηση νέων αντιστασιακών συντηρητικών πυρήνων περιερχόμενος την ύπαιθρο του Έβρου ενώ συνέχισε την αποτελεσματική αποστολή στη Μέση Ανατολή πληροφοριών⁴⁷ για τις οχυρωματικές θέσεις και τη δύναμη του εχθρού σε μεγάλη έκταση.⁴⁸

Στο πλαίσιο της εαμικής πολιτικής για ενότητα δράσης, τα ηγετικά στελέχη των ανταρτών Βαγγέλης Κασάπης (Κρίτων), Διαμαντής Παγιώτας (Μίμης) και Βασίλης Ποδάρας (Κώστας), με έδρα τη Γκύμπρενα κοντά στο χωριό Λευκίμμη, από τα τέλη Ιανουαρίου του 1943 επιχείρησαν, μέσω του δικηγόρου από το Σουφλί Λεωνίδα Τιάκα (Λυκούργος), δοκιμαστική κρούση για συνεργασία στον νέο δήμαρχο Σουφλίου Παναγιώτη Δεμερτζή, στον έφεδρο υπολοχαγό

⁴⁴ Απελευθερωμένες εκτάσεις τις οποίες η ελληνική Αντίσταση συγκρότησε διοικητικά.

⁴⁵ Κασάπης, *Στον κόρφο της Γκύμπρενας*, τόμος Α', 72· Τερζούδης και Βλάχος, *Η Εθνική Αντίσταση στον Έβρο*, 36, 38· Ψυλλίδης, *Απ' την Κατοχή στην Αντίσταση Ν. Έβρου*, 21-23.

⁴⁶ Χρυσάνθος Καρνωτίδης, Γεώργιος Μανουηλίδης, Κάλφας και ο Θωμάς Μαλαμίδης από το Θούριο, ο έμπιστος του Σταθάτου (Γιαννακόπουλος, Κακαλής και Ζαμπούκης, *Γεώργιος Σταθάτος*, 22· Συνέντευξη της Ελένης Σταθάτου).

⁴⁷ Καταγραφή του αριθμού των γερμανικών τρένων και των φορτίων τους τα οποία περνούσαν από τον σιδηροδρομικό σταθμό του Τυχίου (Τυχερού) και η θέση και οι εγκαταστάσεις του αεροδρομίου της Βάρνας στη Βουλγαρία είναι δύο από τις πληροφορίες τις οποίες θυμήθηκε η Ελένη Σταθάτου, καθώς και το γεγονός ότι όλες οι αναφορές σε μικρά χαρτάκια, τα οποία συχνά έκρυβαν οι σύνδεσμοι στα πηλήκια και τα καπέλα τους, συγκεντρωνόταν στο σπίτι του Αθανάσιου Πανταζίδη στην Ορεστιάδα και, μετά από την επεξεργασία και μεγέθυνσή τους, μεταφερόταν από τον σύνδεσμο Θωμά με καταγωγή από το Χειμώνιο στο Προξενείο Αδριανούπολης, με προρορισμό το Στρατηγείο της Μέσης Ανατολής (Συνέντευξη της Ελένης Σταθάτου).

⁴⁸ Γιαννακόπουλος, Κακαλής και Ζαμπούκης, *Γεώργιος Σταθάτος*, 23· Καμαριανάκης, *Ηρωικά και Πνευματικά μορφά της Θράκης*, 171.

και βρετανικό σύνδεσμο Βασίλη Βασιλειάδη και τον Πασχάλη Μυτιλέτση από τη Λευκίμμη· ενώ ο Άρης, στην απόπειρά του να πάρει κομματική εντολή, συνελήφθη και εκτελέστηκε τέλη Μαρτίου του 1943 αφήνοντας «κενό ηγεσίας».⁴⁹

Από τους Δεμερτζή και Βασιλειάδη προτάθηκαν τα ονόματα του νέου νομάρχη Σταύρου Ευταξία (Αετός) και του ταγματάρχη Σταθάτου για προσχώρηση στην εαμική κίνηση, καθώς η «Εθνική Οργάνωση Έβρου» είχε ήδη συνεργασία με τους αντάρτες Ξάνθο (Γιάννης Σεϊδάρης), Ανδρούτσο και Φλέσσα (Βαγγέλης Κατμερίδης).⁵⁰ Η εαμική ιδρυτική συνάντηση έγινε στις 5 Φεβρουαρίου 1943 και εξελέγη επταμελής Επιτροπή από αντιπροσώπους όλων των δημοκρατικών φορέων, με την πλειοψηφία να ανήκει στο Κομμουνιστικό Κόμμα το οποίο είχε και την πρωτοβουλία.⁵¹

Μετά από πρόταση του Σαράντη Δρατζίδα⁵² για οργάνωση επαφής των ανταρτών με το Προξενείο Αδριανούπολης μέσω ασυρμάτου στο βουνό, ο Σταθάτος πρότεινε να αποσταλούν στο Προξενείο για εκπαίδευση στις επικοινωνίες δύο νέοι αντάρτες, ο Φλέσσας και ο Θεόδωρος Κατμερίδης (Ανανίας), τους οποίους ο ίδιος βοήθησε να περάσουν στο τουρκικό έδαφος.⁵³

Τον Απρίλιο του 1943 έγινε πρόταση στον Σταθάτο για την αρχηγία των ενοποιημένων αντιστασιακών οργανώσεων με την πλασίωση των ανταρτών Σαράντη και Τηλέμαχου και μετάβασή του

⁴⁹ Κασάπης, *Στον κόρφο της Γκύμπρενας*, τόμος Α', 185· Τερζούδης και Βλάχος, *Η Εθνική Αντίσταση στον Έβρο*, 45-46, 49· Χατζηναστασίου, *Αντάρτες και Καπετάνιοι*, 118· Χατζηναστασίου, «Η Εθνική Αντίσταση στον γερμανοκρατούμενο Έβρο», 200.

⁵⁰ Κασάπης, *Στον κόρφο της Γκύμπρενας*, τόμος Α', 198· Τερζούδης και Βλάχος, *Η Εθνική Αντίσταση στον Έβρο*, 50, 288, 290, 292.

⁵¹ Μπράβος, «Κατοχή και εμφύλιος», 150-151.

⁵² Ο Σαράντης φαίνεται πως είχε προσχωρήσει στην ομάδα Σταθάτου και αναφέρεται σημαντικός χρηματισμός του (Γιαννακόπουλος, Κακαλής και Ζαμπούκης, *Γεώργιος Σταθάτος*, 22), ενώ καταγράφονται συγκεκριμένες συμπεριφορές και οικονομική άνεση ως ενδείξεις «εθνικιστικής» του τοποθέτησης (Κασάπης, *Στον κόρφο της Γκύμπρενας*, τόμος Α', 207-209, 213).

⁵³ Κασάπης, *Στον κόρφο της Γκύμπρενας*, τόμος Α', 209.

στο βουνό με συνοδεία τον Μίμη.⁵⁴ Ωστόσο, στα ανταρτικά σώματα εμφανίστηκε ο Γιάννης Γαλεάδης (Οδυσσέας),⁵⁵ δεύτερος γραμματέας της κομματικής οργάνωσης Ξάνθης, ο οποίος ισχυρίστηκε ότι είχε σταλεί από το ΚΚΕ ως καθοδηγητής Αντίστασης στον Έβρο χωρίς, όμως, δυνατότητα ελέγχου της ταυτότητάς του από την τοπική ηγεσία του κόμματος.⁵⁶

Εικόνα 4. Πενταμελής επιτροπή ανταρτών: Β. Κατμερίδης (Φλέσσας), Σ. Σαμουρίδης (Μπάμπης), Γ. Γαλεάδης (Οδυσσέας), Δ. Παγιώτας (Μίμης), Β. Καραπαναγιώτης (Τηλέμαχος) (Σεπτέμβριος 1943). Πηγή: Ο Οδυσσέας του Έβρου, Σημειώσεις για τον Εμφύλιο, <https://greekcivilwar.wordpress.com/>

⁵⁴ Ο Κασάπης αναφέρεται στην πρόθεση των ανταρτών να απομονώσουν τον Σταθάτο από την επίδραση του Προξενείου Αδριανούπολης αλλά ταυτόχρονα και να ικανοποιήσουν τη συντηρητική δημοκρατική παράταξη με την αξιοποίησή του (Κασάπης, *Στον κόρφο της Γκύμπρενας*, τόμος Α', 218).

⁵⁵ Ο Γαλεάδης, το φθινόπωρο του 1941, συγκρότησε ως υπεύθυνος της ΠΕ (Πολιτικής Επιτροπής) ΚΚΕ Ξάνθης ένοπλη ομάδα στη Μαρόνεια, τη μόνη στον Νομό Ροδόπης, με την οποία οι αντάρτες του Έβρου είχαν τακτική επαφή και η οποία το 1943 εντάχθηκε στο 81^ο Σύνταγμα ΕΛΑΣ (Χατζηναστασίου, *Αντάρτες και Καπετάνιοι*, 49· Χατζηναστασίου, «Η Εθνική Αντίσταση στον γερμανοκρατούμενο Έβρο», 202-203).

⁵⁶ Κασάπης, *Στον κόρφο της Γκύμπρενας*, τόμος Α', 187, 218, και τόμος Β', 13-4, 22· Mark Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ-Η εμπειρία της Κατοχής* (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 1994), 348-349· Μπράβος, «Κατοχή και εμφύλιος», 152· Τερζούδης και Βλάχος, *Η Εθνική Αντίσταση στον Έβρο*, 50-53.

Ο Σταθάτος τόνισε την ανάγκη συστράτευσης όλου του ελληνικού πληθυσμού και μετά από πίεση του ιδίου και παρέμβαση του Βασιλειάδη, η Αντίσταση απέκτησε τον πρώτο οπλισμό μέσω του Τούρκου συνδέσμου της Intelligence Service στα Ύψαλα και παλαιού στρατηγού του Κεμάλ Kiazim Karabekir, με την υποχρέωση να επιστρατευτεί δύναμη 500-700 ανδρών.⁵⁷ Ο Σταθάτος προετοίμασε 250 εθελοντές από τις περιοχές επιρροής του, το Διδυμότειχο και την Ορεστιάδα, και οι Βασιλειάδης και Δεμερτζής 100-150 από την περιφέρεια Σουφλίου, ενώ παράλληλα οι Σταθάτος και Βασιλειάδης ανέλαβαν την οργάνωση κατασκοπευτικού δικτύου στη γερμανική ζώνη του Έβρου και ο Κρίτων στη βουλγαρική.⁵⁸

Τον Μάιο του 1943, μετά από εντολή του Οδυσσέα, ο Σταθάτος, με τη βοήθεια του στελέχους Ανέστη Τάσιογλου, συγκρότησε στο Διδυμότειχο επιτροπή από παράγοντες της πόλης η οποία ανέλαβε την οργάνωση μεγάλου εράνου με σκοπό τη συγκέντρωση χρημάτων για την ενίσχυση των ανταρτών με οπλισμό, ρουχισμό-υπόδηση και τρόφιμα.⁵⁹

Στις 12 Ιουνίου 1943 αποφασίστηκαν ο εξοπλισμός με σύγχρονο πολεμικό υλικό μέσω Τουρκίας από τον Βασιλειάδη, η οικονομική ενίσχυση από τους Ευταξία και Δεμερτζή⁶⁰ και η κυκλοφορία κοινής πολυγραφημένης προκήρυξης για την ίδρυση του ΕΑΜ.⁶¹

⁵⁷ Κασάπης, *Στον κόρφο της Γκύμπρενας*, τόμος Α', 220, 226, 228-229, 232.

⁵⁸ Κασάπης, *Στον κόρφο της Γκύμπρενας*, τόμος Α', 232-233· Μπράβος, «Κατοχή και εμφύλιος», 151.

⁵⁹ Σύμφωνα με την προξενική έκθεση της Αδριανούπολης, το Προξενείο δεν έδωσε οπλισμό στον Οδυσσέα και τους αντάρτες, ωστόσο, τους παρείχε τρόφιμα και σημαντική οικονομική βοήθεια 36.000 λιρών Τουρκίας, 100-150 χρυσών λιρών Αγγλίας μηνιαία. Βλ. Χατζηαναστασίου, «Η Εθνική Αντίσταση στον γερμανοκρατούμενο Έβρο», 206) και Τερζούδης και Βλάχος, *Η Εθνική Αντίσταση στον Έβρο*, 59.

⁶⁰ Οι υποσχέσεις αυτές δόθηκαν εν αγνοία του Σταθάτου (Κασάπης, *Στον κόρφο της Γκύμπρενας*, τόμος Β', 57).

⁶¹ Το ΕΑΜ ιδρύθηκε στις 27/9/1941 στην Αθήνα, μόλις τον Απρίλιο του 1942 στη Θεσσαλονίκη και όσον αφορά την Ανατολική Μακεδονία και Θράκη η σκληρή βουλγαρική διοίκηση και τα τραγικά γεγονότα του αποτυχημένου και πρόωρου κομμουνιστικού κινήματος κατά των Βουλγάρων στη Δράμα το 1941 είχαν ως συνέπεια το ΕΑΜ να παραμείνει «άμαξο», κατά τον Βαφειάδη, και να καθυστερήσει

Ωστόσο, ο Ευταξίας δεν συμφώνησε με το καθαρά κομμουνιστικό κείμενο το οποίο είχε συντάξει ο Οδυσσέας, με αποτέλεσμα να καθυστερήσει η οργάνωση ισχυρού εαμικού κινήματος.⁶²

Ο Κρίτων πρότεινε την εκλογή προσωρινού τριμελούς επιτελείου για συνεχή καθοδήγηση του κατά βάση αγροτικού πληθυσμού, ενώ διαφώνησε με την τακτική του Οδυσσέα να μην χρησιμοποιεί τον Σταθάτο σύμφωνα με τη στρατιωτική και οργανωτική ικανότητά του, καθώς έπεσε στην αντίληψή του νέα βρετανική απόπειρα εκμετάλλευσης του ταγματάρχη σε βάρος της εαμικής Αντίστασης.⁶³

Ο Σταθάτος, ωστόσο, σταθερός στα δημοκρατικά του πιστεύω και μπροστά στον κίνδυνο αποτυχίας του απελευθερωτικού κινήματος αλλά και μιας εμφύλιας σύγκρουσης, αρνήθηκε να στραφεί εναντίον των ανταρτών του Έβρου υποχρεώνοντας τις βρετανικές υπηρεσίες και το Προξενείο Αδριανούπολης να επιχειρήσουν τον σχηματισμό νέου αντισταμικού ένοπλου σώματος προσεγγίζοντας ανεπιτυχώς τον Γιώργο Βαλασίδα (Αλατζιάς) από τη Νέα Βύσσα (Αχυροχώρι) δίπλα στον Έβρο.⁶⁴

Οι μεταπολεμικοί σχεδιασμοί της Βρετανίας, στο πλαίσιο μιας σχεδόν βέβαιης συμμαχικής νίκης στα τέλη του 1943, επιχειρήσαν τη συγκρότηση αντισταμικών οργανώσεων και μετέτρεψαν τις ανταρτικές οργανώσεις του φιλελεύθερου στρατοπέδου, των μικρών περιφερειακών εθνικιστικών ομάδων και των κομμάτων του πολιτικοποιημένου ΕΑΜ, σε αποφασιστικά εργαλεία διεκδίκησης και βίας τα οποία θα μπορούσαν να παίξουν σημαντικό ρόλο στο πολιτικό μέλλοντικό γίνεσθαι της Ελλάδας και της ευρύτερης περιοχής βρετανικών συμφερόντων.⁶⁵

(Χατζηναστασίου, *Αντάρτες και Καπετάνιοι*, 59, 61-62· Καλογρηάς, *Το αντίπαλο δέος*, 55-56).

⁶² Κασάπης, *Στον κόρφο της Γκύμπρενας*, τόμος Β', 35-36, 40-41, 57.

⁶³ Κασάπης, *Στον κόρφο της Γκύμπρενας*, τόμος Β', 43, 51, 117.

⁶⁴ Κασάπης, *Στον κόρφο της Γκύμπρενας*, τόμος Β', 77-83· Λαΐου, «Αντάρτες και συμμαχικές αποστολές», 309· Μπράβος, «Κατοχή και εμφύλιος», 153· Τερζούδης και Βλάχος, *Η Εθνική Αντίσταση στον Έβρο*, 66-67· Ψυλλίδης, *Απ' την Κατοχή στην Αντίσταση Ν. Έβρου*, 38-9.

⁶⁵ Γιάννης Ο. Ιατρίδης, «Η πολιτικοποίηση της ελληνικής Αντίστασης: 1941-

Από το 1940 συστάθηκε η βρετανική παραστρατιωτική οργάνωση SOE (Special Operations Executive) για δημιουργία δολιοφθορών και αρχικά συνεργάστηκε με μικρό αριθμό αντιμοναρχικών αγγλόφιλων αξιωματικών χωρίς να έχει σοβαρή ενημέρωση για τις αντιστασιακές οργανώσεις και χωρίς να δίνει ιδιαίτερη σημασία στην ύπαιθρο αλλά και στην πολιτική θέση της Αντίστασης.⁶⁶ Η αποστολή της SOE με βάση τις βραχυπρόθεσμες αναγκαιότητες ερχόταν σε σύγκρουση με την «άκαμπτη» στήριξη της μοναρχίας και τη μακροπρόθεσμη πολιτική του Foreign Office⁶⁷ το οποίο άρχισε να ελέγχει τις δράσεις της SOE, όταν αυτή επιχείρησε τη δημιουργία ενιαίας διοίκησης των ανταρτικών δυνάμεων και την ένταξή τους στο ΓΣΣΜΑ (Γενικό Συμμαχικό Στρατηγείο Μέσης Ανατολής) καθώς και την κατανομή της βοήθειας με τέτοιο τρόπο ώστε να αποφεύγεται η μονοπώληση από συγκεκριμένη πολιτική παράταξη.⁶⁸

1943» στο *Ανορθόδοξοι πόλεμοι Μακεδονία, Εμφύλιος, Κύπρος*, επιμ. Βασίλης Κ. Γούναρης, Στάθης Ν. Καλύβας και Ιωάννης Δ. Στεφανίδης, (Αθήνα: Πατάκη, 2010), 255· Χατζηναστασίου, *Αντάρτες και Καπετάνιοι*, 49-50, 59.

⁶⁶ Ιατρίδης, «Η πολιτικοποίηση της ελληνικής Αντίστασης: 1941-1943», 256-258, 265, 272· Χατζηναστασίου, *Αντάρτες και Καπετάνιοι*, 72.

⁶⁷ Η βρετανική κυριαρχία στη Μεσόγειο, τα βρετανικά οικονομικά συμφέροντα στην ευρύτερη περιοχή και η εγκαθίδρυση φιλικού προς τη Βρετανία μεταπολεμικού καθεστώτος στην Ελλάδα ήταν οι στόχοι του Foreign Office. Βλ. Κωνσταντίνα Βασσάλου, «Οι αμερικανικές στρατηγικές επιδιώξεις και ο βρετανικός παράγοντας στην κατοχική Ελλάδα» στο *Λυμπεράτος και Παπαστρατής, Αριστερά και αστικός πολιτικός κόσμος 1940-1960*, 63.

⁶⁸ Ιατρίδης, «Η πολιτικοποίηση της ελληνικής Αντίστασης: 1941-1943», 260, 265, 268, 274· Χατζηναστασίου, *Αντάρτες και Καπετάνιοι*, 72-73.

Εικόνα 5. Αλέκος Γεωργιάδης (Gander), Βαγγέλης Κασάπης (Κρίτων).
Πηγή: Παντελής Αθανασιάδης, «Από το Διδυμότειχο στην Κατοχή»,
Νεώτερη Ελληνική Ιστορία (blog), 2014

Στον Έβρο, ο βρετανικός σχεδιασμός για συγκρότηση αντιαμικών οργανώσεων είχε αποτύχει και ο πρώτος Αμερικανός αξιωματικός, ο Αλέκος Γεωργιάδης (Αστήρ ή Gander), έφτασε στην Αδριανούπολη τον Σεπτέμβριο του 1943 ως επικεφαλής της αποστολής North Base, για να οργανώσει δίκτυο πληροφοριών και να καλλιεργήσει την αμερικανική επιρροή εις βάρος των Βρετανών με τους οποίους οι σχέσεις των ανταρτών στην περιοχή ήταν ιδιαίτερα προβληματικές.⁶⁹

⁶⁹ Ο Γεωργιάδης σε αντάλλαγμα των πληροφοριών θα έδινε στους αντάρτες τρόφιμα, φάρμακα, ραδιόφωνο, χαρτί και μελάνι, όχι όμως όπλα και πυρομαχικά, Τομαή, *Κωδικός Γκάντερ*, 67· Κασάπης, *Στον κόρφο της Γκύμπρενας*, τόμος Β', 84· Λαΐου, «Αντάρτες και συμμαχικές αποστολές», 303, 308· Μπράβος, «Κατοχή και εμφύλιος», 152· Τερζούδης και Βλάχος, *Η Εθνική Αντίσταση στον Έβρο*, 67-68· Τομαή, *Κωδικός Γκάντερ*, 68, 72-73, 87-88.

Οι ΗΠΑ, μέσα από τη δράση του OSS (Office of Strategic Services), μετέπειτα CIA, εφάρμοσαν στην Ελλάδα μια ανορθόδοξη τακτική πολέμου με Αμερικανούς εθελοντές οι οποίοι είχαν ελληνικές εθνικές καταβολές ή καλή γνώση της ελληνικής γλώσσας:⁷⁰ 174 άνδρες, 159 οπλίτες και 15 αξιωματικοί, διείσδυσαν στην Ελλάδα ως μέλη οκτώ ολιγάριθμων Επιχειρησιακών Ομάδων του OSS και η ελληνική καταγωγή των περισσότερων επέτρεπε την καλύτερη κατανόηση των νοοτροπιών και της κουλτούρας των στελεχών της κάθε τοπικής αντιστασιακής ομάδας, καθώς και την σε βάθος επικοινωνία μαζί τους.⁷¹

Οι Αμερικανοί πράκτορες, σταθεροί στην ουδετερότητά τους στα εσωτερικά της χώρας και με εστίαση μόνο σε στρατιωτικά θέματα, επιχείρησαν τη μείωση της έντασης μεταξύ ΕΑΜ και Βρετανικής Στρατιωτικής Αποστολής και πίστεψαν στη μετριοπάθεια της εαμικής ηγεσίας και τη διαπιστωμένη έλλειψη επαφής μεταξύ του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ και του Κομμουνιστικού Κόμματος Βουλγαρίας, η συνεργασία με το οποίο έγινε μετά από δική τους συμφωνία, αλλά ανησυχούσαν για τη βουλγαρική πολιτική εποικισμού της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης (180.000 Βούλγαροι μέχρι την αποχώρηση από τα ελληνικά εδάφη).⁷²

Στον Έβρο έδρασε Ομάδα Ειδικών Αποστολών του OSS (ενδεικτικά: λοχαγός James Kellis, ανθυπολοχαγοί ασυρματιστές Mike Angelos και Costas, αξιωματικός του ναυτικού John Athens, πεζοναύτης Tomas Kertis, πράκτορας Marty Antoniou) με πλέον σημαντική ενέργεια την ανατίναξη δύο γεφυρών τον Μάιο του 1944 στην αποστολή με κωδικό «Σικάγο».⁷³ Στις 30/31 Μαΐου, Αμερικανοί σαμποτέρ και αντάρτες ανατίναζαν τις γέφυρες στα Δίκαια (50 μέ-

⁷⁰ Βασσάλου, «Οι αμερικανικές στρατηγικές επιδιώξεις», 61, 66· Λαΐου, «Αντάρτες και συμμαχικές αποστολές», 302.

⁷¹ Βασσάλου, «Οι αμερικανικές στρατηγικές επιδιώξεις», 66.

⁷² Βασσάλου, «Οι αμερικανικές στρατηγικές επιδιώξεις», 61, 64-65· Χατζηναστασίου, «Η Εθνική Αντίσταση στον γερμανοκρατούμενο Έβρο», 193-194.

⁷³ Αποστολή «Ραεορία II», σύμφωνα με τη Λαΐου, «Αντάρτες και συμμαχικές αποστολές», 307.

τρων) και στα Λουτρά Αλεξανδρούπολης (40 μέτρων) με αποτέλεσμα την παραπλάνηση των Γερμανών σε σχέση με την επικείμενη συμμαχική απόβαση στη Νορμανδία στις 6 Ιουνίου 1944 και την ακινητοποίηση γερμανικών στρατευμάτων και της μεταφοράς χρωμίου από την Τουρκία στη Γερμανία και την πολεμική βιομηχανία του Άξονα.⁷⁴

Το καλοκαίρι του 1943, η αδυναμία, κατά το Προξενείο, του Σταθάτου να προωθήσει μεγάλο αριθμό μάχιμων στη Μέση Ανατολή, η αποτυχία των Ευταξία και Βασιλειάδη να εξουσιάσουν το αντάρτικο κίνημα προς όφελος των βρετανικών σχεδιασμών αλλά και η σύλληψη πολλών μελών της δημοκρατικής παράταξης, όπως του δημάρχου Σουφλίου Παναγιώτη Δεμερτζή και του ηγούμενου και συνεργάτη του Σταθάτου Χρυσόστομου,⁷⁵ οδήγησαν την Intelligence Service στην ένωση με τον ταγματάρχη Miller (Micklethwaite), υπεύθυνο της βρετανικής κατασκοπείας Θράκης, ο οποίος από τον Αύγουστο στο βουνό Χαϊντού (Ερύμανθος) Ξάνθης και με άμεση επαφή με τον Πρόξενο Αδριανούπολης Καμπαλούρη επιχείρησε την επαφή του «χρήσιμου» ακόμα ΕΛΑΣ με τα «εθνικόφρονα» σώματα κυρίως του Τσαούς Αντών⁷⁶ και του Παντελή Πα-

⁷⁴ Βασσάλου, «Οι αμερικανικές στρατηγικές επιδιώξεις», 66-67, 69-70· Κασάπης, *Στον κόρφο της Γκόμεπρενας*, τόμος Β', 136, 162-163· Λαΐου, «Αντάρτες και συμμαχικές αποστολές», 320· Μπράβος, «Κατοχή και εμφύλιος», 156-157· Τερζούδης και Βλάχος, *Η Εθνική Αντίσταση στον Έβρο*, 104-111· Τομαή, *Κωδικός Γκάντερ*, 76-77, 91-92, 104· Χατζηαναστασίου, «Η Εθνική Αντίσταση στον γερμανοκρατούμενο Έβρο», 206-207.

⁷⁵ Παρέμειναν στις φυλακές Διδυμοτείχου και αργότερα Παύλου Μελά Θεσσαλονίκης μέχρι την απελευθέρωση, ενώ ο νομάρχης Ευταξίας μετά από περιορισμό διέφυγε στην Τουρκία (Κασάπης, *Στον κόρφο της Γκόμεπρενας*, τόμος Β', 66· Λαΐου, «Αντάρτες και συμμαχικές αποστολές», 307· Ψυλλίδης, *Απ' την Κατοχή στην Αντίσταση Ν. Έβρου*, 38).

⁷⁶ Ο Αντώνης Φωστεριδής, Τσαούς Αντών, Πόντιος οπλαρχηγός και λοχίας του στρατού, ασκούσε επιρροή στην περιοχή δράσης του στο Τσαλ-νταγ (όρη Λεκάνης) της Ανατολικής Μακεδονίας όπου υπήρχε μικρή επιρροή του ΚΚΕ και, με ένοπλο σώμα 15-20 ανταρτών αρχικά, συνεργάστηκε με άλλες «εθνικιστικές» ομάδες και τους Βρετανούς (Χατζηαναστασίου, *Αντάρτες και Καπετάνιοι*, 122-124, 131).

παδάκη, τα οποία αργότερα όπλισε και καθοδήγησε εναντίον του (ΕΛΑΣ), φοβούμενος τη σοβιετοποίηση Μακεδονίας και Θράκης.⁷⁷

Στον Έβρο, την «πιο ξεχασμένη», κατά τον Γεωργιάδη, «γωνιά της Ελλάδας», όπου υπήρχαν πρόσθετες οικονομικές επιβαρύνσεις εξαιτίας της τροφοδοσίας των περίπου 10.000 προσφύγων από τη βουλγαρική ζώνη, ο Οδυσσέας περιόρισε τη μαύρη αγορά⁷⁸ και τη μάλιστα της ζωοκλοπής και φορολόγησε αναλογικά τους κατοίκους. Ωστόσο, προκάλεσε με κόκκινα περιβραχιόνια και σφυροδρέπανα στα δίκωχα, αγνόησε την καθοδήγηση της Περιφερειακής Επιτροπής, στράφηκε κατά στελεχών και οργανώσεων, στοχοποίησε όλους τους αγγλόφιλους⁷⁹ αδιάκριτα και επιτέθηκε στους δηλωσίες οι οποίοι αποτελούσαν την πλειοψηφία των μελών της κομματικής οργάνωσης και ήταν οι πλέον δυναμικοί επικριτές του.⁸⁰

Η βρετανική προπαγάνδα εκφόβιζε τους αστικούς πληθυσμούς εκμεταλλευόμενη τα λάθη του Οδυσσέα, από τα οποία τα πλέον σοβαρά ήταν η δημιουργία έφιππου «Τάγματος Θανάτου» υπό τον Τηλέμαχο και η δυνατότητα σε κάθε αντάρτη να τιμωρεί χωρίς τακτική δίκη σε ανταρτοδικείο, έναν ανασταλτικό παράγοντα στην προσωπική εκδίκηση και την αυθαιρεσία· ενώ το Προξενείο, εξαιτίας της μη συμμόρφωσης τελικά του Σταθάτου σε προτάσεις εξόντωσης του αντάρτικου, τον παγίδευσε, με αποτέλεσμα να κατηγορηθεί από τον Οδυσσέα ως κατάσκοπος των Βρετανών, να δικαστεί

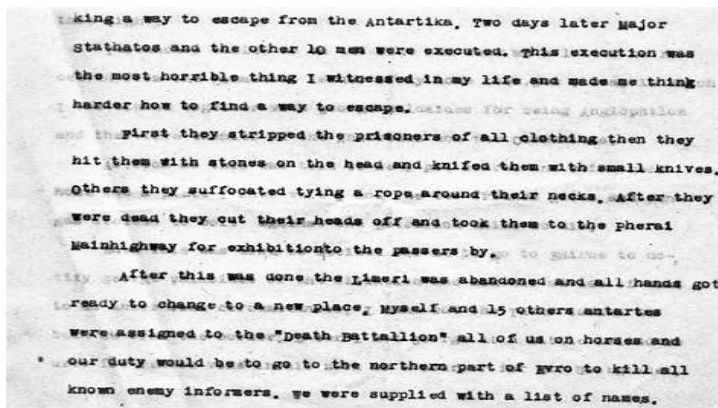
⁷⁷ Κασάπης, *Στον κόρφο της Γκύμπρενας*, τόμος Α', 221 και τόμος Β', 77-79· Πριόβολος, *Αντιπαράθεσεις και διαμάχες*, 191· Τομαή, *Κωδικός Γκάντερ*, 70-71· Χατζηαναστασίου, *Αντάρτες και Καπετάνιοι*, 109, 112, 114.

⁷⁸ Γινόταν τοιχοκόλληση τιμών στις πόρτες των επιχειρήσεων για διοργάνωση ελεγχόμενης αγοράς και οι μαυραγορίτες αντιμετώπιζαν ποινή θανάτου (Λαΐου, «Αντάρτες και συμμαχικές αποστολές», 304-305).

⁷⁹ Κατά τον Κρίτωνα, ο Οδυσσέας έριξε «το λαθεμένο σύνθημα: Φωτιά και μαχαίρι σε κάθε αγγλόφιλο» με μόνο το ταξικό του αισθητήριο και δίχασε τους αντάρτες και τις οργανώσεις (Κασάπης, *Στον κόρφο της Γκύμπρενας*, τόμος Β', 106, 109-111, 113· Τομαή, *Κωδικός Γκάντερ*, 77).

⁸⁰ Κασάπης, *Στον κόρφο της Γκύμπρενας*, τόμος Β', 70, 98-99, 113, 117· Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ*, 347· Τερζούδης και Βλάχος, *Η Εθνική Αντίσταση στον Έβρο*, 64-65· Τομαή, *Κωδικός Γκάντερ*, 68-69.

από τους αντάρτες και, ενώ πήρε αρχικά αναστολή και αφέθηκε ελεύθερος (πιθανόν για παρακολούθηση) τελικά εκτελέστηκε στις 23 Δεκεμβρίου 1943 στην τοποθεσία Παπαφίγκος (Λευκίμμη) με λιθοβολισμό και πολλαπλές μαχαιριές, μαζί με τον Πορτοκαλίδη⁸¹ και άλλα εννέα άτομα μεταξύ των οποίων και κομματικά μέλη.⁸²

Εικόνα 6. Έγγραφο OSS: Μαρτυρία Δ. Πετρίτζικη για εκτέλεση Σταθάτου. Πηγή: Παντελής Αθανασιάδης, «Η άγρια δολοφονία του ταγματάρχη Γεωργίου Σταθάτου το 1943, στα ορεινά της Λαδίας, από τον καπετάν Οδυσσέα», *Νεώτερη Ελληνική Ιστορία* (blog), 2021

Ο σύνδεσμος της Intelligence Service Βασιλειάδης, φοβούμενος, κατά τους Κασάπη και Γεωργιάδη, ότι οι στρατιωτικές γνώσεις του

⁸¹ Ο ομαδάρχης Πορτοκαλίδης, κατά τον Κρίτωνα, εξοπλίστηκε και ενισχύθηκε από τους Βρετανούς και το Προξενείο για να στραφεί κατά των ανταρτών και μετά την τρίτη του σύλληψη εκτελέστηκε από τον Οδυσσέα (Κασάπη, *Στον κόρφο της Γκύμπρενας*, τόμος Β', 91, 115).

⁸² Κασάπη, *Στον κόρφο της Γκύμπρενας*, τόμος Β', 58, 95-96, 113, 116-117, 126· Μπράβος, «Κατοχή και εμφύλιος», 152-155· Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ*, 347-348· Τερζούδης και Βλάχος, *Η Εθνική Αντίσταση στον Έβρο*, 65-66, 287· Χαμαλίδης, *Κόμαρα στη ροή του χρόνου*, 201· Χατζηναστασίου, «Η Εθνική Αντίσταση στον γερμανοκρατούμενο Έβρο», 202· Ψυλλίδης, *Απ' την Κατοχή στην Αντίσταση Ν. Έβρου*, 40-43.

Σταθάτου θα ενισχύσουν τους αντάρτες, τον έπεισε να γράψει στον Πρόξενο της Αδριανούπολης και να ζητήσει εξοπλισμό με πρόφαση τη συγκρότηση νέου συντηρητικού αντάρτικου υπό την ηγεσία του καθώς, όπως λανθασμένα τον πληροφορήσε, οι προξενικές αρχές και ο Karabekir δεν επρόκειτο με αυτές τις συνθήκες να τους εφοδιάσουν με όπλα και πυρομαχικά.⁸³

Ο Βασιλειάδης ισχυρίστηκε ότι θα εξαπατήσουν τους Βρετανούς και θα κρατήσουν τον οπλισμό και ο Σταθάτος παγιδεύτηκε με το ενοχοποιητικό γράμμα «τυχαία» επάνω του, δικάστηκε και ενώ εξήγησε την πρόθεσή του να παραδώσει τα όπλα στους αντάρτες και το ψέμα το οποίο χρησιμοποίησε για να τα αποκτήσει, κρίθηκε ένοχος για προδοσία και εκτελέστηκε χωρίς να κατονομάσει τον Βασιλειάδη και τη δική του υπόδειξη.⁸⁴

Σύμφωνα με έγγραφα του OSS, ο Οδυσσέας είχε επίσης παραλάβει έγγραφη μαρτυρία κατά του Σταθάτου από κάτοικο του Ιδουμοτείχου με το ψευδώνυμο Χάρης, καθώς και επιστολές, γραμμένες τον Μάιο του 1943, από τον υπεύθυνο των πληροφοριών του Προξενείου Αδριανούπολης Ιωάννη Δεμερτζή προς τον ταγματάρχη. Σύμφωνα με την αφήγηση της Ελένης Σταθάτου, καταλυτικό ρόλο στην καταδίκη του έπαιξαν οι μαρτυρίες δύο τοπικών στελεχών του Έβρου, του δικηγόρου Μιχάλη Παρασχίδη (Θράκης) από το Ιδουμότειχο και του Ερμή από την Ορεστιάδα.⁸⁵

Την εκτέλεση υποχρεώθηκε να κάνει, με απειλή περιστροφού, ο Νικόλαος Μήτας από την Ορεστιάδα (κατά την κατάθεση του συ-

⁸³ Κασάπης, *Στον κόρφο της Γκύμπρενας*, τόμος Β', 51-52· Τομαή, *Κωδικός Γκάντερ*, 79-80.

⁸⁴ Κασάπης, *Στον κόρφο της Γκύμπρενας*, τόμος Β', 53-55· Τομαή, *Κωδικός Γκάντερ*, 79-80.

⁸⁵ Η Ελένη Σταθάτου αναφέρει μόνο το ψευδώνυμο. Κατά τους Τερζούδη & Βλάχο το όνομα Ερμής χρησιμοποιούσε ο Γκεντσίδης Γιώργος από την Ορεστιάδα, βλ. Τερζούδης και Βλάχος, *Η Εθνική Αντίσταση στον Έβρο*, 285· Συνέντευξη της Ελένης Σταθάτου· Παντελής Αθανασιάδης, «Η άγρια δολοφονία του ταγματάρχη Γεωργίου Σταθάτου το 1943, στα ορεινά της Δαδιάς, από τον καπετάν Οδυσσέα», *Νεώτερη Ελληνική Ιστορία* (blog), 2021. Ανακτήθηκε 5 Αυγούστου 2021, από <https://sitalkisking.blogspot.com>.

νεργάτη του Γεωργιάδη και αντάρτη Δημήτρη Πετρίτζικη από τη Νέα Βύσσα τον Φεβρουάριο του 1944), κατ' εντολή και παρουσία του Αλέκου Γεωργιάδη, ενώ η Ελένη Σταθάτου αναφέρει εκτελεστικό απόσπασμα 12 ανταρτών.⁸⁶ Το αποκεφαλισμένο σώμα του Σταθάτου δεν βρέθηκε ποτέ παρά τις αναζητήσεις της οικογένειάς ενώ οι κεφαλές των εκτελεσμένων (υποστηρίζεται ότι) τοποθετήθηκαν για παραδειγματισμό στη γέφυρα του χωριού Λύρα στην κεντρική οδό του Νομού και φωτογραφίες τους χρησιμοποιήθηκαν από τη γερμανική προπαγάνδα.⁸⁷

Εικόνα 7. Δ. Πετρίτζικης, Α. Γεωργιάδης, Δ. Μαντικίδης. *Πηγή*: Παντελής Αθανασιάδης, «Η άγρια δολοφονία του ταγματάρχη Γεωργίου Σταθάτου το 1943, στα ορεινά της Δαδιάς, από τον καπετάν Οδυσσέα», *Νεώτερη Ελληνική Ιστορία* (blog), 2021

⁸⁶ Αθανασιάδης, «Η άγρια δολοφονία του ταγματάρχη Γεωργίου Σταθάτου»· Μπράβος, «Κατοχή και εμφύλιος», 155· Συνέντευξη της Ελένης Σταθάτου.

⁸⁷ Γιαννακόπουλος, Κακαλής και Ζαμπούκης, *Γεώργιος Σταθάτος*, 25· Κασάπης, *Στον κόρφο της Γκύμπρενας*, τόμος Β', 132-133· Μπράβος, «Κατοχή και εμφύλιος», 155.

Το Υπουργείο Εξωτερικών στο Κάιρο ενημερώθηκε για την εκτέλεση του Σταθάτου και τις συνθήκες μέσα στις οποίες έγινε στις 25 Ιανουαρίου 1944 από τον πρέσβη στην Άγκυρα Ραφαήλ και την αναφορά του διευθυντή του Προξενείου Γεωργίου Καλούτση, βασισμένη σε πληροφορίες τις οποίες έδωσε ο Αθηνόδωρος Κατσαβουνίδης⁸⁸ στον Αλέκο Γεωργιάδη.⁸⁹ Η σύζυγος του Σταθάτου, Ελένη, πληροφορήθηκε τον θάνατό του περισσότερο από δύο μήνες αργότερα στις γερμανικές φυλακές του Διδυμοτείχου όπου βρισκόταν μεγάλο διάστημα για ανακρίσεις με σωματικό βασανισμό καθώς, σύμφωνα με την αφήγησή της, οι αντάρτες έστειλαν ανώνυμη επιστολή στις γερμανικές αρχές με ψευδείς πληροφορίες και προειδοποιήσεις για την άφιξη στρατιωτικού σώματος αντίστασης από τη Μέση Ανατολή υπό τις διαταγές του Σταθάτου.⁹⁰

Ο πρόεδρος του Παλιουρίου Μπακάλης Δημήτρης και ο γραμματέας Βασιλούδης Βασίλης, συνεργάτες του Γεωργίου Σταθάτου, δολοφονήθηκαν, κατά μαρτυρία του εγγονού του προέδρου, Στυλιανού Μπακάλη, στις 11 Ιανουαρίου 1944, από τους αντάρτες Βεζνέ (Γιώργος Καζαντζής) και Λαέρτη (Οδυσσέας Δεληγιάννης) από το Πύθιο όπως και άλλα μέλη της ομάδας του Σταθάτου, μεταξύ των οποίων και ο ιερέας της Θυρέας, σύμφωνα με την Ελένη Σταθάτου.⁹¹

Μετά την εκτέλεση του Γεωργίου Σταθάτου η κατάσταση στον Έβρο ήταν κρίσιμη, «εκρηκτική», σύμφωνα με επιστολή του Γεωργιάδη και ο μεγάλος αριθμός εκτελέσεων αγγλόφιλων και «αντιδραστικών» είχε ως αποτέλεσμα σκληρά γερμανικά και βουλγαρικά αντίποινα, ενώ μια νέα αντιστασιακή οργάνωση, το «Εθνικόν Κόμμα Ελλάδος» άρχισε να συγκροτείται με συμμαχική υπόδειξη και εξοπλισμό χωρίς επιτυχία.⁹²

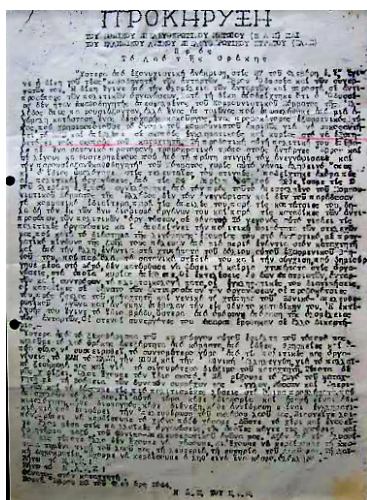
⁸⁸ Ο νέος επίσημος κομματικός και πολιτικός καθοδηγητής του Έβρου μετά τον Οδυσσέα (Τερζούδης και Βλάχος, *Η Εθνική Αντίσταση στον Έβρο*, 69, 71).

⁸⁹ Αθανασιάδης, «Η άγρια δολοφονία του ταγματάρχη Γεωργίου Σταθάτου», Μπράβος, «Κατοχή και εμφύλιος», 155.

⁹⁰ Συνέντευξη της Ελένης Σταθάτου.

⁹¹ Συνέντευξη της Ελένης Σταθάτου.

⁹² Λαΐου, «Αντάρτες και συμμαχικές αποστολές», 312, 322-323.

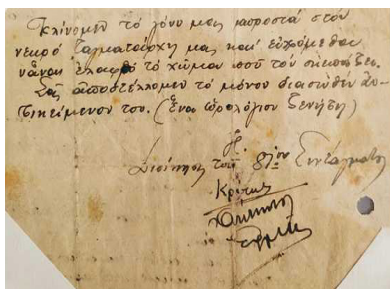
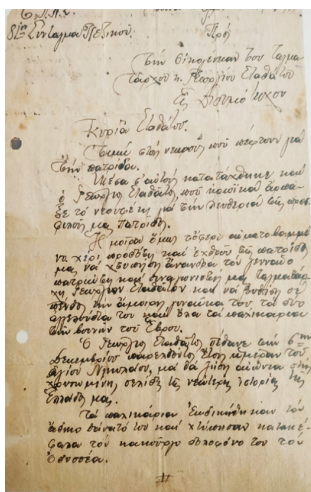
Εικόνα 8. Προκήρυξη του ΕΛΑΣ για την εκτέλεση Οδυσσέα. *Πηγή*: Παυτελής Αθανασιάδης, «Γιατί οι ΕΛΑΣίτες εκτέλεσαν τον καπετάν Οδυσσέα στη Λευκίμη Έβρου το 1944», *Νεώτερη Ελληνική Ιστορία* (blog), 2019

Το κλίμα τρομοκρατίας υποχρέωσε την Κομματική Οργάνωση Θεσσαλονίκης⁹³ να στείλει ως πολιτικό καθοδηγητή τον Αθηνόδωρο Κατσαβουνίδη (Αθηνόδωρος), με μόρφωση και καταγωγή από τις Φέρες, ο οποίος αποφάσισε την παραδειγματική τιμωρία της εκτός αποδεκτών ορίων συμπεριφοράς του Οδυσσέα, η ανοιχτή δίκη του οποίου οργανώθηκε στις 27 Φεβρουαρίου 1944 στο χωριό Λευκίμμη από τους δικηγόρους Λεωνίδα Τιάκα και Παναγιώτη Τζιβελέκη και την οποία κλήθηκε να παρακολουθήσει ο Γεωργιάδης χωρίς, ωστόσο, να φτάσει έγκαιρα.⁹⁴ Ο Οδυσσέας κατηγορήθηκε

⁹³ Η ενημέρωση έγινε μετά από μυστική μετάβαση του Λεωνίδα Τιάκα στο Παγγαίο (Λαΐου, «Αντάρτες και συμμαχικές αποστολές», 312-313).

⁹⁴ Κασάπης, *Στον κόρφο της Γκύμπρενας*, τόμος Β', 121, 128-129· Λαΐου, «Αντάρτες και συμμαχικές αποστολές», 312· Τερζούδης και Βλάχος, *Η Εθνική Αντίσταση στον Έβρο*, 69, 71.

από το τριμελές ανταρτοδικείο με πρόεδρο τον Κρίτωνα για «αριστερό οππορτουνισμό» και, ως ο κύριος υπεύθυνος των εκτελέσεων και της αντιαστικής πολιτικής την οποία άσκησε σε βάρος του απελευθερωτικού αγώνα, εκτελέστηκε μετά από την δια βοής παμπηφεί καταδίκη του.⁹⁵

Εικόνα 9. Επιστολή του 81^{ου} Συντάγματος ΕΛΑΣ στην οικογένεια Σταθάτου για εκτέλεση Οδυσσέα (19/3/1944). Πηγή: Αρχείο οικογένειας Γεωργίου Σταθάτου

Διασώζεται προκήρυξη του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ στις 28 Φεβρουαρίου 1944 από τα «Βουνά Έβρου» προς τον λαό της Θράκης, στην οποία κατηγορείται αυστηρά ο Οδυσσέας για τη δράση του καθώς και για αντιαστική συμπεριφορά και αναφέρεται η καταδίκη και εκτέλεσή του από το ανταρτοδικείο όπως και η μελλοντική δίκη των συνεργατών του, ενώ στο αρχείο της οικογένειας Γεωργίου Σταθάτου

⁹⁵ Κασάπης, *Στον κόρφο της Γκύπρενας*, τόμος Β', 129-130· Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ*, 348· Χατζηνασασταίου, «Η Εθνική Αντίσταση στον γερμανοκρατούμενο Έβρο», 199· Ψυλλίδης, *Απ' την Κατοχή στην Αντίσταση Ν. Έβρου*, 43.

υπάρχει απολογητική επιστολή του ΕΛΑΣ προς τους συγγενείς του ταγματάρχη με ημερομηνία 3 Μαρτίου 1944 και τις υπογραφές των Κρίτωνα, Αήττητου (Νικόλαος Μιχαηλίδης) και Ερμή, στην οποία, ωστόσο, ως χρόνος εκτέλεσης αναγράφεται η 6^η Δεκεμβρίου 1943.⁹⁶

Στις νέες συνθήκες, ο Αθηνόδωρος, με υπαρχηγούς τον Κρίτωνα και τον Λυκούργο, ανέλαβε την ηγεσία 500 περίπου ανταρτών.⁹⁷ Τα χωριά Κορνοφωλιά, Μάνδρα, Λαγινά, Μεταξάδες και το Σουφλί συνέχισαν να αποτελούν τα κύρια κέντρα τροφοδοσίας της Αντίστασης και η έδρα των ανταρτών μεταφέρθηκε από τη Λευκίμμη σε ορεινή περιοχή του Σουφλίου μετά από γερμανική επίθεση στις 17 Απριλίου 1944.⁹⁸

Την ίδια περίοδο έφτασαν στον Έβρο οι απεσταλμένοι του κόμματος Νίκος Κανακαρίδης (Λάμπρος) ως κύριος καθοδηγητής και ο Γιάννης Χαραλαμπίδης, ενώ ο Κρίτων τοποθετήθηκε στρατιωτικός υπεύθυνος.⁹⁹ Εξελέγη μόνιμη Περιφερειακή Επιτροπή Έβρου, ιδρύθηκαν οργανώσεις όπως η ΕΠΟΝ και η Εθνική Αλληλεγγύη, οργανώθηκε λαϊκή διοίκηση και λαϊκή δικαιοσύνη στο πλαίσιο της ανάπτυξης της εαμικής πολιτικής και συγκροτήθηκε το 81^ο Σύνταγμα ΕΛΑΣ, το οποίο συνδέθηκε με την αμερικανική αποστολή, εξοπλίστηκε και από τις 10 Μαρτίου 1944 αποτέλεσε επίσημα τμήμα του συμμαχικού στρατού Μέσης Ανατολής.¹⁰⁰

⁹⁶ Παντελής Αθανασιάδης, «Γιατί οι ΕΛΑΣίτες, εκτέλεσαν τον καπετάν Οδυσσέα στη Λευκίμη το 1944;», Νεώτερη Ελληνική Ιστορία (blog), 2019. Ανακτήθηκε 15 Οκτωβρίου 2022, από <https://sitalkisking.blogspot.com>: Τερζούδης και Βλάχος, *Η Εθνική Αντίσταση στον Έβρο*, 289· Συνέντευξη της Ελένης Σταθάτου.

⁹⁷ Ο αριθμός δεν περιλαμβάνει τις εφεδρείες. Οι αντάρτες ήταν κατανεμημένοι σε ομάδες των 10-15 ανδρών εκτός από το επιτελείο του αρχηγείου το οποίο αριθμούσε 50-60 μαχητές (Χατζηαναστασίου, «Η Εθνική Αντίσταση στον γερμανοκρατούμενο Έβρο», 201).

⁹⁸ Χατζηαναστασίου, «Η Εθνική Αντίσταση στον γερμανοκρατούμενο Έβρο», 201.

⁹⁹ Κασάπης, *Στον κόρφο της Γκόμπρενας*, τόμος Β', 170· Τομαή, *Κωδικός Γκάντερ*, 85.

¹⁰⁰ Κασάπης, *Στον κόρφο της Γκόμπρενας*, τόμος Β', 130-132· Τερζούδης και Βλάχος, *Η Εθνική Αντίσταση στον Έβρο*, 76-78· Χατζηαναστασίου, «Η Εθνική Αντίσταση στον γερμανοκρατούμενο Έβρο», 203.

Στις 14 Ιουλίου 1944 αξιωματικοί της στρατιωτικής σχολής του ΕΛΑΣ με επικεφαλής τον Μιχάλη Σουγιατζόγλου (Άρης), ανέλαβαν τη διοίκηση του 81^{ου} Συντάγματος ΕΛΑΣ, οι δυνάμεις του οποίου τον Αύγουστο και τον Σεπτέμβριο απελευθέρωσαν τον Έβρο και για σύντομο χρονικό διάστημα ανέλαβαν μαζί με το ΕΑΜ την πολιτική και στρατιωτική διοίκηση του Νομού σε μια προσπάθεια εφαρμογής του νέου εαμικού μοντέλου κοινωνικής οργάνωσης.¹⁰¹

Πριν την απελευθέρωση και κατά τη διάρκεια της κατοχικής περιόδου, η Αντίσταση στον Έβρο οργανώθηκε και αναπτύχθηκε αυθόρμητα μέσα από ατομικές πρωτοβουλίες και ένοπλη δράση πολιτών, σε αυστηρή απομόνωση από το πολιτικό κέντρο εξουσίας και χωρίς σημαντικό οπλισμό και υποδομές. Ωστόσο, στιγματίστηκε από λάθη αυτόκλητων ηγετών, από τα τραγικά αποτελέσματα της βρετανικής εμπλοκής και από ένα περιβάλλον τρομοκρατίας και στοχοποιημένης βίας, μέσα στο οποίο ο μαρτυρικός θάνατος του Σταθάτου αποτέλεσε κρίσιμο γεγονός για τη διαμόρφωση της ανάπτυξης της Αντίστασης αλλά και των μετέπειτα πολιτικών εξελίξεων και ιδεολογικών επιλογών στα όρια κυρίως του Έβρου, ενώ έγινε λαϊκό τραγούδι,¹⁰² προτομή,¹⁰³ δρόμος, στρατόπεδο και προϊόν πολιτικής εκμετάλλευσης αναμένοντας την ιστορική του αποκατάσταση.

¹⁰¹ Τερζούδης και Βλάχος, *Η Εθνική Αντίσταση στον Έβρο*, 112-113· Τομαή, *Κωδικός Γκάντερ*, 98.

¹⁰² Το τραγούδι για τον Σταθάτο είναι σύνθεση του Σπυρούδη από τον Προβατόνα (Συνέντευξη Ελένης Σταθάτου).

¹⁰³ Η προτομή και η έκδοση με τη βιογραφία και τη δράση του Γεωργίου Σταθάτου είναι το αποτέλεσμα της προσπάθειας ανάδειξης μιας τοπικής προσωπικότητας από τον Διδασκαλικό Σύλλογο Ορεστιάδος.

Εικόνα 10. Προτομή Αντισυνταγματάρχου Γεωργίου Σταθάτου (Ορεστιάδα). Πηγή: Αρχείο οικογένειας Γεωργίου Σταθάτου

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Βασσάλου, Κωνσταντίνα. «Οι αμερικανικές στρατηγικές επιδιώξεις και ο βρετανικός παράγοντας στην κατοχική Ελλάδα». Στο Αριστερά και αστικός πολιτικός κόσμος 1940-1960, Πρακτικά Συνεδρίου 17-20 Απριλίου 2013, επιμ. Μιχάλης Λυμπεράτος και Προκόπης Παπαστρατής, 61-71. Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2014.
- Γιαννακόπουλος, Ιωάννης, Απόστολος Κακαλής και Πολύμερος Ζαμπούκης. *Γεώργιος Σταθάτος Αντισυνταγματάρχης 1893-1943*. Ορεστιάδα: Διδασκαλικός Σύλλογος Ορεστιάδος, 1971.

- Ιατρίδης, Γιάννης Ο. «Η πολιτικοποίηση της ελληνικής Αντίστασης: 1941-1943». Στο *Ανορθόδοξοι πόλεμοι Μακεδονία, Εμφύλιος, Κύπρος*, επιμ. Βασίλης Κ. Γούναρης, Στάθης Ν. Καλύβας και Ιωάννης Δ. Στεφανίδης, 254-276. Αθήνα: Πατάκη, 2010.
- Καλογρηάς, Βάιος. *Το αντίπαλο δέος-Οι εθνικιστικές οργανώσεις Αντίστασης στην κατεχόμενη Μακεδονία (1941-1944)*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2012.
- Καμариανάκης, Ευάγγελος. *Ηρωικά και Πνευματικά μορφάι της Θράκης*. Αλεξανδρούπολη: Νομαρχιακή Επιτροπή Λαϊκής Επιμόρφωσης Έβρου, 1974.
- Κασάπης, Βαγγέλης. *Στον κόρφο της Γκύμπρενας*, τόμος Α'. Κομοτηνή: Κ.Ι. Παπάζογλου, 1999.
- Κασάπης, Βαγγέλης. *Στον κόρφο της Γκύμπρενας*, τόμος Β'. Κομοτηνή: Κ.Ι. Παπάζογλου, 1999.
- Κουτσούρης, Δημήτρης. «Οι 'Υπερασπισταί Βορείου Ελλάδος' και η 'Πανελλήνια Απελευθερωτική Οργάνωσις' στην κατεχόμενη Μακεδονία (1941-1944)». Στο *Αριστερά και αστικός πολιτικός κόσμος 1940-1960*, Πρακτικά Συνεδρίου 17-20 Απριλίου 2013, επιμ. Μιχάλης Λυμπεράτος και Προκόπης Παπαστρατής, 220-228. Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2014.
- Λαΐου, Αγγελική. «Αντάρτες και συμμαχικές αποστολές στον γερμανοκρατούμενο Έβρο: η μαρτυρία του Αλέκου Γεωργιάδη». Στο *Η Ελλάδα 1936-44 Δικτατορία, Κατοχή, Αντίσταση*, επιμ. Χάγκεν Φλάισερ και Νίκος Σβορώνος, 302-326. Αθήνα: Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, 1989.
- Μπράβος, Θανάσης. «Κατοχή και εμφύλιος στον γεμανοκρατούμενο Έβρο-Η περίπτωση των τεσσάρων χωριών του». *Θρακικά*, τόμ. 13, σειρά Β' (2001-2003): 145-172.
- Πριόβολος, Γιάννης. *Αντιπαραθέσεις και διαμάχες στην κατεχόμενη Μακεδονία (1941-1944) Μόνιμοι αξιωματικοί στον ΕΛΑΣ Μακεδονίας*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2013.
- Σεϊτανίδης, Δημήτρης. *Το Σουφλί και η Ιστορία του - Από του 1910 μέχρι του 1950*. Αθήνα: Εταιρεία Θρακικών Μελετών, 1959.
- Σπανού, Γεωργία. «Ο ρόλος και η δράση των αξιωματικών της Αργολίδας 1941-1943». Στο *Αριστερά και αστικός πολιτικός κόσμος 1940-1960*, Πρακτικά Συνεδρίου 17-20 Απριλίου 2013, επιμ. Μιχάλης Λυμπερά-

- τος και Προκόπης Παπαστρατής, 535-543. Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2014.
- Τερζούδης, Λεωνίδας, και Φώτης Βλάχος. *Η Εθνική Αντίσταση στον Έβρο-Οι αγωνιστές μιλούν και γράφουν*. Αθήνα: Εκδόσεις «Δημόκριτος», 1985.
- Τομαή, Φωτεινή. *Κωδικός Γκάντερ*. Αθήνα: Α.Α. Λιβάνη, 2018.
- Χαμαλίδης, Ελευθέριος. *Κόμαρα στη ροή του χρόνου*. Ορεστιάδα: Μορφωτικός Πολιτιστικός Σύλλογος Κομάρων, 2021.
- Χατζηαναστασίου, Τάσος. «Η Εθνική Αντίσταση στον γερμανοκρατούμενο Έβρο μέσα από τα μάτια ενός Έλληνα πράκτορα στην Αδριανούπολη το 1944». *Περί Θράκης*, τόμ. 4 (2004): 189-210.
- Χατζηαναστασίου, Τάσος. *Αντάρτες και Καπετάνιοι*. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη, 2016.
- Ψυλλίδης, Κώστας. *Απ' την Κατοχή στην Αντίσταση Ν. Έβρου 1941-1944*. Αλεξανδρούπολη: Εκδόσεις «Γραφίς», 1999.
- Mazower, Mark. *Στην Ελλάδα του Χίτλερ-Η εμπειρία της Κατοχής*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 1994.

Διαδικτυακές Πηγές

- Αθανασιάδης, Παντελής. «Γιατί οι ΕΛΑΣίτες, εκτέλεσαν τον καπετάν Οδυσσέα στη Λευκίμη το 1944;». *Νεώτερη Ελληνική Ιστορία* (blog), 2019. Διαθέσιμο στο <https://sitalkisking.blogspot.com>. Ανακτήθηκε 15 Οκτωβρίου 2022.
- Αθανασιάδης, Παντελής. «Η άγρια δολοφονία του ταγματάρχη Γεωργίου Σταθάτου το 1943, στα ορεινά της Δαδιάς, από τον καπετάν Οδυσσέα». *Νεώτερη Ελληνική Ιστορία* (blog), 2021. Διαθέσιμο στο <https://sitalkisking.blogspot.com>. Ανακτήθηκε 5 Αυγούστου 2021.
- Δασκαλάκης, Απόστολος. «Ιστορία της Χωροφυλακής 1936-1950». *Ιστορία της Κατοχής* (blog), 2013. Διαθέσιμο στο <http://istoriakatoxis.blogspot.com>. Ανακτήθηκε 10 Οκτωβρίου 2022.
- Συνέντευξη της συζύγου του Ελένης Μπιλιουρτζή-Σταθάτου στη Βικτώρια Τσονίδου, εκπομπή *Επώνυμοι και Ανώνυμοι*, Δημοτική Ραδιοτηλεόραση Ορεστιάδος. Διαθέσιμο στο www.youtube.com. Ανακτήθηκε 25 Ιουνίου 2017.

Η επιβίωση της υπαίθρου της Δυτικής Μακεδονίας μετά τη λήξη του Εμφυλίου Πολέμου: Το παράδειγμα του Επταχωρίου Καστοριάς

Δωροθέα Καρούτα
Υποψήφια διδάκτωρ Πολιτικών Επιστημών, ΑΠΘ

Εισαγωγή

Το παρόν άρθρο αποτελεί μια εις βάθος ανάλυση της θεματικής, για τους τρόπους επιβίωσης της υπαίθρου της Δυτικής Μακεδονίας μετά τη λήξη του Εμφυλίου Πολέμου, με ερευνητικό παράδειγμα το Επταχώρι Καστοριάς, που παρουσιάστηκε στην 3η Ημερίδα Μεταπτυχιακών Φοιτητών, Υποψήφιων Διδασκτόρων και Μεταδιδακτορικών Ερευνητών, τον Μάιο του 2022.

Ο ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος αποτελεί ένα ιστορικό γεγονός-τομή για τη σύγχρονη νεοελληνική ιστορία, καθώς τα απότοκά του υπήρξαν πολύπλευρα και καθοριστικά για την ελληνική κοινωνία. Αρκετοί ιστορικοί, ανθρωπολόγοι, κοινωνιολόγοι, πολιτικοί επιστήμονες και ερευνητές από τους αντίστοιχους επιστημονικούς κλάδους ασχολήθηκαν κατά καιρούς με το ζήτημα του Εμφυλίου, προσεγγίζοντάς το από διαφορετικές οπτικές και εξάγοντας συμπεράσματα που απηχούν τις προτεραιότητες των ερευνητικών τους εργαλείων και των επιστημολογικών τους παραδόσεων. Διαμορφώθηκαν έτσι διάφορες «αναγνώσεις» που εκτείνονται από το ιστορικό-οικονομικό πεδίο έως το κοινωνικό-ανθρωπιστικό.¹

¹ Βασίλης Δαλκαβούκης, Ελένη Πασχαλούδη και Ηλίας Σκουλίδας, επιμ., *Αφηγήσεις για τη δεκαετία του 1940* (Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2012), 28-32.

Στη μελέτη αυτή, που συνιστά μια συμβολή στην έρευνα περί των νέων προσεγγίσεων των δεκαετιών 1940-1950, συνδυάζοντας εργασία και μεθόδους της Προφορικής Ιστορίας και της Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, βασική υπόθεση εργασίας είναι ότι ο Εμφύλιος Πόλεμος αποτέλεσε μια δομική διαδικασία κοινωνικού εκσυγχρονισμού των αγροτικών κοινωνιών τόσο ως προς τις κυρίαρχες αντιλήψεις όσο και ως προς τις καθημερινές πρακτικές.

Η στρατιωτική επιχείρηση εκκένωσης περιοχών, στην προκειμένη περίπτωση του Επταχωρίου Καστοριάς, από τον Εθνικού Στρατό, στο πλαίσιο της ευρύτερης επιχείρησης «Τέρμινους», ξεκίνησε το φθινόπωρο του 1947. Το εγχείρημα έπληξε καίρια το Δημοκρατικό Στρατό Ελλάδας από τον οποίο αποστέρησε ανθρώπινο δυναμικό, δηλαδή εφεδρείες, παροχή υποστήριξης σε τρόφιμα, περίθαλψη, σημαντικές πληροφορίες και φυσικά την ηθική υπόσταση που του προσέφερε η εδραίωση στην ύπαιθρο. Η συγκεκριμένη στρατιωτική πολιτική εφαρμόστηκε σε ολόκληρη σχεδόν τη χώρα, με επίκεντρο τις περιοχές της Κεντρικής και Βόρειας Ελλάδας και ήταν αυτή που συνέβαλε αποφασιστικά στο να ξεπεραστεί η στασιμότητα των προγενέστερων ενεργειών του Εθνικού Στρατού (εφεξής: Ε.Σ.) και να τερματιστεί ο Εμφύλιος Πόλεμος.² Ωστόσο, αυτή η νίκη δεν ήταν η μόνη συνέπεια που συντάραξε συθέμελα την ελληνική κοινωνία. Στις αρχές της δεκαετίας του 1950, που επαναπατρίστηκε μεγάλος αριθμός καταφυγόντων, ανθρώπων που υποχρεώθηκαν σε αναγκαστική φυγή από την εστία τους, η ύπαιθρος χώρα δεν ήταν ίδια με πριν· αλλά και οι ίδιοι είχαν αλλάξει. Αυτή η μεταβολή αποτελεί αντικείμενο έρευνας και ανάλυσης στην παρούσα μελέτη.

Κατά συνέπεια, ο Εμφύλιος Πόλεμος προσεγγίζεται ως μια διαδικασία κοινωνικού εκσυγχρονισμού, εφόσον και οι ισχύουσες έως τότε αντιλήψεις ανατρέπονται και τα νέα δεδομένα επιβάλλονται δομικά, κάτι που γίνεται αντιληπτό μέσα από το παράδειγμα της απουσίας των ανδρών και των κοινωνικών δραστηριοτήτων που

² Γιώργος Μαργαρίτης, *Ιστορία του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου, 1945-1949*, τόμ. 1 (Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2005), 387-410.

επωμίστηκε αναγκαστικά ο γυναικείος πληθυσμός λόγω συνθηκών. Επιπρόσθετα, προσεγγίζεται ως εκσυγχρονιστική διαδικασία μέσω της παρουσίας του στρατού με την εισαγωγή νέων πρακτικών στην καθημερινότητα των ανθρώπων, κυρίως εξαιτίας της Αμερικανικής βοήθειας, με τον πολιτισμό της βίας που συνειδητά ή ασυνειδητά υιοθετήθηκε από τους κατοίκους, αποτελώντας έναν από τους παράγοντες διαμόρφωσης της συλλογικής μνήμης και συμπεριφοράς αργότερα και με τις γενικότερες έμφυλες πολιτικές που εγκαταστάθηκαν και εφαρμόστηκαν εκείνην την περίοδο.³

Μεθοδολογία

Η σχέση της γραπτής Ιστορίας και της Προφορικής Μνήμης είναι μια σχέση αμφίδρομης εξάρτησης και ανάγκης συμπλήρωσης των σημείων εκείνων που χρήζουν περισσότερου «φωτός»⁴. Οι μαρτυρίες φανερώνουν τις ήδη υπάρχουσες βιωμένες εμπειρίες, ατομικές ή και συλλογικές σε ένα πλαίσιο που αυτές αγνοούνταν ή ακόμα δεν λαμβάνονταν υπόψιν στη διαδικασία διαμόρφωσης των προσωπικών/συλλογικών ταυτοτήτων της κοινωνικής πραγματικότητας. Οι μαρτυρίες αυτές -μια μικρογραφία της κοινωνίας- ενέχουν συγχρόνως και υποκειμενική και αντικειμενική διάσταση. Η πρώτη είναι αυτή που συνδέει το παρελθόν με το παρόν συμβολικά, μέσω των πολύπλευρων πολιτισμικών ταυτοτήτων των οποίων η μνήμη προσαρμόζει κληρονομημένες παραδόσεις στο εκάστοτε παρόν, ενώ η αντικειμενική διάσταση της αφήγησης συνδέεται με το ζήτημα της αποφυγής συσχετισμού των αφηγηματικών επιλογών και των τρόπων ζωής των ίδιων των αφηγητών.⁵ Άλλωστε, και η προφορική ιστορία δομείται γύρω από τους ανθρώπους και τις αφηγήσεις τους,

³ Ευθύμιος Παπαταξιάρχης και Θεόδωρος Παραδέλλης, επιμ., *Ανθρωπολογία και Παρελθόν: Συμβολές στην Κοινωνική Ιστορία της Νεότερης Ελλάδας* (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 1993), 98-105.

⁴ Ρίκη Βαν Μπουσχότεν, *Ανάποδα Χρόνια. Συλλογική Μνήμη και Ιστορία στο Ζιάγκα Γρεβενών* (Αθήνα: Πλέθρον, 2003), 211.

⁵ Luisa Passerini, *Σπαράγματα του 20ου αιώνα. Η Ιστορία ως βιωμένη εμπειρία* (Αθήνα: Νεφέλη, 1998), 101-166.

διαφοροποιώντας έτσι τον προσανατολισμό εύρεσης της αλήθειας της παραδοσιακής ιστορικής θετικιστικής κατεύθυνσης. Αναδεικνύει τους ανθρώπους που ηρωοποίησαν κάποιους άλλους, δίνοντας βάση στο ανώνυμο πλήθος και τις βιωμένες εμπειρίες τους, δίχως να επικεντρώνεται στο κατά πόσο υφίσταται η πραγματικότητα των λεγομένων των ανθρώπων αυτών, αλλά στο πώς τα λεγόμενα αυτά καθορίζουν τη δόμηση των ταυτοτήτων και των κοινωνιών μετέπειτα. Με λίγα λόγια, η Προφορική Ιστορία προσφέρει ένα μέσο «αμφισβήτησης των κοινών τόπων της Ιστορίας, μεταμορφώνοντας την κοινωνική της σημασία».⁶

Η συγκεκριμένη μελέτη στηρίζεται κυρίως στην Προφορική Ιστορία και στη μέθοδο των προφορικών ανοιχτών συνεντεύξεων βιογραφικής προσέγγισης. Στο βαθμό που το θέμα εντοπίζεται στην τότε κοινωνική πραγματικότητα, δεν μπορεί να προσεγγιστεί γνωστικά μέσω της συμπερασματικής λογικής μιας ποσοτικής έρευνας, αλλά μέσω της εξέτασης της αφηγούμενης βιωμένης εμπειρίας, της καθημερινότητας και της εν γένει κοινωνικής πράξης. Στοιχεία τα οποία, ως επί το πλείστον, προκύπτουν μέσω της ποιοτικής έρευνας.⁷ Οι μαρτυρίες έχουν αντληθεί μέσω αφηγήσεων ζωής, σε συνδυασμό με στοχευμένες ερωτήσεις στο τέλος της κάθε συνάντησης. Με αυτό τον τρόπο δίνεται έμφαση στα δρώντα υποκείμενα και στην πρόσληψη των κοινωνικών φαινομένων από τους ίδιους τους ανθρώπους που τα αφηγούνται μετέπειτα. Δεν πρόκειται, ωστόσο, για μια ανάλυση με ατομικιστικά χαρακτηριστικά, αλλά για την ανάλυση της σχέσης του ατόμου με την κοινωνία και του τρόπου με τον οποίο αυτή η σχέση ερμηνεύεται και περιγράφεται ξεχωριστά από το κάθε άτομο. Δηλαδή, τον τρόπο που προσοικειώνονται τα κοινωνικά δεδομένα, οι αντιλήψεις, οι συνήθειες, οι πρακτικές, οι αλλαγές από το κοινωνικό σύνολο, το οποίο νοσηματοδοτεί την ύπαρξη του στο παρόν, μέσα από τις αφηγήσεις για το παρελθόν.

⁶ Paul Thompson, *Φωνές από το παρελθόν. Προφορική Ιστορία* (Αθήνα: Πλέθρον, 2002), 117-156.

⁷ Corrine Glesne, *Η ποιοτική έρευνα. Οδηγός για νέους επιστήμονες* (Αθήνα: Μεταίχμιο, 2018), 37-40.

Συνεπώς, τα στοιχεία που προκύπτουν από τις προφορικές συνεντεύξεις μας βοηθούν να αντιληφθούμε καλύτερα τον τρόπο που οι άνθρωποι αυτοί κατανοούν την κοινωνία και τη θέση τους μέσα σε αυτή, και όχι στην εξακρίβωση των ιστορικών γεγονότων.⁸ Στο ερευνητικό παράδειγμα της μετεμφυλιακής κοινωνικής μεταβολής του Επταχωρίου Καστοριάς, εστιάζουμε στη σημαντικότητα των διαδικασιών της μεταβολής αυτής για τα δρώντα υποκείμενα, αλλά και στις συνθήκες και στις αλλαγές που μεσολάβησαν από τότε μέχρι το χρονικό σημείο αφήγησης -2017 έως 2022- των κοινωνικών φαινομένων, των οποίων αποτελούσαν μέρος.⁹

Δύο έννοιες που συμβάλλουν στην κατανόηση του θέματος στην παρούσα ανάλυση και συναποτελούν την κοινωνική συγκρότηση είναι ο χώρος και ο χρόνος, δυο έννοιες που εμπεριέχουν ταυτοχρόνως η μία την άλλη. Ένα παράδειγμα χωροχρόνου αποτελεί η σχέση των ατόμων της κοινωνίας με το φυσικό περιβάλλον στο οποίο ζουν. Ειδικότερα, η σχέση αυτή μεταβλήθηκε μέσα από συγκεκριμένες ιστορικές μεταβολές στην πορεία του χρόνου. Εξέχουσα θέση στις εξελίξεις αυτές κατέχει τόσο ο Β' Παγκόσμιος πόλεμος, όσο και ο Εμφύλιος που ακολούθησε. Τα δύο αυτά ιστορικά γεγονότα συντάραξαν την ελληνική κοινωνία, μεταμορφώνοντάς τη ραγδαία.¹⁰

Έχοντας ως μελέτη περίπτωσης το Επταχώρι Καστοριάς, οι κάτοικοι του οποίου αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν το χωριό τους το Σεπτέμβριο του 1947, εντός ολίγων ωρών, το παρόν κείμενο διερευνά τη μέθοδο της μετεγκατάστασης, τον τρόπο πραγμάτωσης της, τις συνθήκες συμβίωσης των κατοίκων αυτών κατά τα έτη 1947-1949 στον τόπο συγκέντρωσης τους σε αγροτικές (Πεντάλοφος Κοζάνης) και σε αστικές περιοχές (Καστοριά, Λάρισα), όπου μετέβησαν ορισμένοι λόγω οικογενειακών σχέσεων, και την επι-

⁸ Γιώργος Τσιώλης, *Ιστορίες ζωής και βιογραφικές αφηγήσεις. Η βιογραφική προσέγγιση στην κοινωνιολογική ποιοτική έρευνα* (Αθήνα: Κριτική, 2006), 28-59.

⁹ Τσιώλης, *Ιστορίες ζωής και βιογραφικές αφηγήσεις*, 61-63.

¹⁰ Βασίλης Νιτσιάκος, *Χτίζοντας το χώρο και το χρόνο* (Αθήνα: Οδυσσέας, 2003), 13-35.

στροφή τους στο γενέθλιο τόπο, στις αρχές της δεκαετίας του 1950. Συγχρόνως, η περιγραφή αυτή αποτελεί προσπάθεια ανάλυσης της κοινωνικής μεταβολής του Επταχωρίου. Με τον όρο κοινωνική μεταβολή νοείται ένα ευρύ φάσμα δυναμικών που περιλαμβάνει την καθημερινότητα των Επταχωριτών, τις πολιτικές τους κατευθύνσεις, τις ιδεολογικές τους τοποθετήσεις, τις οικονομικές δραστηριότητες, τους έμφυλους και ηλικιακούς ρόλους και σχέσεις στην τοπική κοινωνία και τις γενικότερες επιρροές του χρονικού διαστήματος μεταξύ 1947-1952, οι οποίες αντιπαραβάλλονται με αντίστοιχες στον τόπο μετεγκατάστασης και στη συνέχεια εισάγονται ως προσλαμβάνουσες των Επταχωριτών/τισσών, που επιστρέφοντας στο χωριό τους ξανάεστησαν τη ζωή τους σε νέα βάση. Πρόκειται ουσιαστικά, σύμφωνα με τον Giddens, για τη μετάβαση από την παραδοσιακή στη νεωτερική πραγματικότητα.¹¹

Κύρια κατεύθυνση αποτελεί η παραπάνω μετάβαση. Χρησιμοποιώντας το αφήγημα των κατοίκων, κινηθήκαμε με γνώμονα το κοινότυπο στο χώρο της ανθρωπολογίας ερώτημα, «πώς το παρελθόν καθορίζει το παρόν» και πιο συγκεκριμένα, με την αντιστροφή των όρων του. Το αφήγημα της νεωτερικής πραγματικότητας και η αναπαράσταση του παρελθόντος είναι ο χώρος παρατήρησης του παρελθόντος αυτού που συγκροτείται στο παρόν ενέχοντας συνάμα παροντική δράση. Η Collard στις μελέτες της αναδεικνύει την ανασυγκρότηση ενός «αποτελεσματικού» κι όχι απαραίτητα ιστορικά ακριβούς παρελθόντος. Αναδεικνύει το συμβολικό δυναμισμό του παρελθόντος, το οποίο με αυτό τον τρόπο εκφράζει τις διαφορετικές αποχρώσεις του παρόντος. Τα υποκείμενα, οι πληροφορητές, κατασκευάζουν μέσα από τις αφηγήσεις τους το παρελθόν, τοποθετώντας το έτσι στο παρόν, με τα συμβάντα που βίωσαν να τοποθετούνται αφού έχουν πρώτα αναπαραχθεί, ερμηνευθεί ή ακόμα και ανακατασκευαστεί, στο παρόν. Στη συγκεκριμένη προσέγγιση, το

¹¹ Κατερίνα Λαμπρινού, «Εμπιστοσύνη: Μια εννοια-κλειδί για την κατανόηση της σύγχρονης κοινωνικής και πολιτικής πραγματικότητας», *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας* 16 (Σεπτέμβριος 2015): 311-322.

ζητούμενο δεν είναι η όποια αντικειμενικότητα της ιστορίας που αναζητά την αλήθεια πίσω από αρχεία και διπλωματικά έγγραφα, αλλά μια υποκειμενική αφήγηση της ιστορίας που ανασυνθέτει τα δεδομένα του παρελθόντος υπό το πρίσμα των αναπαραστάσεων των αφηγητών.¹² Αυτό δεν σημαίνει ότι αρνούμαστε το ζήτημα της αλήθειας ή/και της αντικειμενικότητας, αλλά ότι εστιάζουμε στις κοινωνικές πρακτικές της συγκρότησης της, που εξ ορισμού εμπλέκουν τα υποκείμενα.¹³

Ο Εμφύλιος πόλεμος ως πολιτισμικό τραύμα

Οι συνέπειες του Εμφυλίου πολέμου για την ελληνική κοινωνία ήταν ποικίλες κι εκτείνονται σε ευρύ φάσμα. Το στοιχείο που συνδυάζει και την κληρονομιά της κατοχικής περιόδου, είναι η εξοικείωση του πληθυσμού με την κουλτούρα της βίας, η οποία ενισχύθηκε και από τις δύο πλευρές κατά τη διάρκεια της εμφύλιας σύρραξης. Η βία του Εμφυλίου άφησε ανεξίτηλο σημάδι στη συλλογική ταυτότητα της κοινωνίας, διαμορφώνοντας ταυτόχρονα τις ατομικές ταυτότητες των πολιτών. Σε πολιτικό επίπεδο μεταφράζεται σε διαιρετική τομή ανάμεσα στους μεν και στους δε. Γίνεται κατανοητό πως ο Εμφύλιος Πόλεμος ακόμα και μετά τον τερματισμό του επηρέαζε έντονα την οικονομική, κοινωνική και πολιτική σφαίρα της χώρας.¹⁴ Η βία στο πλέγμα των Εμφυλίων, παίρνει τη μορφή παραβίασης, όπως πολύ σωστά, αναφέρει ο Ροζέ Καγιανά, με στοιχεία παρόμοια με αυτά μιας γιορτής. Κυριαρχεί ο εκκοινωνισμός, η καθημερινότητα μεταβάλλεται, όσα θεωρούνταν απαγορευμένα πλέον επιτρέπονται. Η περίοδος του Εμφυλίου συνοδεύεται από πολιτισμικές εξελίξεις,

¹² Ευθύμιος Παπαταξιάρχης, «Εισαγωγή, το παρελθόν στο παρόν», στο Παπαταξιάρχης και Παραδέλλης, *Ανθρωπολογία και Παρελθόν*, 32-58.

¹³ Αντώνης Λιάκος, *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία*; (Αθήνα: Πόλις, 2007).

¹⁴ Πολυμέρης Βόγλης, «Οι μνήμες της δεκαετίας του 1940 ως αντικείμενο ιστορικής ανάλυσης: μεθοδολογικές προτάσεις», στο *Μνήμες και Αλήθεια του Ελληνικού Εμφυλίου πολέμου*, επιμ. Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, Τασούλα Βερβενιώτη, Ευτυχία Βουτυρά, Βασίλης Δαλκαβούκης και Κωνσταντίνα Μπάδα, (Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2008), 61-70.

αφού τόσο οι κοινωνικοί όσο και οι πολιτισμικοί κανόνες συμπεριφοράς των ατόμων μεταβάλλονται. Έτσι η βία συμβολοποιείται, σε ένα πλαίσιο αγριότητας εξαιτίας των πολλαπλών απογοητεύσεων της κοινωνίας. Δεν είναι αρκετή η εξόντωση του εχθρού, γι' αυτό και παρατηρούνται όλο και περισσότερο φαινόμενα δημόσιας διαπόμπευσης. Τότε είναι που προκαλείται η αντιβία, αναπαράγοντας τα ίδια ή ακόμη και χειρότερα χαρακτηριστικά της βίας στην οποία «απαντά».¹⁵

Οι παραπάνω συνέπειες του Εμφυλίου, δεν αναγνωρίστηκαν αμέσως και δεν κατανοήθηκαν πλήρως και ορθά από την ελληνική κοινωνία, μέχρι που οι συζητήσεις για το θέμα άρχισαν να πληθαίνουν. Ο όρος πολιτισμικό τραύμα, που συνοδεύει σήμερα την περιγραφή του Εμφυλίου πολέμου, αφορά σε τρία στάδια: της πρόσληψης του Εμφυλίου ως συλλογικής οδύνης, της μετεξέλιξης ως πολιτισμικού τραύματος και τέλος στην ανάλυσή του στη φάση της ανακλαστικής κατασκευής, φάση την οποία διανύαμε από το 1990 έως το 2010, σύμφωνα με τον Ν. Δερμετζή. Η ουσία της συλλογικής οδύνης έγκειται στη σιωπή της ελληνικής κοινωνίας που οφείλεται στις συναισθηματικές απώλειες και στα τραύματα των αριστερών. Η μνήμη του Δευτέρου Παγκοσμίου πολέμου ήταν ορατή, κυρίως μέσα από τοπικούς εορτασμούς, ωστόσο η Απελευθέρωση του 1944, δεν μνημονεύθηκε δημόσια, όπως συνέβη αντίστοιχα στην υπόλοιπη Ευρώπη, με τον εορτασμό της 8ης/9ης Μαΐου 1944. Αντίθετα, στην Ελλάδα επιλέχθηκε η 28η Οκτωβρίου 1940, ως επίσημη εθνική εορτή, η αρχή δηλαδή του ελληνοϊταλικού πολέμου. Κι αυτό γιατί το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου συνδέθηκε με την αρχή του Εμφυλίου πολέμου. Τότε είναι που η πολιτική της λήθης σταδιακά εδραιωνόταν στη δημόσια και ιδιωτική ζωή. Το επίσημο αφήγημα της νικηφόρας Δεξιάς, από το 1950 έως και το 1967, βασιζόνταν στη λήθη και στη νομιμοποίησή της, για να εμπεδωθεί με διάφορους τρόπους (π.χ., έκτακτα μέτρα, κρατική λογοκρισία, φυλακίσεις, εξορίες, δηλώσεις μετάνοιας). Διαπιστώνεται με αυτό

¹⁵ Enzo Traverso, *Δια πυρός και Σιδήρου: Περί του ευρωπαϊκού εμφυλίου πολέμου 1914-1945* (Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, 2013), 139-166.

τον τρόπο πως ο Εμφύλιος Πόλεμος ισοδυναμούσε με τη συνάθροιση προσωπικών τραυματικών εμπειριών, που δεν ήταν ενσωματωμένες στο ενιαίο συμβολικό γίνεσθαι των κρατικών θεσμών. Το τραυματικό γεγονός του Εμφυλίου αντιμετωπίστηκε ως μια διαρκής τραυματική κατάσταση, συνοδευόμενη από σιωπή που λειτουργήσε ως αμυντικός μηχανισμός της κοινότητας και των ατόμων της. Αν η συνάθροιση αυτών των τραυματικών εμπειριών είχε σημασιοδοτηθεί δημόσια, τότε θα αποτελούσε μια χαρακτηριστική περίπτωση πολιτισμικού τραύματος. Αυτό έγινε, τελικά, αρκετά χρόνια αργότερα, με την έλευση της νέας χιλιετίας.¹⁶

Το επόμενο στάδιο ήταν η εξέλιξη της προαναφερθείσας συλλογικής οδύνης σε αυτό που ονομάζουμε πολιτισμικό τραύμα. Κι αυτό γιατί το ιστορικό-βιωματικό γεγονός του Εμφυλίου συνδέθηκε ερμηνευτικά με την κοινωνική δράση, επηρεάζοντάς την μέσα από τη λειτουργία του ως ολικό γεγονός κι όχι ως απλή συνάθροιση τραυματικών εμπειριών, όπως λογίζονταν την προηγούμενη περίοδο. Ως πολιτισμικό τραύμα διαθέτει επίσης και τις τρεις θεμελιώδεις συστατικές έννοιες, της μνήμης, του συναισθήματος και της ταυτότητας. Διαμόρφωσε συνειδήσεις, συλλογικές κι ατομικές ταυτότητες, επηρεάζοντας στο σύνολό της την ελληνική κοινωνία, η οποία λειτουργούσε πλέον με διαφορετικές αρχές και νόρμες. Αυτή η αλλαγή δεν πραγματοποιήθηκε απευθείας. Ο χαρακτηρισμός του Εμφυλίου ως πολιτισμικού τραύματος σημαίνει πως τοποθετείται χρονικά ενδιάμεσα στο γεγονός και στην αναπαράστασή του. Έτσι, μέσα από τη δραματική διαδικασία του τραύματος, η συνάθροιση των ατομικών οδυνηρών εμπειριών μετουσιώνονται σε κοινωνικοπολιτισμικό γεγονός, δηλαδή σε πολιτισμικό τραύμα.¹⁷ Η διαδικασία αυτή έλαβε

¹⁶ Νίκος Δεμερτζής, «Ο ελληνικός Εμφύλιος ως πολιτισμικό τραύμα», *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας* 28 (Αύγουστος 2015): 81-109, 84-88.

¹⁷ Jeffrey Alexander, «Toward a theory of Cultural Trauma», στο *Cultural Trauma and Collective Identity*, Jeffrey Alexander, Ron Eyerman, Bernard Giesen, Neil J. Smelser και Piotr Sztompka, (Berkeley: University of California Press, 2004), 48-63.

χώρα την περίοδο της Μεταπολίτευσης, όταν συνέβησαν μια σειρά από αλλαγές, όπως η νομιμοποίηση του κομμουνιστικού κόμματος, η αποκατάσταση των πολιτικών δικαιωμάτων, η αναγνώριση της Αντίστασης, η υιοθέτηση του όρου Εμφύλιος Πόλεμος και γενικότερα οι καινοτομίες που εισήχθησαν από τις νομοθεσίες εξίσωσης των θυμάτων του Εμφυλίου με εκείνα της Εθνικής Αντίστασης που έγιναν από την Οικουμενική Κυβέρνηση το 1989-1990. Όλα αυτά συγκαταλέγονται στις ενέργειες της λειτουργίας του πολιτισμικού τραύματος. Αναπτύχθηκε με αυτό τον τρόπο ένα νέο πολιτισμικό και συνάμα πολιτικό φάσμα εντός του οποίου η συλλογική μνήμη του Εμφυλίου επαναπροσδιορίσθηκε δημόσια. Αυτή η προσπάθεια εθνικής συμφιλίωσης, βασίστηκε ουσιαστικά στη ρήση του Bhabha «να θυμάται κανείς να ξεχνά». ¹⁸ Αποτελεί μέρος της επιλεκτικής διαδικασίας ανασυγκρότησης της συλλογικής μνήμης ολόκληρης της δεκαετίας του 1940, με ταυτόχρονη απόδοση των ευθυνών, στον ξένο παράγοντα, εν προκειμένω στη Μ. Βρετανία και στις ΗΠΑ. ¹⁹

Οι πολυσήμαντες κοινωνικές και πολιτικές εξελίξεις, η οικονομική πρόοδος, τα προνόμια από την ένταξη της χώρας στην Ευρωπαϊκή Ένωση που ενίσχυσαν το πολιτισμικό ιδίωμα του «εκσυγχρονισμού» (και άρα το αίτημα υπέρβασης του βίαιου παρελθόντος), συνυπολόγισαν τους νέους τρόπους προσέγγισης του πολιτισμικού τραύματος. Οι τρόποι αυτοί εντάσσονταν στην ευρεία φάση της ανακλαστικής περιόδου, με την ανάπτυξη της Δημόσιας Ιστορίας που χρησιμοποιεί τη μνήμη και εν γένει την κληρονομιά του Εμφυλίου με τρόπο διαφορετικό, γεννώντας έτσι νέες προσλαμβάνουσες για την έννοια του πολιτισμικού τραύματος. Αμφισβητείται όχι μόνο η πολιτική της λήθης, αλλά και αυτή της συμφιλίωσης σε όλο το φάσμα της ελληνικής κοινωνίας. Η ιδεοληψία της αλλαγής τοποθέτη-

¹⁸ Homi Bhabha, «Question of Survival: Nations and Psychic States», στο *Psychoanalysis and Cultural Theory: Thresholds*, επιμ. James Donald (London: Macmillan, 1991), 93.

¹⁹ Nikos Marantzides και Giorgos Antoniou, «The Axis Occupation and Civil War, Changing Trends in Greek Historiography, 1941-2002», *Journal of Peace Research* 41, 2 (2004): 223-231, 215.

σης της νοηματοδότησης του Εμφυλίου γίνεται ευρέως αντιληπτή και μέσα από την τέχνη, όχι μόνο από την επιστήμη. Τότε είναι που εκδίδεται η βιογραφία του Άρη Βελουχιώτη (*Άρης, ο αρχηγός των Ατάκτων*) από τον Δ. Χαριτόπουλο, με σαφή μηνύματα αναδόμησης της συλλογικής μνήμης της Αριστεράς και ταυτόχρονα κυκλοφορεί η ταινία του Π. Βούλγαρη, «Ψυχή Βαθιά», η οποία αμφισβητεί την ιδεολογία του πολέμου, επισημαίνοντας τα λανθάνοντα στοιχεία που πρόβαλε η λεγόμενη εθνική συμφιλίωση, μέσα από την αποπροσανατολιστική απόδοση ευθυνών και την απόκρυψη ή ορθότερα αποσιώπηση άλλων ιστορικών γεγονότων εντός της περιόδου αυτής.²⁰ Ιστοριογραφικά, η ανακλαστική προσέγγιση, περιγράφεται με την εισαγωγή νέων θεμάτων στην ιστορική μελέτη, όπως η εκ νέου συζήτηση για την περιοδολόγηση του Εμφυλίου, για τη βία της «λευκής τρομοκρατίας», τον ρόλο της Συμφωνίας της Βάρκιζας και πώς σχετίζεται με την αρχή του πολέμου, την αξιολόγηση των εκατέρωθεν ευθυνών και προς ποιες κατευθύνσεις αποδίδονται.²¹

Καταλήγουμε, έτσι, στην επανακατασκευή της συλλογικής μνήμης, αυτή τη φορά κοινωνικά και επιστημονικά, ώστε να εξελιχθεί η θεωρία του πολιτισμικού τραύματος. Μπορεί η πρακτική της συμφιλίωσης να μην απεδείχθη η συγκολλητική ουσία της προόδου της κοινωνίας, έπειτα από τη σκληρή εμπειρία ενός Εμφυλίου πολέμου, του οποίου τα τραύματα έμειναν ανοιχτά μέχρι το 1974· ωστόσο, η συγχώρεση, η ουσιαστική συγχώρεση,²² προς όλες τις κατευθύνσεις, αποτελεί τον καθοριστικότερο παράγοντα του πολιτισμικού τραύματος σήμερα. Αποτελεί μέρος της διαδικασίας της ίασης του. Δεν συμπεριλαμβάνει ούτε τη λήθη, ούτε την άρνηση, αντιθέτως τη θέληση να μεταλλαχθούν τα αρνητικά συναισθήματα σε συμβολική ανασυγκρότηση του παρελθόντος και της Ιστορίας.²³

²⁰ Δεμερτζής, «Ο Ελληνικός Εμφύλιος ως πολιτισμικό τραύμα», 90-106.

²¹ Marantzides και Antoniou, «The Axis Occupation and Civil War», 223-231.

²² Hannah Arendt, *The human condition* (Chicago: The University of Chicago Press, 1953) 236-241.

²³ Paul Ricoeur, *Memory, History, Forgetting* (Chicago: The University of Chicago Press, 2004), 130.

Τρόποι επιβίωσης κοινότητας

Μέσα στο κλίμα της αναγκαστικής μετακίνησης των κατοίκων του Επταχωρίου το 1947, της συμβίωσης, της επιστροφής τους δυο έτη αργότερα και της γενικότερης κοινωνικής μεταβολής και ανασυγκρότησης μετεμφυλιακά, το Επταχώρι συγκεκριμένα, αλλά και γενικότερα η υπαίθρος χώρα, συνδύασε τις παραδοσιακές αγροτικές αντιλήψεις με τους καινούριους εισαγόμενους αστικούς θεσμούς. Εξαιτίας αυτού του συνδυασμού απέβαλαν τις δυσάρεστες συνέπειες που προκαλεί μια κοινωνική κρίση, όπως ο Εμφύλιος Πόλεμος. Επιγραμματικά, κάποιοι από τους σημαντικότερους μηχανισμούς της προσπάθειας αυτής, που θα μελετηθούν περαιτέρω -πέρα από την επιλογή της σιωπής και τη μετανάστευση, που επισημάνθηκε πρωτύτερα- είναι ο ρόλος της τοπικής Εκκλησίας στη διάδοση του πολιτικού και στρατιωτικού πολιτισμού που επικρατούσε, αλλά και στη διατήρηση των δεσμών σύνδεσης με τον γενέθλιο τόπο, η νοσταλγία και η ψυχολογική σύνδεση με αυτόν καθώς και οι μηχανισμοί τελετουργοποίησής,²⁴ που συνδέονται στενά με όλα τα παραπάνω.

Το αφήγημα της επίσημης ελληνικής Εκκλησίας περί κομβικού ρόλου στη διατήρηση της συνοχής των κοινοτήτων, τόσο την περίοδο της Κατοχής, όσο και του Εμφυλίου, είναι παρόν σε όλα τα επίπεδα της σημερινής κοινωνίας. Αποκλειστικά σε αναφορά με την περίοδο του Εμφυλίου και ιδιαίτερα στην διαδικασία ανασυγκρότησης της υπαίθρου, ο ρόλος της ήταν δραστικός, μέσω των ιδρυμάτων, αλλά και της οικονομικής βοήθειας που προσέφερε. Με αυτό τον τρόπο, ένα μέρος της υπαίθρου της χώρας εντάχθηκε στους μετεμφυλιακούς κανόνες αναπροσαρμογής και καθημερινότητας. Ωστόσο, το γεγονός αυτό δεν αναιρεί τις ιδεολογικές, αν όχι πολιτικές, κατευθύνσεις που ακολουθούσε η Εκκλησία, οι οποίες

²⁴ Ιωάννης Καρακατσιάνης, «Πώς επιβιώνουν οι πόλεις μετά την κρίση; Στοιχεία για μια κοινωνική ιστορία της μετεμφυλιακής ελληνικής επαρχιακής πόλης», στο *Η μνήμη αφηγείται την πόλη. Προφορική Ιστορία και Μνήμη του αστικού χώρου, επιμ. Ρίκη Βαν Μπούσχoten, Τασούλα Βερβενιώτη και Δήμητρα Λαμπροπούλου* (Αθήνα: Πλέθρον, 2016), 250.

εναρμονίζονταν φυσικά με το εθνικό ιδεολογικό πρόσημο της Δεξιάς, που κυβερνούσε τη χώρα. Αναμεταδιδόταν δηλαδή το ψυχροπολεμικό κλίμα προστασίας και καταπολέμησης των αριστερών, δη σοβιετικών, καταλοίπων στην κοινωνία.²⁵

Στην περίπτωση των δυο χωριών, δεν εντοπίζεται άμεση κοινωνική παρέμβαση από την Εκκλησία μέσω ιδρυμάτων, παρά ταύτα παρατηρείται έντονα η καλλιέργεια του χριστιανικού ιδεώδους, κάτι το οποίο διαφαίνεται ακόμη και από τη σημαντική επιρροή του ιερέα του Επταχωρίου, Κ. Σκαλιστή, προς το ποίμνιό του· ο ίδιος μεταφέρθηκε επίσης στον Πεντάλοφο, όπου και τελούσε τα μυστήρια, εκκλησιάζοντας τους χωριανούς του. Σε αυτό τα πλαίσιο, το σύμπλεγμα του χριστιανικού και εθνικού στοιχείου ενισχύθηκε ακόμη πιο πολύ, μέσα στη γενικότερη προσπάθεια εξάλειψης του κινδύνου του κομμουνισμού, μέσω των κατηχητικών μαθημάτων στην Εκκλησία, εκτός Σχολείου. Στην ίδια λογική εντάσσονται και ο υποχρεωτικός εκκλησιασμός της Κυριακής, η ψαλμωδία, αλλά και ενεργή συμμετοχή των αγοριών στις εκκλησιαστικές επιταγές. Η ίδια λογική εντοπίζεται και στο ρόλο του Σχολείου, το οποίο συνδυαστικά με την Εκκλησία και το κατηχητικό, προσέφερε ένα πλαίσιο ελέγχου των παιδιών των τόσων πολλών χωριών, αλλά και μετάδοσης των αξιών του μετεμφυλιακού κράτους της δεκαετίας του 1950.²⁶

Χαρακτηριστική όλων αυτών, είναι η σχετική μαρτυρία του κ. Κω/νου Παπαμήλιου:

Το Σάββατο και την Κυριακή υποχρεωτικά Εκκλησία. Γι' αυτό ήμασταν όλοι χριστιανοί, ξέραμε από μικροί την Εκκλησία. Τώρα τρανεύουν τα παιδιά πηγαίνουν 20 χρόνια και μόνο στα βαφτίσια πήγαν αν θυμούνται. Δεν πηγαίνουν στην Εκκλησία, θέλω να κοιμηθώ λένε τη μάνα τ', δεν πηγαίνουν στην Εκκλησία, άμα μεγαλώσουν πηγαίνουν λίγο για τα μάτια. Λένε είμαστε χριστιανοί, εμείς τα ξέραμε. Παίρναμε ένα βιβλιάριο για τον επιτάφιο, τον μάθαιναμε απ' έζω

²⁵ Καρακατσιάνης, «Πώς επιβιώνουν οι πόλεις μετά την κρίση;», 254.

²⁶ Καρακατσιάνης, «Πώς επιβιώνουν οι πόλεις μετά την κρίση;», 255.

να τραγουδάμε εκεί μέσα στην Εκκλησία τον Επιτάφιο το Πάσχα. Όλα τα παιδιά και γυρίζαμε τον επιτάφιο και μαλώναμε ποιος θα τον σηκώσει να τον περπατήσουμε.... Λουλούδια δεν αγοράζαμε όπως τώρα, σηκωνόμασταν το πρωί τη Μ. Παρασκευή και πηγαίναμε στον Αη Κωνσταντίνο. Γίτσια, λούδια από αμυγδαλιές, από κερασιές, και άλλα λούδια ό,τι έβγαιναν τότε εκείνη την εποχή και μάζωνάμε βαντάκες όλα τα παιδιά και φέρναμε. Άλλος τέτοια, άλλος τριαντάφυλλα και τον στολίζαμε τον Επιτάφιο. Ήταν τα κορίτσια εκεί και τα έδεναν. Ήταν ωραία πράγματα.²⁷

Εκτός, λοιπόν, από τα προαναφερθέντα στοιχεία, που συνέβαλαν στη διατήρηση της τοπικής συνοχής κατά τη διάρκεια της μετεγκατάστασης, υπήρχαν και οι λεγόμενοι «εσωτερικοί μηχανισμοί»²⁸ που εναπόθεσαν ένα ακόμη λιθαράκι της συνοχής. Οι μηχανισμοί τελετουργοποίησης δηλαδή αποτελούσαν συνδετικούς κρίκους με τον γενέθλιο τόπο, με το Επταχώρι. Ουσιαστικά, κάνουμε λόγο για μια διαδικασία μεταβολής του σε μνημονικό τόπο, εξαιτίας της αφομοίωσης των δεσμών των ατόμων με τον τόπο καταγωγής τους, δημιουργώντας τους έτσι την αίσθηση της ισχυρής σύνδεσης τους με αυτόν. Η διαδικασία αυτή υπερέβαινε το είδος της φανταστικής σχέσης, αφού ως βιωμένη εμπειρία πλέον, ενείχε το στοιχείο της υλικότητας στη σχέση ατόμου και περιβάλλοντος, εξαιτίας της απουσίας τους.²⁹

Για να επανέλθουμε στο ερευνητικό μας παράδειγμα του Επταχωρίου, η σχέση των κατοίκων του με το χωριό τους είναι μια σχέση συμβολική, εξαιτίας της οποίας η κοινότητα επιτυγχάνει τη συνοχή της και την αδιάκοπη σύνδεση τους. Μια σειρά από πρακτικές, όμως, επιβεβαιώνουν ακόμη περισσότερο την άποψη αυτή, καθιστώντας τες δομικά στοιχεία συνοχής. Οι ενέργειες αυτές σχετίζονται με τις κοινωνικές εκδηλώσεις τελετουργικού περιεχομένου, όπως οι γάμοι, τα βαφτίσια, οι κηδείες, τα μνημόσυνα, τα τοπικά

²⁷ Κ. Παπαμήλιος, κάτοικος Πενταλόφου, συνέντευξη με τη συγγραφέα στον Πεντάλοφο Κοζάνης, 28/2/2022.

²⁸ Καρακατσιάνης, «Πώς επιβιώνουν οι πόλεις μετά την κρίση;», 256.

²⁹ Καρακατσιάνης, «Πώς επιβιώνουν οι πόλεις μετά την κρίση;», 256.

πανηγύρια, με τις οικονομικές δραστηριότητες που είναι ταυτόχρονα και υλικές, όπως το μάζεμα του καλαμποκιού, η επιστροφή των μαστόρων την περίοδο των Χριστουγέννων στον τόπο καταγωγής ή η μαζική έλευση των ξενιτεμένων κατοίκων του Επταχωρίου τον μήνα Ιούλιο για τον εορτασμό του τοπικού πανηγυριού της Αγίας Παρασκευής. Υψίστης σημασίας για την ελληνική ύπαιθρο κι όχι μόνο για τη Δ. Μακεδονία, είναι η επιθυμία των ηλικιωμένων να ταφούν στον τόπο καταγωγής τους, αλλά και ο διακαής πόθος της μόνιμης επιστροφής των ξενιτεμένων του εξωτερικού.

Πιο περιγραφικές είναι οι μαρτυρίες των κ. Βικτόριας Σιωτούλα-Δήμου, κ. Άρτεμης Μπουτσιούλη-Ζούτσου και κ. Κώστα Γαλανού.

Θυμάμαι το γάμο της Χρυσάνθης του Γαιτάνη, το '48 νομίζω. Σα εκδήλωση ήταν, σα χοροσπερίδα. 7 χωριά καλεσμένα, βάλε εσύ κόσμος. Τόσο κόσμο δεν ξαναείδα στη ζωή μου από τότε. Κάναμε πολύ παρέα με τη Χρυσάνθη τότε.³⁰

Καλές σχέσεις είχαμε με όλους που ήταν στο μαχαλά που καθόμασταν εμείς. Μαζευόμασταν τ' απογέματα τα κορίτσια όλα στα σπίτι στη γειτονιά. Λέγαμε ποιον θέλουμε να παντρευτούμε! Σε γιορτές, κάναμε και γιορτές, όταν είχαμε το όνομα, ή στους Αγίους, κανονικά, κερνούσαμε στο σπίτι κι ας ήμασταν χίλια άτομα μέσα. Και τις Κυριακές, σα γιορτές ήταν, με τα καλά τα φαγητά και τα καλά τα ρούχα, τι ρούχα κιόλας και τι να φας τόσα στόματα. Ακόμα και το πανηγύρι μας δυο χρονιές εκεί κανονικά το γιορτάσαμε στην Εκκλησία. Μαζευόμασταν τα βράδια και τρίβαμε και καλαμπόκι όλες μαζί, όσες δηλαδή είχαν στα χωράφια, όχι όπως γινόταν πριν στο Επταχώρι... Και Απόκριες ντυνόμασταν με κουρέλια και σιγκνίτκα ρούχα και φωτιές ανάβαμε κι όλα. Όχι όπως τα κάνουμε τώρα, αλλιώς, με φόβο, με στρατό και με οβίδες, αλλά κτσα στραβά τα κάναμε.³¹

Όταν παντρευόταν η Χρυσάνθη, το '48, στο σπίτι της ήταν στη

³⁰ Β. Σιωτούλα-Δήμου, κάτοικος Επταχωρίου, συνέντευξη με τη συγγραφέα στο Επταχώρι Καστοριάς, 18/4/2018.

³¹ Α. Μπουτσιούλη-Ζούτσου, κάτοικος Επταχωρίου, συνέντευξη με τη συγγραφέα στο Επταχώρι Καστοριάς, 19/12/2018.

Γκραντίσκα πέρα, είχε κλαρίνα, τον Τσιμούλ. Κοντά κι εμείς, 7 χωριά, 100 πιτσιρικάδες. Πήγαμε να πάρουν τη νύφη, γυρίσαμε πίσω στην Εκκλησία. Χόρευαν στ' Λόντζια που λες με νταούλια και κλαρίνα και περνούσαν τα μουλάρια τα στρατιωτικά από πάνω με τους σκοτωμένους και τους τραυματίες τους φαντάρους. Όπως τα τσουβάλια. Ένας από εδώ κι ένας από εκεί, σα παλιοσάμαρα φορτωμένοι. Κι εμείς χορεύαμε! Εικόνες φρίκης! Ο άλλος να χορεύει κι ο άλλος να περνάει σκοτωμένος! Τρομερά πράματα! Σάμπως είχε και τη διασκέδαση που έχει τώρα; Κλαρίνο άμα ακούγαμε! Εμάς ιδίως που μας άρεζε κιόλας! Όλα τα κάναμε, τα πανηγύρια μας, τις Κυριακές μας, όλα! Άλλοι χόρευαν κι άλλοι σκοτώνονταν! Συνηθισμένα πράγματα τότες... Φεύγω μια φορά που λες το '48 και πάω με ένα φαντάρο στο Επταχώρι. Μου λέει έρχεσαι να πάμε στο χωριό σου; Πιτσιρικάς εγώ 10 χρονών. Έρχομαι λέω! Αυτός φοβόταν ο φουκαράς απ' ότι κατάλαβα. Πήγαμε με το τζεμας. Στην Εκκλησία από κάτω τα χόρτα ήταν τόσα, που να περάσεις! Λείπαμε δυο χρόνια σχεδόν! Πηγαίνω ανοίγω την πόρτα από την Εκκλησία, βλέπω 10-20 στρατιώτες, τους αντάρτες δε τους κουβαλούσαν εδώ. Ήταν σκεπασμένοι με κουβέρτες. Έκλεισα την πόρτα κι έκοψα πέρα! Σκοτωμένοι λέω! Εγώ ήθελα να πάω στο χωριό, να το δω, γιατί να μη πάω! Όταν γυρνούσαμε είχε σουρουπώσει κι ανεβήκαμε απ' το αμπέλι το μεγάλο, πίσω απ' το μοναστήρι κι απέναντι ακριβώς γινόταν μάχη. Ήταν κι ο πατέρας μου εκεί σα οδηγός. Θρήνος! Έβλεπες τα βλήματα κι αυτά, λέω κάτσε να δούμε λίγο τον πόλεμο. Εδώ που τα λέμε απερισκεψία! Σάμπως ήξερα πόσο θα κάτσει και τι θα κάνει ο φαντάρος; Ήθελα όμως το χωριό, πονούσε η ψυχή μου! Όταν γύρισα κι βρήκα τ' μάνα ανήσυχη, αυτό ήταν, μόλις είπα ήμουν στο χωριό, με τράβξε ένα χέρι ζύλο. Μέσα στον ανταρτοπόλεμο που πήγα κι εγώ;³²

Το αίσθημα της συνοχής γινόταν όλο και πιο ισχυρό, με τα τραύματα της αναγκαστικής φυγής να αμβλύνονται με αυτούς τους τρόπους. Κατασκευάζοταν ένα καινούργιο πολιτισμικό πλαίσιο,³³ το οποίο δημιουργούσε νέες σχέσεις και συνθήκες, αφού η σχέση με

³² Κ. Γαλανός, κάτοικος Επταχωρίου, συνέντευξη με τη συγγραφέα στο Επταχώρι Καστοριάς, 18/11/2017.

³³ Raymond Williams, *Culture* (London: Fontana, 1981), 9-13.

τον τόπο καταγωγής αποτελούσε πλέον βιωματικό γεγονός. Κάνουμε λόγο ουσιαστικά για μια οργανική συνοχή με θεσμικές κατευθύνσεις. Οι τελετουργικές πρακτικές των κοινωνικών γεγονότων ενείχαν συμβολικά την έννοια της ενσωμάτωσης στα κοινωνικά δρώμενα του νέου τόπου εγκατάστασης, χωρίς να απωλέσουν όμως τον «ομφάλιο λώρο» με τη γενέθλια γη. Η ψυχική ηρεμία και η πολιτισμική συνοχή που απέρρεαν από το σύνολο των δραστηριοτήτων αυτών, συνέβαλαν στην ομαλή συμβίωση των κατοίκων των χωριών, στην μερική ή και ολική τους ενσωμάτωση στο περιβάλλον συγκέντρωσης, αλλά και την επαφή με τον μνημονικό τόπο. Υπήρξε ώσμωση κι αλληλεπίδραση μεταξύ τους, διακίνηση ιδεών, αντιλήψεων και τρόπων ζωής, κάτι που παρήγαγε την πολιτισμική επιβεβαίωση της τοπικής κοινωνίας και των δυο χωριών, όχι μόνο κατά τη διάρκεια της συμβίωσης τους, αλλά και μετά το 1950. Η επιβεβαίωση αυτή, προσκόμισε επίσης τα στοιχεία εκείνα της επιβίωσης και της ανασυγκρότησης της τοπικής κοινωνίας.³⁴

Οι εθνικές πολιτισμικές πρακτικές υποβοηθούν επίσης την κοινότητα να χειριστεί το παρελθόν της σε σχέση με το παρόν της, ίσως και το μέλλον της. Σε συμβολικά πλαίσια, ενσωματώνονται στις παραδοσιακές δομές εξελικτικές πρακτικές με δυναμικό τρόπο. Η διαχείριση, εν ολίγοις, του παρελθόντος της κοινότητας και εν προκειμένω του Επταχωρίου, συνιστά ακριβώς και την ίδια τη διαδικασία του μετασχηματισμού του. Επομένως, το πολιτισμικό φαινόμενο του μετασχηματισμού αυτού ερμηνεύεται στην παρούσα εργασία ως μια δυναμική διαδικασία, που προσδιορίζεται στον ιστορικό χρόνο, έχοντας υποκειμενικά στοιχεία με ταυτόχρονες κοινωνικοπολιτικές καταβολές. Η ερμηνεία αυτή ενάγει τη συγκεκριμένη οπτική ως συστατικό στοιχείο της σχέσης της έννοιας της εξουσίας, που συνδιαλέγεται με την πολιτική οικονομία και την ιστορικότητα γενικά.³⁵

³⁴ Καρακατσιάνης, «Πώς επιβιώνουν οι πόλεις μετά την κρίση;», 258.

³⁵ Νιτσιάκος, *Χτίζοντας το χώρο και το χρόνο*, 89-90.

Το παράδειγμα της συνέχισης εορτασμού του πανηγυριού της Αγίας Παρασκευής εκ μέρους των Επταχωριτών, στον τόπο συγκέντρωσης τους, εκφράζει την ενότητα του κοινωνικού συνόλου στον χωροχρόνο, είναι κάτι το «ιερό», ένα ισχυρό συναίσθημα του «συνανήκειν». Είναι η συνοχή που αναδιαμορφώνει την κοινωνική μνήμη της κοινότητας, που τη μεταλαμπαδεύει στις επόμενες γενιές, μαζί με το κοινό πνεύμα της ταυτότητας του χωριού. Ο τελετουργικός χαρακτήρας, οι επαναλήψεις και η μνητική διαδικασία στα δρώμενα του χωριού, καθιστούν ενεργό τον μύθο της καταγωγής, χωρίς όμως να αποποιούνται την ιστορικότητα,³⁶ η οποία εκφράζεται από την αποτύπωση των εμπειριών και των βιωμάτων στα τραγούδια, στους εορτασμούς των εθνικών επετείων, ακόμα και στις προτομές μορφών του ελληνοϊταλικού πολέμου και όχι μόνο, στον προαύλιο χώρο της Εκκλησίας της Αγίας Παρασκευής στην είσοδο του Επταχωριού.

Ο επαναπατρισμός των κατοίκων στο χωριό συνέβη το φθινόπωρο του 1949, με τον ίδιο ακριβώς τρόπο που έγινε και η μετεγκατάσταση του 1947. Ο επαναπατρισμός τους συνοδεύτηκε από μεγάλη επιθυμία και προσπάθεια αναστήλωσης του χωριού συνολικά, μια και το κάψιμο του το 1944 από τους Γερμανούς σε συνδυασμό με την απουσία των δύο ετών, είχαν διαμορφώσει ένα πλαίσιο μερικής καταστροφής. Η επιστροφή τους, λοιπόν, σήμαινε ταυτόχρονα και μια νέα ζωή που θα χτιζόταν ξανά από την αρχή. Σε αυτή την προσπάθεια, μερική βοήθεια δόθηκε από τα οικονομικά προγράμματα στήριξης των ΗΠΑ. Κι η διανομή της βοήθειας όμως γινόταν ανισομερώς, ενώ αρκετά είναι τα παραδείγματα που τα οικοδομικά υλικά ή τα αντικείμενα ήταν άχρηστα.

Τις εμπειρίες αυτές αφηγούνται παραστατικά η Σοφία Δήμου-Λουλάκη και ο Κώστας Γαλανός:

Εμείς ήρθαμε το '50 απ' το Άργος, τον Μάιο. Βρήκαμε τα σπίτια κατεστραμμένα. Άλλη ζωή τότε. Τρέλα πολλή! Διάθεση, όρεξη! Να φτιάξουμε τα σπίτια μας. Χοροί να γίνουν, γλέντια στα χαλάσματα. Ας

³⁶ Νιτσιάκος, *Χτίζοντας το χώρο και το χρόνο*, 162-180.

ήταν! Απ' το '44 όλα καμένα. Σε κάμποσα σπίτια τα είχαν πάρει όλα από μέσα οι αντάρτες. Πολλά εργατικά χέρια τότε, να το φτιάξουμε το χωριό. Ήρθαμε κι άλλαξαν τα πράγματα.³⁷

Το χωριό ήρθε πίσω με τα τζεμς, μας φόρτωσαν και μας φέρανε. Άλλοι που είχαν ζώα, με τα ζώα. Εμείς δεν είχαμε τίποτα. Μετά με το Σχέδιο Μάρσαλ πήραμε γουμάρ. Δεν μπορώ να πω ότι ήταν πειραγμένα πολλά σπίτια όταν γυρίσαμε, λίγα ήταν αυτά που τα είχαν ανοίξει. Αλλά τι θαρρείς; Είχαν πράγματα; Ποια πράγματα; Ένα ντουςιέκ. Είναι ένα είδος από σακί, ινάτσες που φόρτωναν τα ζώα τότε κι έβαναν άχυρο μέσα. Κι από πάνω το σάισμα, πλεκτό από γιδόμαλλο. Ποια κρεβάτια, ποια στρώματα! Κι αυτά που κοιμόμαστε από καλαμπόκφυλλα. Από μερικά σπίτια πήραν πόρτες, παραθύρια, αυτά! Αλλά όχι γενικά σ' όλο το χωριό. Ποιος να τολμούσε με τα πυροβολεία απάν. Και ποιος είχε περιουσία τότε; Όταν ήρθαμε εδώ, εντάξει έφεραν πολύ πράμα, ρούχα και τέτοια, που τα έπαιρναν οι επιτήδευοι. Άνοιγαν τα μπαούλα κι ότι ήταν καλό, το κρατούσαν... Ήρθαμε πίσω και ξεκίνησαν οι δουλειές, πετράδες, μαραγκοί, ότι θες. Να το σηκώσουμε το χωριό! Ο πατέρας μου ήταν οικοδόμος. Τότε θυμάμαι δούλευε με το είδος. Ένα σπίτι το έκανε όλο με 3 κιλά καλαμπόκι και τσουκάρια. Μεροκάματο, αυτό ήταν! Σαματ μας άφησαν και λεφτά; Και τι τα θες; Έφερνε το καρβέλι στο σπίτι. Αλλού πληρώνονταν με τυρί, μπάτζιο. Φέτα, σφήνα που τη λέμε εμείς, τρώγανε οι αρχόντοι. Που να τη βρούνε τη φέτα οι φτωχοί να πληρώσουν; Τρώγαμε μπάτζιο ή το τραβηγμένο το βούτυρο. Ύστερα φαγητά, ό,τι παρήγαγε ο τόπος. Τα βάλαμε πάλι όλα τα χωράφια με τα βόδια κι έγιναν πάλι κι όλες οι καλύβες.³⁸

Ο επαναπατρισμός αυτός θα μπορούσε να χαρακτηριστεί μερικός, αφού ο αποκλεισμός των ηττημένων, ο πολιτικός εκφοβισμός και η κοινωνική παραγκώνιση όσων ανήκαν στον ευρύτερο χώρο της Αριστεράς, σε συνδυασμό με τον πολιτισμό της βίας με την οποία ποτίστηκε η ελληνική κοινωνία και η οποία είχε ως αποτέλεσμα το

³⁷ Σ. Δήμου-Λουλάκη, κάτοικος Επταχωρίου, συνέντευξη με τη συγγραφέα στο Επταχώρι Καστοριάς, 18/11/2019.

³⁸ Κ. Γαλανός, κάτοικος Επταχωρίου, συνέντευξη με τη συγγραφέα στο Επταχώρι Καστοριάς, 20/6/2021.

φόβο της αναζωπύρωσης του βιωματικού δράματος και την επιλογή της σιωπής για τα τραύματα του Εμφυλίου, ώθησαν μεγάλο αριθμό ατόμων στη μετανάστευση, εξωτερική και εσωτερική. Άλλωστε, οφείλουμε να κατανοήσουμε πως η ζωή των ανθρώπων κάθε άλλο παρά εύκολη δε θα ήταν. Ακριβώς το ίδιο συνέβη και με το Επταχώρι, όπου αρκετοί ήταν εκείνοι που τις δεκαετίες του 1950 και του 1960 επέλεξαν το δρόμο της μετανάστευσης προς την Αμερική, την Αυστραλία, τη Γερμανία, αλλά και τις μεγάλες αστικές περιοχές της χώρας.

Βιώματα τέτοιου βεληνεκούς όπως η μετεγκατάσταση, ο επαναπατρισμός και η μετέπειτα προσπάθεια επαναπροσαρμογής στην καθημερινότητα, διαμορφώνουν σχέσεις δυναμικότητας που ενέχουν στοιχεία συναισθηματικά, ψυχολογικά, αλλά και πολιτισμικά, υπερβαίνοντας το απλό σχήμα μοντέρνο/παραδοσιακό, με βάση το οποίο δομούνταν έως τότε η πρόσληψη του κέντρου σε αντίθεση με την ύπαιθρο στις κοινωνικές έρευνες. Έχοντας ως θέσφατο την προσέγγιση του Εμφυλίου ως γεγονός τομής και μεταβολής της κοινωνίας, ως τέτοιες θα χαρακτηρισθούν και οι συνέπειες του, απόρροιες των πολιτικών που ακολουθήθηκαν κατά τη διάρκεια του. Συνεπώς, το παραπάνω σχήμα μελέτης νοείται στην παρούσα εργασία, ως μηχανισμός μετάβασης από τον αγροτικό τρόπο ζωής στον ημι-αστικό και τον αστικό, στα πλαίσια της νεωτερικότητας. Τα στοιχεία αυτά ενυπάρχουν στη μετεμφυλιακή κοινωνία, αναδιαμορφώνοντας τη σχέση του κοινωνικού συνόλου με τον τόπο, το γεωγραφικό χώρο. Η αναδιαμόρφωση αυτή γίνεται αντιληπτή μέσω των σχέσεων συγγένειας, των οικογενειακών δεσμών, της ενασχόλησης με την ίδια τη γη, των τελετουργιών της κοινότητας, αλλά και της συμβολικής διαχρονικής τους ύπαρξης.³⁹ Επακόλουθο επομένως είναι το συναίσθημα της νοσταλγίας, εξαιτίας της ανύπαρκτης επαφής με το γενέθλιο τόπο και της ταυτόχρονης απομάκρυνσης από το πρότερο πολιτισμικό συγκείμενο μέσω των τεχνολογικών

³⁹ Νάντια Σερεμετάκη, *Παλιννόστηση αισθήσεων: Αντίληψη και μνήμη ως υλική κουλτούρα στη σύγχρονη εποχή* (Αθήνα: Λιβάνης, 2008), 8-19.

εξελίξεων, της μεταβολής των καθημερινών πρακτικών, αλλά και των εισαγόμενων ηθών.⁴⁰

Η διαδρομή είναι έκδηλη στο Επταχώρι ιδιαίτερα μετά την επιστροφή όσων είχαν επιλέξει να μην μεταβούν στον Πεντάλοφο τα δυο έτη της αναγκαστικής τους μετακίνησης (1947-1949), αλλά διέμειναν σε συγγενικά τους πρόσωπα σε αστικές περιοχές της χώρας. Μια πλήρη εικόνα με μερικά παραδείγματα μας προσφέρει η μαρτυρία της κ. Σοφίας Δήμου-Λουλάκη, η οποία πέρασε τα έτη αυτά στο Άργος της Καστοριάς:

Ήρθαμε πίσω κι άλλαξαν τα πράγματα. Θυμάμαι κοιτάζαμε να βάλουμε σόμπες. Ενώ πρώτα φέρναμε τα ξύλα, τα βάζαμε στο τζάκι, μετά κοιτάζαμε να περάσουμε σόμπες. Να φέρουμε ξύλα, να τα κόψουμε, να τα σκίσουμε. Χρειάζονταν πολλά εργατικά χέρια. Πρώτα δεν είχαμε σόμπες. Μόλις ήρθαμε τις φέραμε μαζί μας. Τις είδαμε στην πόλη. Μεγάλη αλλαγή αυτή, όταν ήρθαμε. Άλλο χωριό πουλάκι μου! Το σπίτι, η ζωή! Άλλαξαν τα πάντα στο σπίτι. Εμείς ήμασταν το πρώτο σπίτι στο χωριό που κάναμε μπάνιο και τουαλέτα μέσα, τη δεκαετία του '60. Ρεύμα δεν είχαμε, το καζανάκι ήταν με τα ξύλα. Ερχόταν όλοι να δουν πώς ο Αργύρης ο Λουλάκης έφτιαξε το σπίτι και το μπάνιο, να το φτιάξουν κι αυτοί. Εδώ στο χωριό όλα με παρακίνηση γίνονταν. Δεν έγιναν όλες οι αλλαγές μαζί. Το μισό και παραπάνω χωριό που πήγε στον Πεντάλοφο δε μπορούσε να αλλάξει τόσο πολύ. Ενώ εμείς που πήγαμε κάτω στο Άργος αλλάζαμε. Όλες οι οικογένειες που ήταν στο Άργος, στην Καστοριά, στη Θεσσαλονίκη, ήρθαμε πίσω αλλαγμένες. Αλλάζαμε. Ενώ απ' τον Πεντάλοφο άρρησαν να αλλάζουν. Ύστερα ο Πεντάλοφος ήταν και λίγο πίσω, ήμασταν πιο μπροστά εμείς. Είμαστε περήφανοι! Έτσι δεν άλλαξε το χωριό όλο μαζί. Αλλά σιγά σιγά. Ο καθένας που πήγε, τι είδε, πώς ήταν, αυτά έφερε μαζί του πίσω.⁴¹

Η κύρια έκφραση, ωστόσο, της αλλαγής αυτής δεν περιοριζόταν μόνο στην καθημερινότητα και στις πρακτικές που μεταβλήθηκαν,

⁴⁰ Καρακατσιάνης, «Πώς επιβιώνουν οι πόλεις μετά την κρίση;», 258-259.

⁴¹ Σ. Δήμου-Λουλάκη, κάτοικος Επταχωρίου, συνέντευξη με την συγγραφέα στο Επταχώρι Καστοριάς, 18/11/2019.

αλλά και στον ρουχισμό, τις έμφυλες σχέσεις, τη γυναικεία παρουσία στα κοινά και στο δημόσιο βίο, όπως και στην εισαγωγή πολλών γυναικών στη μισθωτή εργασία.

Εκείνο που αξίζει να επισημανθεί είναι πως μετά από κάθε είδους κρίση, είτε είναι πολεμική, είτε οικονομική, αναδύονται ποικίλοι μηχανισμοί κοινωνικής καθοδήγησης. Στην προκειμένη περίπτωση αναδείξαμε αυτούς που συνέβαλαν καθοριστικά στη συμπίεση της υπαίθρου, του χωριού δηλαδή, με το αστικό κέντρο και τις δυναμικές του που εισχώρησαν σε αυτό, αλλά και τη διαρκή σύνδεση των κατοίκων του με τον μνημονικό τόπο του Επταχωρίου. Όλα αυτά είναι που συνδιαμόρφωσαν τις ιδιαιτερότητες και τα χαρακτηριστικά εκείνα που εντοπίζονται σε μια «ιστορία από τα κάτω».⁴²

Συμπεράσματα

Μέσα από τη σύντομη αυτή διαδρομή των πέντε χρόνων καταγραφής κι ενασχόλησης με τις προφορικές συνεντεύξεις και την τοπική ιστορία της περιοχής μου, προσπάθησα να αναδείξω στο παρόν άρθρο δυο πράγματα. Αρχικά πως η Ιστορία μας είναι πρώτα οι άνθρωποι, γιατί αυτοί είναι που καθορίζουν την κοινή μας ταυτότητα και το αποτύπωμά μας πάνω στον παγκόσμιο πολιτισμικό χάρτη και κατόπιν ότι το παρελθόν αποτελεί πεδίο δράσης των ίδιων των ανθρώπων που το αφηγούνται στο παρόν, ως δρώντα υποκείμενα πλέον. Η Προφορική Ιστορία συνιστά μια ακόμη συλλογική αναπαράσταση με πολιτισμικές πρακτικές και εκφάνσεις που δεν συνάδουν με την γεγονοτολογική εξιστόρηση αλλά με τη συμβολική αναπαράσταση της παρελθούσας πραγματικότητας στο παρόν, με ό,τι αυτό συνεπάγεται. Στο επίκεντρο δηλαδή έθεσα τους ανθρώπους εκείνους που με προθυμία άνοιξαν την καρδιά τους και τα σπίτια τους σε εμένα και σε όλους εσάς που θα διαβάσετε το παρόν πόνημα, αποκαλύπτοντάς μας μια θαυμάσια πορεία μετάβασης ενός χωριού στην εποχή της νεωτερικότητας, μέσα από το παράδειγμα

⁴² Καρακατσιάνης, «Πώς επιβιώνουν οι πόλεις μετά την κρίση;», 259.

των τρόπων επιβίωσης της κοινότητας του Επταχωρίου την πολεμική και μετεμφυλιακή περίοδο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Βαν Μπουσχότεν, Ρίκη. *Ανάποδα Χρόνια. Συλλογική Μνήμη και Ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών*. Αθήνα: Πλέθρον, 2003.

Βόγλης, Πολυμέρης. «Οι μνήμες της δεκαετίας του 1940 ως αντικείμενο ιστορικής ανάλυσης: μεθοδολογικές προτάσεις». Στο *Μνήμες και Αλήθεια του Ελληνικού Εμφυλίου πολέμου*, επιμ. Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, Τασούλα Βερβενιώτη, Ευτυχία Βουτυρά, Βασίλης Δαλκαβούκης και Κωνσταντίνος Μπάδα, 61-70. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2008.

Δαλκαβούκης, Βασίλης, Ελένη Πασχαλούδη και Ηλίας Σκουλίδας, επιμ. *Αφηγήσεις για τη δεκαετία του 1940*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2012.

Δεμερτζής, Νίκος. «Ο ελληνικός Εμφύλιος ως πολιτισμικό τραύμα». *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας* 28 (Αύγουστος 2015): 81-109.

Καρακατσιάνης, Ιωάννης. «Πώς επιβιώνουν οι πόλεις μετά την κρίση; Στοιχεία για μια κοινωνική ιστορία της μετεμφυλιακής ελληνικής επαρχιακής πόλης». Στο *Η μνήμη αφηγείται την πόλη. Προφορική Ιστορία και Μνήμη του αστικού χώρου*, επιμ. Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, Τασούλα Βερβενιώτη και Δήμητρα Λαμπροπούλου, 249-263. Αθήνα: Πλέθρον, 2016.

Λαμπρινού, Κατερίνα. «Εμπιστοσύνη: Μια εννοια-κλειδί για την κατανόηση της σύγχρονης κοινωνικής και πολιτικής πραγματικότητας». *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας* 16 (Σεπτέμβριος 2015): 311-322.

Λιάκος, Αντώνης. *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία*. Αθήνα: Πόλις, 2007.

Μαργαρίτης, Γιώργος. *Ιστορία του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου, 1945-1949*, τόμ. 1. Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2005.

Νιτσιάκος, Βασίλης. *Χτίζοντας το χώρο και το χρόνο*. Αθήνα: Οδυσσέας, 2003.

Παπαταξιάρχης, Ευθύμιος, και Θεόδωρος Παραδέλλης, επιμ. *Ανθρωπολογία και Παρελθόν: Συμβολές στην Κοινωνική Ιστορία της Νεότερης Ελλάδας*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 1993.

Παπαταξιάρχης, Ευθύμιος. «Εισαγωγή, το παρελθόν στο παρόν». Στο *Ανθρωπολογία και Παρελθόν: Συμβολές στην Κοινωνική Ιστορία της Νεότερης Ελλάδας*, επιμ. Ευθύμιος Παπαταξιάρχης και Θεόδωρος Παραδέλλης, 32-58. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 1993.

Σερεμετάκη, Νάντια. *Παλιννόστηση αισθήσεων: Αντίληψη και μνήμη ως υλική κουλτούρα στη σύγχρονη εποχή*. Αθήνα: Λιβάνης, 2008.

Τσιώλης, Γιώργος. *Ιστορίες ζωής και βιογραφικές αφηγήσεις. Η βιογραφική προσέγγιση στην κοινωνιολογική ποιοτική έρευνα*. Αθήνα: Κριτική, 2006.

Alexander, Jeffrey. «Toward a theory of Cultural Trauma».

Στο *Cultural Trauma and Collective Identity*, Jeffrey Alexander, Ron Eyerman, Bernard Giesen, Neil J. Smelser και Piotr Sztompka, 48-63. Berkeley: University of California Press, 2004.

Arendt, Hannah. *The human condition*. Chicago: The University of Chicago Press, 1953.

Bhabha, Homi. «Question of Survival: Nations and Psychic States». Στο *Psychoanalysis and Cultural Theory: Thresholds*, επιμ. James Donald, 89-103. London: Macmillan, 1991.

Glesne, Corrine. *Η ποιοτική έρευνα. Οδηγός για νέους επιστήμονες*. Αθήνα: Μεταίχμιο, 2018.

Marantzides, Nikos, και Giorgos Antoniou. «The Axis Occupation and Civil War, Changing Trends in Greek Historiography, 1941-2002», *Journal of Peace Research* 41, 2 (2004): 223-231.

Passerini, Luisa. *Σπαράγματα του 20ου αιώνα. Η Ιστορία ως βιωμένη εμπειρία*. Αθήνα: Νεφέλη, 1998.

Ricoeur, Paul. *Memory, History, Forgetting*. Chicago: The University of Chicago Press, 2004.

Thompson, Paul. *Φωνές από το παρελθόν. Προφορική Ιστορία*. Αθήνα: Πλέθρον, 2002.

Traverso, Enzo. *Δια πυρός και Σιδήρου: Περί του ευρωπαϊκού εμφυλίου πολέμου 1914-1945*. Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, 2013.

Williams, Raymond. *Culture*. London: Fontana, 1981.

ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ

1. Η διατροφή των Ελλήνων στρατιωτών στο μικρασιατικό μέτωπο (1919-1922)

Παναγιώτης Αγιάνογλου

Η διατροφή των Ελλήνων στρατιωτών στο μικρασιατικό μέτωπο είναι ένα σημαντικό θέμα για τον μελετητή της μικρασιατικής εκστρατείας. Τη σημασία αυτή είναι, συνεπώς, που αποπειράται να αναδείξει το ανά χείρας άρθρο. Με πηγές τα ημερολόγια, τις αναμνήσεις και την αλληλογραφία των πρωταγωνιστών του πολέμου, ανασυντίθεται εδώ μια ιστορία πείνας και δίψας γραμμένη με την αγωνιώδη φωνή των ανθρώπων που τη βίωσαν. Το άρθρο διακρίνεται σε πέντε τμήματα. Το πρώτο τμήμα, το οποίο έπεται της εισαγωγής, αφορά το συσσίτιο που παρείχε ο στρατός στους στρατιώτες. Στο δεύτερο μέρος προσεγγίζεται το μεγάλο πρόβλημα της εύρεσης νερού που ταλάνιζε τους στρατιώτες κυρίως στις πορείες τους. Το επόμενο τμήμα είναι αφιερωμένο στο ζήτημα των λεηλασιών, μια πρακτική ευρέως διαδεδομένη. Στη συνέχεια, εξετάζεται διακριτά στο τέταρτο τμήμα μια διαφορετική πηγή τροφοδοσίας, όπως είναι τα κεράσματα των ντόπιων και τα δώρα που έφταναν στο μέτωπο από την πατρίδα. Τέλος, το άρθρο ολοκληρώνεται με μία αναφορά στον λεγόμενο πόλεμο της συγκοινωνίας και στα προβλήματα επιτιτισμού του στρατεύματος.

2. Η απόφαση για την απώλεια και την εκκένωση της Ανατολικής Θράκης το 1922

Δέσποινα Αθανασιάδου

Το παρόν άρθρο πραγματεύεται την περίπτωση της Ανατολικής Θράκης κατά το χρονικό διάστημα 1922-1923. Επιδιώκεται να αναδειχθούν οι λόγοι που οδήγησαν στην απώλεια της περιοχής και την εκκένωσή της από το ελληνικό στοιχείο του πληθυσμού της. Παράλληλα, στόχο έχει να προβάλλει την πολιτική φυσιολογία και τη στάση του Ελευθέριου Βενιζέλου την κρίσιμη και ύστατη εκείνη στιγμή των αποφάσεων κατά τη Συνδιάσκεψη των Μουδανιών, αλλά και να σκιαγραφήσει το σκηνικό των πρώτων ημερών της εκκένωσης της περιοχής. Η μελέτη του ανωτέρω θέματος στηρίχτηκε τόσο σε δευτερογενή βιβλιογραφία (ελληνόγλωσση και μη) όσο και σε πρωτογενείς πηγές (εκδεδομένες και ανέκδοτες) και επικεντρώθηκε κυρίως στην τελευταία διετία 1922-1923, καθώς οι εξελίξεις σε αυτό το χρονικό διάστημα ήταν καθοριστικές. Η έρευνα καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η απόφαση για την εκκένωση της Ανατολικής Θράκης ήταν περισσότερο πολιτική και πάρθηκε στο πεδίο της διεθνούς διπλωματίας, αποδεικνύοντας τον συγκυριακό χαρακτήρα του δικαίου στις διεθνείς σχέσεις.

3. Η εγκατάσταση των προσφύγων στην περιφέρεια της Αλεξανδρούπολης το 1923, σύμφωνα με το αρχείο της Κοινωνίας των Εθνών

Βασιλική Φίλιου

Αμέσως μετά από την υπογραφή της ανακωχής των Μουδανιών (9 Οκτωβρίου 1922), χιλιάδες χριστιανοί κάτοικοι της περιοχής αποφάσισαν να εγκαταλείψουν τις εστίες τους, φοβούμενοι ένα ενδεχόμενο ξέσπασμα διωγμών, το οποίο θα εφάρμοζε εναντίον τους το νέο τουρκικό καθεστώς διοίκησης που θα επιβαλλόταν στην περιοχή 30 ημέρες μετά από την υπογραφή της ανακωχής. Τα μέτρα της ελληνικής κυβέρνησης, με τη βοήθεια των φιланθρωπικών οργανώσεων, του Ταμείου Περιθάλψεως και της Διεύθυνσης Περιθάλψεως των προσφύγων, δεν επαρκούσαν για να αντιμετωπιστεί το μέγεθος της προσφυγικής κρίσης που έπληξε την περιφέρεια της Αλεξανδρούπολης εκείνο το χρονικό διάστημα. Για τον λόγο αυτό, κλιμάκιο της Αποστολής της Κοινωνίας των Εθνών που έδρευε στη Ραιδεστό της ανατολικής Θράκης για τη διαχείριση των προσφυγικών μεταναστευτικών ροών, εστάλη την 1η Νοεμβρίου του 1922 στην Αλεξανδρούπολη με εντολή του Υπάτου Αρμοστή της ΚτΕ, dr. Fridtjof Nansen, επικεφαλής του οποίου ορίστηκε ο αναπληρωτής Υπάτος Αρμοστής, συνταγματάρχης George Divine Treloar. Με τη βοήθεια της Αποστολής σχεδιάστηκε και εφαρμόστηκε ένα πειραματικό σχέδιο προσφυγικής αποκατάστασης, βασικά σημεία του οποίου ήταν η εγκατάσταση των προσφύγων σε καταυλισμούς, ο επισιτισμός των προσφύγων, η ιατροφαρμακευτική τους περίθαλψη και η επαγγελματική τους αποκατάσταση, με τη δημιουργία μιας μικρής βιομηχανικής ζώνης στην περιοχή. Το πειραματικό αυτό σχέδιο της ΚτΕ για την αποκατάσταση των προσφύγων στην Αλεξανδρούπολη αποδείχτηκε απόλυτα επιτυχημένο και εφαρμόστηκε κατόπιν, σε ευρεία κλίμακα και πιο μεθοδικά, σε ολόκληρη την περιφέρεια της Θράκης.

4. Η εργασία στη βιομηχανία ενέργειας κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου: Ηλεκτροτεχνίτες και μηχανικοί στην Ηλεκτρική Εταιρεία Αθηνών-Πειραιώς

Γιάννης Κεφαλάς

Το παρόν άρθρο παρουσιάζει πτυχές της εργασίας στη βιομηχανία ενέργειας στην Ελλάδα κατά τον Μεσοπόλεμο, και πιο συγκεκριμένα στην Ηλεκτρική Εταιρεία Αθηνών Πειραιώς (ΗΕΑΠ), επικεντρώνοντας στις επαγγελματικές κατηγορίες των ηλεκτροτεχνιτών και των μηχανικών. Καθώς οι επιχειρήσεις ηλεκτρισμού ήταν τεχνολογικά πιο εξελιγμένες από τους υπόλοιπους βιομηχανικούς κλάδους στη χώρα, οι απαιτήσεις σε επαγγελματική εξειδίκευση ήταν υψηλές προκειμένου να εξασφαλιστεί η ηλεκτροδότηση της Αθήνας και του Πειραιά. Ο υψηλότερος βαθμός εξειδίκευσης έφερνε νέους τρόπους οργάνωσης της εργασίας, νέες ιεραρχίες, αλλά και συγκρούσεις στον εργασιακό χώρο. Το άρθρο εξετάζει τον ρόλο που έπαιζαν οι μηχανικοί στη θεμελίωση της ΗΕΑΠ αλλά και των επαγγελματικών ιεραρχιών εντός της, καθώς και τις αντιδράσεις των ηλεκτροτεχνιτών σε αυτές μέσα από την εργασία τους και τη συνδικαλιστική τους οργάνωση.

5. Πόλεμος στα μετόπισθεν. Όψεις της καθημερινής ζωής στην πόλη της Ξάνθης κατά τη διάρκεια της πολεμικής περιόδου 1940-1941

Δημήτρης Καλογιαννίδης

Η κήρυξη του ελληνοϊταλικού πολέμου επηρέασε σημαντικά τη ζωή στον αστικό χώρο, ένα γεγονός που είχε άμεσες επιπτώσεις σε μια σειρά από βασικές λειτουργίες της καθημερινότητας των ανθρώπων που έμειναν στα μετόπισθεν. Βασικός σκοπός του παρόντος άρθρου είναι να πραγματοποιήσει μια πρώτη προσπάθεια προσέγγισης των φαινομένων που εκδηλώθηκαν στον αστικό χώρο μιας μικρής επαρχιακής πόλης, όπως είναι η Ξάνθη, κατά τη διάρκεια της πολεμικής περιόδου του 1940-1941. Μέσα από την προσέγγιση των ανατροπών που επέφερε ο πόλεμος στις συνθήκες διαβίωσης στο αστικό περιβάλλον, θα γίνει προσπάθεια να ανασυσταθούν όψεις της καθημερινής ζωής και της εμπειρίας των ανθρώπων, όπως αυτή αναδιαμορφώθηκε μέσα στις ιδιαίτερα έκτακτες συνθήκες αυτής της περιόδου. Με τον τρόπο αυτό, θα γίνει εφικτή η δυνατότητα να εξετάσουμε την επίδραση των μεγάλων γεγονότων αυτής της περιόδου σε τοπικό επίπεδο και να δούμε πώς τα ίδια τα υποκείμενα βίωσαν την καθημερινότητά τους μέσα σε μια κατάσταση έκτακτης ανάγκης, όπως είναι αυτή του πολέμου.

6. Η Αντίσταση στον Έβρο: Η περίπτωση του Γεωργίου Σταθάτου

Κορτεσία Πασαδάκη-Μουλούδη

Η αντιστασιακή δράση στον Έβρο συγκροτήθηκε και αναπτύχθηκε σε απόλυτη απομόνωση από τα πολιτικά και διοικητικά κέντρα αποφάσεων. Το Προξενείο Αδριανούπολης, υποχείριο της βρετανικής πολιτικής, επιδίωξε διείσδυση στα σώματα των ανταρτών και τον σχηματισμό αντιστασιακών οργανώσεων. Ο ταγματάρχης Γεώργιος Σταθάτος, με εντολή του Γεωργίου Β΄ συγκρότησε αντιστασιακές ομάδες και τον Απρίλιο του 1943 ανέλαβε την αρχηγία των αντιστασιακών οργανώσεων του Έβρου οι οποίες είχαν ενοποιηθεί στο πλαίσιο της εαμικής πολιτικής. Η άρνηση του Σταθάτου να συμμορφωθεί με την βρετανική εντολή για εξόντωση των ανταρτικών σωμάτων οδήγησε στην παγίδευσή του από το Προξενείο Αδριανούπολης, με αποτέλεσμα να συλληφθεί από τον αρχηγό των ανταρτών Οδυσσέα ως κατάσκοπος των Βρετανών και να εκτελεστεί στις 23 Δεκεμβρίου 1943 με λιθοβολισμό. Ο μαρτυρικός θάνατος του Σταθάτου έγινε προϊόν πολιτικής εκμετάλλευσης και, όπως τα λάθη της ηγεσίας των ανταρτών και τα τραγικά αποτελέσματα της βρετανικής εμπλοκής, στιγματίσε την Αντίσταση στον Έβρο.

7. Η επιβίωση της υπαίθρου της Δυτικής Μακεδονίας μετά τη λήξη του Εμφυλίου Πολέμου: Το παράδειγμα του Επταχωρίου Καστοριάς

Δωροθέα Καρούτα

Σκοπός του παρόντος άρθρου είναι η μελέτη και η ανάδειξη των πρακτικών της μετεγκατάστασης (1947-1952) ως διαδικασίες κοινωνικής μεταβολής στην περιοχή της Δυτικής Μακεδονίας, μέσα από το παράδειγμα του Επταχωρίου Καστοριάς. Η τακτική αυτή του Εθνικού Στρατού είχε ως αποτέλεσμα τον εκτοπισμό του συνόλου των κατοίκων του χωριού. Στο διάστημα μέχρι τον επαναπατρισμό τους κατά το 1952, εντοπίζουμε τους τρόπους επιβίωσης της κοινότητας εκτός της πατρογονικής γης της. Εξετάζονται, επίσης, σε συνάρτηση με τις προσεγγίσεις περί συλλογικής μνήμης και πολιτισμικού τραύματος του Εμφυλίου, ζητήματα του κοινωνικοπολιτικού πλαισίου της περιοχής, της στρατιωτικής επιχείρησης εκκένωσης του χωριού το 1947, της μετεγκατάστασης και του επαναπατρισμού, δίνοντας βάση στα στοιχεία εκείνα που μεταβλήθηκαν αυτά τα χρόνια. Με τη χρήση, λοιπόν, προφορικών μαρτυριών κατοίκων της περιοχής που βίωσαν τα γεγονότα, αλλά και πλήθους βιβλιογραφικών πηγών, γίνεται μια προσπάθεια ανάδειξης της μετάβασης του χωριού από την παραδοσιακή κοινωνική δομή της υπαίθρου στη νεωτερική, μέσα από ποικίλες διαδικασίες, οι οποίες εκτός από φορείς μεταβολής, είναι ταυτόχρονα και μέσα διατήρησης των δεσμών των κατοίκων με την κοινότητα τους, παρά τις διαφοροποιήσεις.

ABSTRACTS

1. The nutrition of the Greek soldiers on the Asia Minor front (1919-1922)

Panayiotis Ayanoglou

The nutrition of the Greek soldiers on the Asia Minor front is an important subject for the scholars of the Asia Minor campaign. It is this importance, therefore, that the present article attempts to highlight. Drawing on the diaries, memories and the correspondence of the protagonists of the war, a story of hunger and thirst is reconstructed here, written in the agonizing voice of the people who experienced it. The article is divided into five sections. The first section, which follows the introduction, deals with the rations provided by the army to the soldiers. The second part addresses the major problem of finding water that plagued the soldiers, especially on their marches. The next section is devoted to the issue of looting, a widespread practice. Then, a different source of supply, such as local treats and gifts arriving at the front from the homeland, is discretely examined in section four. Finally, the article concludes with a reference to the so-called war of transport and the problems of feeding the troops.

2. The decision on the loss and evacuation of eastern Thrace in 1922

Despina Athanasiadou

The present article discusses the case of Eastern Thrace during the period 1922-1923 in an attempt to shed light on the reasons which led to the loss of the region and the fading of the strong Greek identity of its population. At the same time, it shall aim to outline the first days of the evacuation and to highlight the political figure and attitude of Eleftherios Venizelos at this critical juncture of decision-making processes at Moudania Conference. The study of the topic above was based on both secondary literature (Greek and foreign) and primary sources (published and unpublished) and focused primarily on the last two years (1922-1923), a period that brought sweeping changes to the political landscape. The study concludes that the decision to evacuate the region was mainly political and was taken in the light of international diplomacy, proving the short-term nature of law in international relations.

3. The settlement of refugees in the region of Alexandroupolis in 1923, according to the archives of the League of Nations

Vassiliki Filiou

After the signing of the armistice of Moudania (October 9, 1922), thousands of Christian residents of the area decided to leave their homes, fearing a possible outbreak of persecution, which would be applied against them by the new Turkish administration regime that would be imposed in the area 30 days after the armistice was signed. The measures of the Greek government, with the help of charitable organizations, the Care Fund and the Refugee Care Directorate, were not sufficient to deal with the magnitude of the refugee crisis that hit the Alexandroupolis region at that time. For this reason, an echelon of the Mission of the League of Nations, which was based in Raidestos in eastern Thrace for the management of refugee migration flows, was sent on November 1, 1922 to Alexandroupolis by order of the High Commissioner of the League of Nations, dr. Fridtjof Nansen, headed by the Deputy High Commissioner, Colonel George Divine Treloar. With the help of the Mission, an experimental refugee rehabilitation project was designed and implemented, the main points of which were the settlement of refugees in camps, the refugees' food, medical treatment and vocational rehabilitation, with the creation of a small industrial zone in the area. This experimental project of the League of Nations for the rehabilitation of the refugees in Alexandroupolis proved to be completely successful and was then implemented, on a large scale and more methodically, in the entire region of Thrace.

4. Labor in the energy industry during the interwar period: Electricians and engineers at the Athens-Piraeus Electricity Company

Yannis Kefalas

This article presents aspects of work in the energy industry in Greece during the Interwar, and more specifically in the Athens-Piraeus Electric Company, by focusing on the professional groups of the electrical workers/technicians and the engineers. As the electricity companies were technologically more advanced than the rest of the industrial sectors of the country, the requirements in professional expertise were pretty demanding in order to secure Athens' and Piraeus' supply of electricity. The higher degree of expertise brought new ways of labour organisation, new hierarchies, but also conflicts within the shop floor. The article examines the part that the engineers played in founding the Athens-Piraeus Electric Company but also in establishing the work hierarchy within it, as well as the electrical workers' reactions to the hierarchy through their work and their trade union.

5. War in the rear. Aspects of daily life in the town of Xanthi during the war period 1940-1941

Dimitris Kaloyannidis

The declaration of the Greco-Italian war significantly affected life in urban areas, an event that had direct consequences on several basic functions of the daily lives of people who remained at the rear. The basic aim of this article is to approach the phenomena that occurred in the urban space of a small provincial town, such as Xanthi, during the war period of 1940-1941. Through the examination of the upheavals that the war brought to living conditions in the urban environment, an attempt will be made to reconstruct aspects of the daily life and the experience of people, as it was reshaped in the particularly extraordinary circumstances of this period. This approach seeks to examine the impact of the major events of this period at the local level and to shed light onto how individuals themselves experienced their daily lives in a state of emergency, such as the state of war.

6. The Resistance in Evros region: The case of Georgios Stathatos

Kortesia Pasaaki-Mouloudi

The Resistance in Evros was formed and developed in complete isolation from the political and administrative centers. The Greek Consulate in Edirne, subservient to British policy, sought to infiltrate the guerrilla forces and form anti-EAM organizations. Major Georgios Stathatos, under the orders of George II, formed resistance groups and in April 1943 he took over the leadership of the resistance organizations of Evros, which had been unified within the EAM policy. Stathatos' refusal to comply with the British order to exterminate the guerrilla fighters led to his entrapment by the Greek Consulate of Edirne, resulting in his arrest by the leader of the guerrilla forces Odysseus as a British spy and his execution on December 23rd, 1943 by stoning. The martyrdom of Stathatos was politically exploited and, like the guerrilla leadership mistakes and the tragic results of the British involvement, it stigmatized the Resistance in Evros.

7. Survival in the countryside of Western Macedonia after the end of the Civil War: The case of Eptachorio, Kastoria

Dorothea Karouta

The purpose of this article is to study and highlight the practices of relocation (1947-1952) as processes of social change in the region of Western Macedonia, through the example of Eptachori of Kastoria. This tactic of the National Army resulted in the displacement of all the inhabitants of the village. In the period until their repatriation in 1952, we trace the ways of survival of the community outside their ancestral land. Issues of the socio-political context of the area, of the military operation to evacuate the village in 1947, of the relocation and repatriation, are also examined, in relation to the approaches of collective memory and cultural trauma of the Civil War, giving a basis to those elements that changed during these years. Therefore, by using oral testimonies by residents of the area who experienced the events, as well as a number of bibliographic sources, an attempt is made to highlight the transition of the village from the traditional social structure of the countryside to the modern one, through various processes which, in addition to being agents of change, are at the same time a means of maintaining the bonds of the inhabitants with their community, despite the differences.

